

Martonvásár

MC
132.124



száz
magyar falu



könyvesháza

Magyarországban Szerzett
bírói Veresek?

1. A. Marcon Vásvári,
Mezővárosánati,
mint Hiv. Lakóssai.
Istentül hívámnyak,
Prof. Dr. Brunczvik Ferencnek,
A. Földes Urunknak?

2. Leányen Diadalma,
Ur. Isten édes Anyja,
Vitézül hősdorza,
ellenesség Hadára,
Boldog menetellett,
Győz-győzedelmelt,
adgya meg ezekett
Mennyei Szent Anyja.

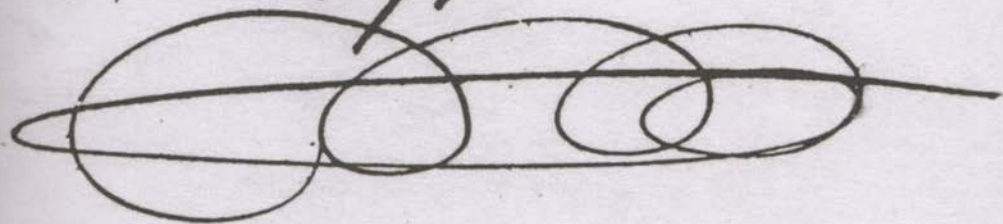
3. Fejérvári éppén,
Nemesvármegyében,
Vitéz Nemeseynek
Valasztatott ebben
A. Fejér-Hadnagyjára
Boldog Olalmunkra.

4. Az éltökönnyörögni,
mi szegény bobbágot,
'éjjel s nappal fogunk;
az Istent imádni,

Vivat. Vivat. Vivat.

Prof Brunerovits Ferenc de Korompa
Emi Hegyelmés Földet Urunk,
Szivünk, s. Szájunk és Szemünk
s. Szívánnya
Gakabb Heinrich megírta.

Marion Vajár Mező Városában
Harcminy évadik Ikerek Havában
napján: 1797



száz
magyar falu



könyvesháza

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Martonvásár

Írta: HORNYÁK MÁRIA
Szerkesztette: ERDŐS FERENC

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

14435

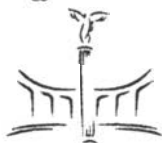
Megjelent a magyar állam millenniumára

A sorozat szerkesztőbizottsága:

BALÁZS PÉTER, BALSAY ISTVÁN (a szerkesztőbizottság elnöke),
BUZA PÉTER (sorozatszerkesztő), KOSÁRY DOMOKOS (főszerkesztő),
PÁLFFY GÉZA, VIRÁG RUDOLF, ZUPKÓ GÁBOR

© HORNYÁK MÁRIA

A kötet megjelenését támogatta:



A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Fejér Megyei Önkormányzat

ISBN 963 9287 06 7

ISSN 1586 – 0469

OSZK

MC 132.124



2000

Kiadja a Száz magyar falu könyvesháza Kht.

Felelős kiadó: Némethi Erika ügyvezető igazgató

A sorozatot Faragó István (Tandem Stúdió) tervezte

A fényképfelvételeket és reprodukciókat készítette: Vécsy Attila

A sorozat technikai támogatója a Tiszai Vegyi Kombinát Rt.

Készült a Grafika-Typopress Nyomdában

Ügyvezető igazgató: Farkas Józsefné

1147 Budapest, Kerékgyártó utca 47-49.

Telefon: 251-5335, 251-7700

Országunk és társadalmunk számos különböző, kisebb-nagyobb helyi tömörülésből, sokféle közösségből áll. A legtöbb ezek közül ma is falu, tehát olyan – viszonylag kicsiny – települési egység, amelynek lakói hosszú századokon át zömmel hagyományosan agrárgazdálkodással foglalkoztak. Népeiségünk nagy többsége a legújabb időkig ilyen falvakban élt. Még a XX. század elején is több mint kétharmada. Csak e sok változást hozó század vége felé csökkent a falun élők aránya az össznépeesség felénél kevesebbre.

Mai települési formáink közül a legrégebbi, a leghagyományosabb a falu. A feudális kor falujának alaptípusa, amely a járadékokkal, szolgáltatásokkal terhelt jobbágyparaszti települési egysége volt, előbb a középkori Európa nyugati részein alakult ki. Magyarországi változata némi késéssel, a XIV. századra vált általánossá az új gazdasági-társadalmi rendszer kiépülésével járó, hosszú átalakulási folyamat eredményeként, amelynek üteme tájegységek szerint változott, és az utóbb beköltöző keleti népelemek, így a kunok esetében jobban elhúzódott, mint a honfoglaló magyaroknál. Az így kialakult telekrendszer oly hagyományossá vált, hogy a jóval később, az 1780-as évek katonai felvétele alkalmából készült térképeken is felismerhető. Falvakról persze már jóval korábban, az államalapítás után, Szent István, Szent László és Kálmán törvényeiben szó esik, bár arról is, hogy a falvak ne költözzenek messze a templomoktól. Az állandó telepek a földművelés terjedésével nagyrészt a korábbi téli szállások körül, lehetőleg vizek mentén jöttek létre. Az idők folyamán a nagyszámú, de szétszórtnan létrejött kis telepeket népesebb falvak bővülő hálózata váltotta fel. Egységes rendszer a teendők és szolgáltatások sokféleségét, soros települési mód a korábbi szálláshelyek halmazát, az egykori osztatlan vermes kunyhókat pedig rendszerint a három-osztatú parasztház, amely a legújabb időkig fennmaradt.

Jeles, felkészült szakemberek már sok vonatkozásban feldolgozták a falvakban élő magyar parasztság történetét a középkori kezdetektől sorsának kora újkori súlyosbodásán át a feudális rendszer eltörléséig 1848-ban, a polgári átalakuláskor, majd a nagybirtokokkal vívott küzdelmeit és végül legújabb kálváriáját a sztálini rendszer alatt. Bemutatták a hazai rendi társadalom sajátos vonásait, így azt is, hogy jó néhány falu egy részében vagy éppen egészében paraszti sorban élő „bocskoros” kismesek éltek. Kutatóink azt is bemutatták, hogy a falvak voltak igazi bázisai a magyar etnikumnak, amely a középkorban általuk terjedt szét a völgyeken át a Duna-medencét övező hegyvidékek felé, és amely velük pusztult utóbb, a hódítókkal vívott küzdelmek során, főleg a Délvidéken. A kutatók e szakmai eredményei be is kerültek a történeti

összefoglalókba. Ám azok, természetük szerint, az országos jellegű folyamatokat, a jelentős politikai eseményeket, azok fő szereplőit, a nagy gazdasági és társadalmi változásokat tárgyalják, nem egyes falvak egyéni sorsát, hiszen azok e munkák térképein is legfeljebb kis pontként kaphatnak helyet.

Száz éve, a honfoglalás millenniuma alkalmából, az akkori nemesi-polgári igényeknek megfelelően, a „Magyarország vármegyei és városai” című vállalkozást kezdték kiadni 21 kötetben. Most egy modernebb, szélesebb nemzetfogalom jegyében, az államalapítás ezredik évfordulóján, száz kötetben száz kiválasztott falu egyéni történetét tesszük közzé a több ezer közül, hiszen valamennyi túlhaladná a vállalkozás kereteit. A kiválasztás, amely helyi levéltári, közgyűjteményi szakemberek közreműködésével ment végbe, olyan szempontokat vett figyelembe, hogy azokra a falvakra kerüljön sor, elsősorban a mai Magyarország területén, de részben a mai határokon kívül is, amelyek egy kissé a magyar történelem kontinuitását jelképezik. Azokra a falvakra, amelyek valami módon fontos eseményekkel vagy neves szereplők életútjával kapcsolódtak össze, s róluk eddig még nem született olyan igényes helytörténeti összefoglalás, amilyennek megírására, lehetőleg azonos felépítésben, most megvannak a kellő források és szakemberek. Szeretnénk, ha kis helyi közösségek és azok egykori lakói, szereplői sorsának, küzdelmeinek válságokat is átvészelő, cselekvő erejének számbavételével e sorozat egy olyan szélesebb, személyesebb múltat tudna bemutatni olvasóinak, amely a mai nemzet öntudatát, önbizalmát, alkotókészségét is erősíteni tudja.

Kovács Domokos

Helyzeti energiák

Martonvásár hazánk szívében, Budapest és Székesfehérvár között félúton, a régi balatoni műút és a Szent László-völgy metszéspontjában fekszik. A mintegy ötezer lelket számláló Fejér megyei nagyközség természetföldrajzilag a Dunántúl mezőgazdasági szempontból különösen értékes tájához, a Csanádi Imre által „józan prózavidék”-ként megénekelt Mezőföldhöz tartozik. „Környékünk természeti szépségekben nem különösen gazdag” – írja 1935-ben a Martonvásáron lakó Dobozy Imre, s mintegy vigasztalásul hozzát teszi: „Minél egyszerűbb, áttekinthetőbb valamelyik vidék arcuata, annál egyenesebb, tisztább lelkű, nyíltabb emberek lakják...”

„Itten már dombocskákká simulnak a vérti hegygerincek” – idézi fel a tájképet 1896-ban a Vasárnapi Újságban Dobos János martonvásári tanító. A buda-fehérvári úttól délre élénk táru a mezőföldi táj valóban alföldies jellegű, sík része. A helységen északnyugat–délkeleti irányban átfolyó patak szintén határvonal: a Dunántúli-középhegység egyik „önként elenyésző ágát”, a Szent László-dombvidéket és az Erd-battai- és Ercsi-táblarög nevű morfológiai részét különíti el egymástól. Ez utóbbihoz tartozik a község szőlőhegye, az Orbán-hegy, és az ennél jóval kiterjedtebb, lankás-lapos Erdőhát-hegy, a Mezőföld legnagyobb eróziós szigethegye, amely a martonvásári határ legmagasabb (181,4 méter) része. A település belterületének magva a patak bal oldali teraszán 114 méter tengerszint feletti magasságban fekszik.

A Szent László-völgy területének geológiai bázisát a pliocén Pannon-tenger márgás, agyagos homokkő üledéke adja. A mezőföldi táj felszíni változatosságát elsősorban a földtörténeti középkor miocén korszakában kialakult kettős (délnyugat–északkeleti és északnyugat–délkeleti) törésrendszernek köszönheti. Az északnyugat–délkeleti irányú törésvonalak mentén folyóvölgyek keletkeztek, így a Váli-víz, a Benta-patak és közöttük a Szent László-víz völgye. Ezt követően a löszképződés játszott nagy szerepet, amely a mélyedéseket kitöltve a domborzati felszín alaktani jellegét jelentősen megváltoztatta. A Szent László-víz és a Váli-völgy közti löszhát és a martonvásári határ keleti részét elfoglaló erdőhátú löszös tábla létrejöttére vezethető vissza.

Martonvásár vidékének legnagyobb természeti kincse a talajtakaró. A löszös kőzeten ugyanis idővel kiváló talaj (mészlepedékes csernozjom) képződött, az erdőhátú határrészben pedig itt-ott vékony humuszrétegű erdőma-



Szent László-domborművel díszített Szentháromság-szobor, amelyet az elpusztult Árpád-kori Szentlászló falu templomának helyén állítottak (Ismeretlen művész alkotása, 1779)

radványos csernozjom is kimutatható. A község termékeny lankáiról már a múltban is többen elismeréssel szóltak. Dicsérik a falu „fekete földgyét”, a „sikeres” gabonát termő „igen szép fekvésű” szántóit; ezek termékenységét Brunsvik Teréz a toscanai, egyik rokona a bácskai földekéhez hasonlítja.

A vidék gazdasági fejlődésének másik természetföldrajzi alapja a kedvező, bár szélsőséges vonásoktól sem mentes, alföldies klíma. A község a Mező-

föld meleg, mérsékelten száraz, mérsékelten forró nyarú éghajlati körzetéhez tartozik. Évi középhőmérséklete 10,1 Celsius-fok. Tele mérsékelten hideg. A tavaszodás április 15. táján köszönt be, s az utolsó tavaszi fagy is általában ekkor jelentkezik. Uralkodó szele az északnyugati. Évi átlagos csapadéka kevés (551 milliméter): az aszálytól a martonvásáriak mindig is sokat szenvedtek. Az uradalmi tisztartó XVIII. század végi leveleiben csakúgy, mint Brunszvik Teréz naplóiban sok szó esik a „szerfölött nagy szárazságról”, az „egyfolytában száraz időjárásról”. Ilyenkor fel-felszállt az esőért esedező ima a község templomában.

A Szent László-patak széles völgsíkja számottevő talajvizet tárol, a magasabban fekvő löszhátakon és platókon azonban mindenütt vízhiány mutatkozik. A községhatár felszíni vizeinek levezetője a Gerecse-hegység forráspatakjaiból eredő Szent László-víz, amely Csabdinál éri el a Mezőföldet,

A Szent László-víz



majd a Bicskei-medence vizét lecsapolva szurdokszerű völgyben folytatja útját délkeleti irányban. A völgy Gyúró fölött hirtelen kiszélesedik, a patak pedig mesterséges mederben folyik tovább Martonvásáron át az adonyi síkság felé, ahol Iváncsánál a Váli-vízzel egyesül, majd a Dunába ömlik. Sokáig nevenincs patak (vízér, csatorna, vízfolyás) volt. Kitaibel Pál 1799-ben Virthi-víznek írja, hozzátéve, hogy e patakot általában azoknak a helységeknek a nevével illetik, amelyeket átszel. A későbbi iratokban a Keresztúri-víz-csatorna, a Vértes vízfolyás, a Martonvásári-víz és a Szent László-víz, más néven Vértes-patak megjelölés szerepel. A Szent László-víz (vagy patak) elnevezés, amely a középkori Szentlászló falura, Martonvásár hajdanvolt déli határosára utal, mintegy ötven éve állandósult a földrajzi irodalomban. Hajdanában a patak szeszélyes vízjárása a mellette zakatoló malmok működését nagyban befolyásolta, ezért is volt gyakori szereplője a gazdasági jelentéseknek.

A Szent László-patak, amelyet már II. József térképészei is kifejezetten jelentéktelennek ítélték, hajdan óriási pusztítást végzett. Medrét a török időkben és még utána is sokáig nem tisztogatták, s nem voltak megálljt parancsoló gátak sem, folyt tehát, amerre akart, széles sávban elmocarasítva a völgyet. A környezeti katasztrófát a belvizek pusztító munkája csak fokozta. Bél Mátyás az 1700-as években úgy vélekedett, hogy Fejér me-

Tó és nádas Martonvásár és Ráckeresztúr szentlászlói határában (1989)



gyében „a sok mocsár és tespedő állóvíz megrontaná a levegőt, ha a gyakori szél fel nem frissítené”, mivel „a sík és szelektől átjárt helyen nem maradhat meg az ártalom”. A völgyben fekvő, posványokkal környezett Martonvásár esetében a szelek e frissítő hatása nem tudott kellően érvényesülni, a mocsárláz sok áldozatot követelt. A rakoncátlan vizek megbolászása hosszú küzdelem árán az 1800-as évek elején fejeződött be. Ma Martonvásár és Ráckeresztúr határán, a hajdan Nádostónak írt halastó vidékén nádas látható. Ez a XVIII. századi vízi világ – Brunzsvik Teréz szerint „vízi sivatag” – sajátos mementója.

A község természetes állóvize a kastélypark öt és fél hektáros tava, amelyet régen Öregtónak hívtak. Kétszáz éve az Orbán-hegytől nyugatra egy másik tó kialakítására is sor került. Ez volt a Malom-tó, amelyet az 1850-es években a vasútépítéskor csapoltak le.

Növényföldrajzilag Martonvásár a pannoniai flóratartomány két flóravidékének határvonalán fekszik: északi része a Bakonyi flóravidék Pilisense flórajárásához, a déli pedig az Alföld flóravidék Duna-vidék flórajárásához tartozik. Ősi növényzetéről keveset tudunk. Amikor a jeles botanikus Kitaibel Pál 1799 tavaszán erre járt, a falu határában sok kutyatejet, zsászt, csomós ebirt, rozsnokot, zsályát, tormát, somkórót és különböző csenkesz, zombor- és sásféléket látott. Állítólag a Mezőföld mezősegi talaján soha nem állt erdő, s a terület legnagyobb részét füves sztyeppflóra borította. A középkorban kisebb erdőtelepítés itt is volt, a török idők végére azonban a birtokról nemcsak az erdő tűnt el, hanem fa is alig maradt, néhány szil és kőris, azok is csak mutatóban.

A martonvásári vadállományról a régi iratok alig szólnak. Az 1859. évi „lövőpénz-tabella” szerint rókára, sasra, vadlibára, vadvacsára, fácánra, fogolyra, szalonkára és menyétre vadásztak. A környék „vadállományának fejlettsége az őszi vadászatok alkalmával látható, amikor több ezer nyúl, fogoly, fácán, sőt néhány őz is kerül terítékre” – írja 1935-ben Dobozy Imre.

Martonvásár létrejöttét és sorsának alakulását nagyban meghatározta az a tény, hogy területén minden időben fontos utak haladtak keresztül. A Szent László-völgyben kanyargó római út része volt a tatárjárás előtti idők egyik fő kereskedelmi útvonalának, az Esztergomból Dorog, Zsámbék, Kuldó, Martonvásár, Földvár, Mohács érintésével Eszékre tartó baranyai vagy szerémségi útnak. A XIII. század végétől azonban ennek az országútnak az északi végcélja már nem Esztergom, hanem az újdonsült főváros, Buda, így ez többé nem is kanyarodik el a Dunától errefelé. S hogy mi lesz a Szent László-völgyi útszakasz sorsa? A török korban hadiút volt, utána azonban szerepe végleg a patak menti falvak összefűzésére korlátozódott. Buda fővárosi rangra emelése után a Székesfehérvár–Bicske–Esztergom országút



A martonvásár-erdőháti határ napjainkban (háttérben a vetőmagüzem)

forgalma átterelődött a Fehérvár–Velencei-tó–Martonvásár–Buda útvonalra, amelyen az Itália felé irányuló forgalom is lebonyolódott.

Hazánk útviszonyai évszázadokon át siralmasak voltak, a buda–fehérvári „tsinált út” azonban a jobbak közé tartozott. A Martonvásárhoz közeli Ercsi forgalmas dunai kikötője az olcsó vízi út lehetőségét kínálta. 1861-ben elkészült a déli vaspálya Fehérvárig tartó szakasza, ily módon a község a vasúti közlekedésbe is bekapcsolódhatott. Gyúrónak, Tordasnak, Ráckeresztúrnak és a hozzá tartozó pusztáknak (Szentlászló, Szentmiklós) is a martonvásári vasútállomása, ahonnan a fenti helyekre csakúgy, mint Martonvásár külterületeire (Erdőhát, Kismarton, Gábormajor) is autóbusz közlekedik. A ráckeresztúri út Ercsinél a Pécs felé tartó 6-os műútba torkollik. Az M7-es autópálya Martonvásár határában halad el, a régi balatoni műút pedig főutcaként szeli át a községet.

A Fejér megye északkeleti határán fekvő Martonvásárt a XV–XVI. századi oklevelek hol Pest, hol Fejér vármegye részeként említik, s csak a török kiűzése óta tartozik egyértelműen Fejérhez. 1767 előtt a Vértesaljai, utána a Bicskei, 1878-tól a Váli, 1949 és 1983 között pedig a Székesfehérvári járásnak volt a része. A környék fálvainak köre az idők során többször mó-

dosult. Martonvásár jelenlegi szomszédai: Tordas, Tárnok, Ráckeresztúr és Baracska. A község területe: 3125 hektár.

Amint az mindebből kitűnik: hazánk Martonvásár nevezetű földdarabját kiváló természet- és gazdaságföldrajzi adottságok jellemzik. Az ezeréves magyar állam története során a község eme helyzeti energiáit sokan próbálták kiaknázni. Hogy kik és hogyan, mikor és milyen eredménnyel – a továbbiakban e kérdésekre adunk választ.

OSZK

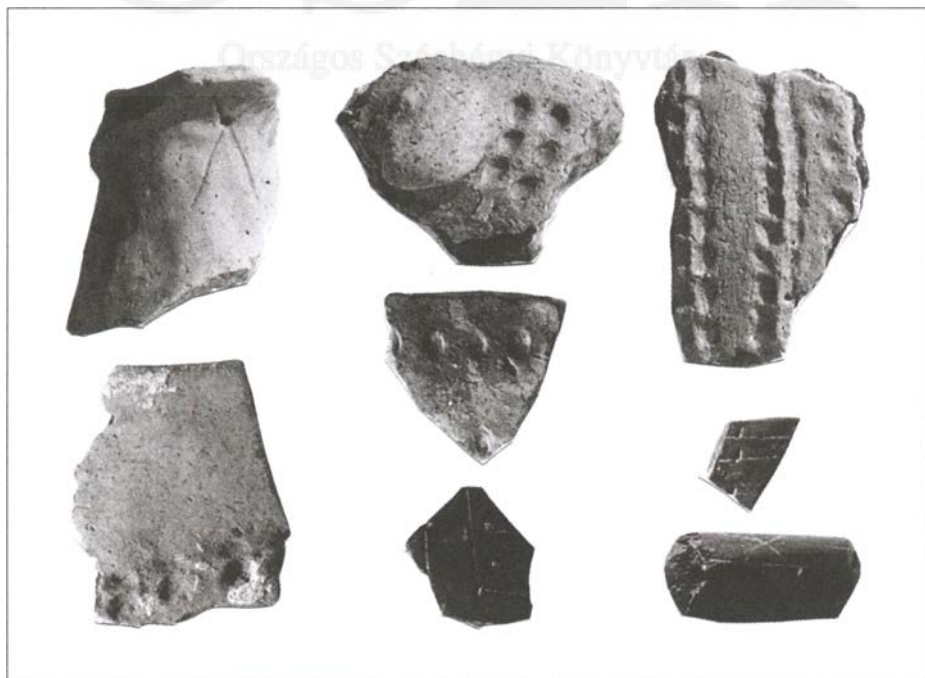
Országos Széchényi Könyvtár

A magyar királyok alatt

Martonvásár földje őseink megjelenése idején már gazdag múltra tekintett vissza. Az őskőkorból a község közvetlen környékéről régészeti emlék eddig nem került elő. Tudjuk viszont, hogy a közeli Érden negyvenezer évvel ezelőtt élt elődeink barlangi medvére vadásztak, s ezek az ősemberek, akik tetemes mennyiségű medvecsontot és pattintott kőeszközt hagytak maguk után, ide is bizonyára elportyáztak. A Szent László-víz mellett élő közösségek első nyomait a kutatás Bicske-Galagonyásra lokalizálja. Ez a település a csiszolt kőeszközök és a kerámia megjelenésének időszakából (újőkör) való, amelynek szórványemlékeit a martonvásári határban is megtalálhatjuk. Cserépedényeik díszítési módja után ezt a néppességet a régészek a dunántúli vonaldíszes kerámia néppességének hívják.

A rézkor telepei, temetői a környéken eddig nem kerültek elő. Nem így a bronzkor emlékei! A Szent László-völgy lakóinak száma a középső bronz-

*A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának martonvásári emlékei
(edénytöredékek, kőbalta darabja) az újőkorszakból*





Római pénzek Martonvásár határából

kor elején ugrásszerűen megnőtt. A martonvásári kastélypark és a sporttelep területén egy nagy kiterjedésű, e korhoz köthető falu nyomai figyelhetők meg. Hasonló település lehetett a mai Vörösmarty utca elején is. Az Orbánhegyen az autópálya építésekor bronzkori hamvasztásos urnatemető sírjai semmisültek meg. A kelták a Krisztus előtti IV. században jelentek meg. Előfordulásukat Martonvásáron a Vörösmarty utcában előkerült kerámia-töredékek jelzik.

A római korban a Pannonia provincia területét behálózó utak közül északon az Aquincum (Óbuda)–Floriania (Csákvár)–Savaria (Szombathely) főútvonal szelte át a Szent László-völgyet. Ebbe torkollott az a patak menti út, amely Ercsi felől érkezett. Ezt az utat Martonvásár határában keresztelte a Gorsiumot (Tác) Aquincummal (Óbuda) összekötő másik, amelytől kisebb-nagyobb távolságra a vízfolyás mentén római villagazdaságok nyomai fedezhetők fel.

Az avarok a római birodalom bukása után egy évszázaddal jelentek meg a Dunántúlon. Szent László-völgyi megtelepedésük egyetlen ismert helye Martonvásár. 1958-ban egy építkezés során a gyermekotthonnál és onnan



I. (Szent) István király szobra a martonvásári templom homlokzati fülkéjében (Anton Tabota alkotása, 1776)

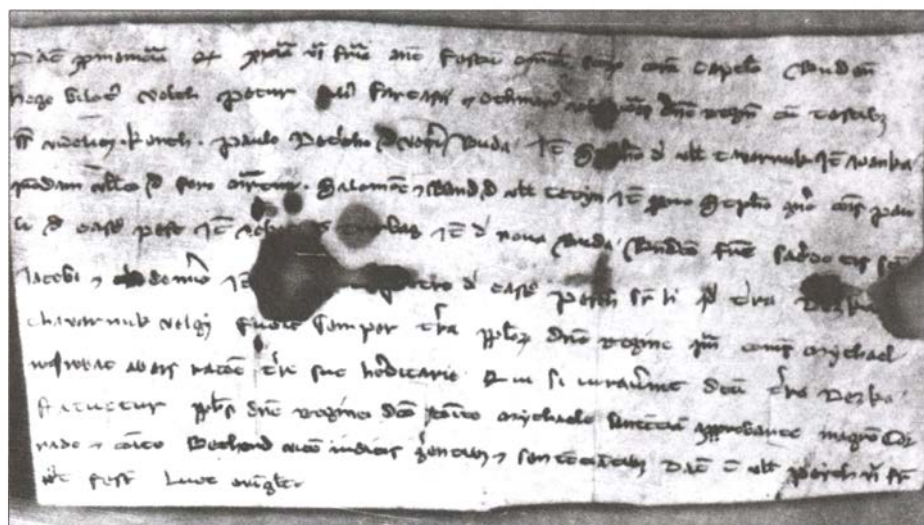
háromszáz méterre tíz avar sírhelyet találtak, s ezekből ötöt sikerült megmenteni. A sírok alapján több száz síros temető rekonstruálható, ahová az avarok évszázadokon át temetkeztek. A sírok a VII. századból (első avar hullám) valók – az 1. számú kivétellel, amely a későbbi, úgynevezett griffes-indás népcsoporthoz tartozik. (László Gyula kettős honfoglalás-elmélete szerint ők már magyarok voltak.)

Árpád vezér magyarjai 895-ben a Dunától keletre eső részeket vették birtokukba. Pannónia elfoglalására 900-ban került sor. Az akkori Magyarország nem volt virágzó terület, a letűnt korok kultúráinak csupán halvány nyomai látszódtak. Őseink a mai Fejér megye területén is lakatlan határvidéket találtak, amelyből a római határvonal, a limes elhagyott, omladozó kőépítményei magasodtak ki. A magyarok letelepedése törzsenként történt. Egy-egy törzs szállásterületét két gyepűvonal védte. A szállásterületeken tűntek fel első településeik: a nyári és a téli szállások. Ezek a mozgó sátorfalvak lassú fejlődés után jutottak el az állandó falu formájához.

Minden falunak volt olyan korszaka, amikor még nevet nem viselt. Először földbirtok volt (terra, praedium), ahol később a falu (villa) felépült. Ha az ilyen birtok ura vásártartási jogot nyert, földje gyorsabban benépesült, környékén pedig a kézműves- és kereskedőfalvak jelentek meg. Martonvásár esete is ezt igazolja. A szomszédos Tordas határában volt Kálozd falu, amelyet mohamedán vallású kereskedők, a kálizok laktak. Ez az iráni nyelvű, törökös jellegű népcsoport a XII–XIII. században élt hazánkban. Elsősorban kereskedelmi és pénzügyi jártasságukról voltak ismertek, mint királyi vámosok, adószedők, pénzváltók tevékenykedtek. Martonvásár melletti megjelenésük nem lehetett véletlen.

II. András királyi elődjei magánföldesuraknak nem adtak vásártartási jogot, ezért azt a birtokost, akinek vásáráról a falu nevet kapott, az 1200-as években élt Mártonok közt kell keresnünk. A középkorban Szent Mártonról, a szombathelyi születésű tours-i püspökről sok gyermeket neveztek el, és okleveleink is számos Márton nevű személyt említenek. Ilyenek: Márton szlavóniai bán, majd országbíró (1212, 1214), Márton fehérvár ispán (1222) és egy másik Márton fia, Márton, aki szintén ispán volt, s 1259-ben a fehérvári káptalan előtt járt el birtokügyekben. Azt azonban, hogy ki volt Martonvásár névadója, aligha fogjuk megtudni.

A falvak keletkezését általában nem lehet egy évszámhoz kötni, mivel az első okleveles említés szinte sohasem azonos a település létrejöttének időpontjával. Ráadásul a Márton Vására falu nevet említő első oklevél pontos dátuma sem ismert. A forrásgyűjteményekben az 1268 körül és az 1259 után megjegyzés szerepel, s a kutatás ez utóbbit valószínűsíti. Az okirat számunkra mégis igen fontos. Nem tekinthetjük ugyan a falu keresztlevél-



A Martonvásár nevét (Forum Martini) említő első, 1259 táján kelt oklevél

nek, első bejelentő lapjának azonban igen, hiszen ez igazolja, hogy a piac hely időközben faluvá fejlődött.

A szóban forgó oklevél nem Martonvásárral, hanem egy Tárnok és Érd közötti, hajdanvolt Deszka nevű birtokkal, illetve az érte folyó, úgynevezett tárnokvölgyi perrel kapcsolatos. Ezért a „kétekényi” (kétszáz–kétszázötven holdas) birtokért 1257 után hosszú pereskedés folyt Berki falu nemesi és a királynéi népek, illetve jogutódaik, a budavári polgárok között. Azt eldöntendő, hogy vajon a kérdéses földtér korábban Mária királynéé volt-e, avagy sem, több környékbeli személyt a bíróság elé idéztek. Az esküt tett tárnoki, tétényi, torbágyi tanúk között szerepelt egy martonvásári is: Joanka, a helység falunagya, bírása. Martonvásárnak tehát ekkor előljárói voltak, ami azt jelenti, hogy legalább egy-két évtizedes történelme már lehetett.

A Joanka név, amely két azonos eredetű név – a régi magyar Ivános (ma: János) és az orosz Iván – újból való találkozása, az Árpád-korban igen elterjedt. Neveztek így ispánt, prépostot, olvasókanonokot, várjobbágyot. A mi martonvásári Joankánk szavahihető és a környéket ismerő, korosabb férfi lehetett, aki valószínűleg már a tatárjárás előtt is itt élt. Az eskütétel napján minden bizonnyal tisztát vett, majd némi elemózsiával a tarisznyájában útra kelt, hogy küldetését a királyné dolgában méltósággal teljesítse. Arra azonban nem gondolt, hogyan is gondolhatott volna, hogy az eskütételt igazoló bírósági tanúsítvány révén ő is, faluja is belép hazánk írott történetébe.

A XIII. század Bánk bán, az aranybullák, a tatárjárás és az utolsó Árpádok évszázada. A tatárjárást követően óriási építkezések kezdődnek. Felépül a budai és a visegrádi vár, a domonkos apácák „nyúlszigeti” kolostora. A budai Nagyboldogasszony- (ma: Mátyás-) templom építése pedig épp arra az időre esik, amikor a Martonvásárt említő első oklevél keletkezett. A XIII. században megerősödik a földművelés helyzete, és nagy ütemben terjedt az agrárfalvak hálózata. A kereskedelem fejlődésnek indul, a piacok forgalma fellendül, száma gyarapodik. „Márton vására” falu létrejötté kétségtelenül a fentiek folyománya.

A község középkori történetéről csak hézagos ismereteink vannak, s ez nem is csoda, hiszen az 1260 és 1542 közötti időszakból eddig csupán harminchárom olyan oklevelet ismerünk, amelyben a helységnev előfordul.

Kérdés: kik voltak a falu egymást követő birtokosai? Martonvásár vidékén a honfoglalás után a Kartal-Kurszán, a Baracska és a Csák nemzetség vetette meg a lábát. Rajtuk kívül Szolgyayvár (Nyitra megye), a királyi szolgálónépek közül pedig a tárnokok és csőszök jutottak földhöz ezen a környéken. 1270-ben Martonvásáron élt egy bizonyos Gergely, aki akár a vásártartási jogot megszerző Márton utóda is lehetett, róla azonban csak

Árpád-kori cserépedények töredékei és orsógombok Martonvásárról



annyi a biztosan tudható, hogy tordasi birtokrészét és szőlejét „a nyúlszigeti” apácának ajándékozta. A mai Margit-sziget Domonkos-rendi kolostorát a tatárjárás után IV. Béla építtette. Leánya, a később szentté avatott Margit itt volt apáca. A kolostor az 1270-es években már az ország leggazdagabb birtokosai közé tartozott. Martonvásár környékén Kuldón, Kajászón, Sós-kúton, Szentmiklóson, valamint Tordason voltak javaik. Erről azért is meg kellett emlékeznünk, mivel – mint majd látni fogjuk – az apácák tordasi embereinek és a martonvásáriaknak több közös ügyük volt.

Martonvásárt idővel a Csákok vásárolták meg, akik magukat Árpád vezér fiától, Szabolcstól eredeztették. Károly Róbert tartott a rozgonyi csatában (1312) legyőzött Csák Máté familiájától, ezért 1326-ban a trencsényi kiskirály unokatestvérének, István bakonyi ispánnak a fiaitól, Pétertől és Istvántól átveszi öröklött birtokaikat, így a hadászatilag fontos várakat (például Csókakő, Csesznek), valamint szerzett javaik egy részét (Martonvásárt is ezek között említik), és mindezekért cserébe nekik adja a Tolna megyében fekvő dombói és nyéki királyi várakat és uradalmakat.

Martonvásár következő ismert földesura a Poháros család. A velük kapcsolatos okirat 1377-ben kelt. E szerint a budai káptalan „a martonvásári Pohárosnak mondott Péter fia Miklós mestert” és a szentpéteri nemeseket eltiltja a szomszédos Tordas és Szentiván használatától, lévén ezek az apácák jószágai. Poháros Péter Nagy Lajos nevelője volt (a király emlegette is, hogy Péter mester őt egykor a vállán hordozta), később pedig mint udvari vitéz és főtiszt jeleskedett. Feltehetően ő kapta adományba Martonvásárt, amelyet fia, Miklós, majd az unoka, Osvát mester örökölt. Poháros Osvát 1409-ben fiú utód nélkül hunyt el. A koronára visszaszállt javait 1410-ben Zsigmond király Kapy Andrásnak és testvérének, Gergelynek adományozta.

1424-ben Martonvásár Zsigmond második feleségéé, „a szép és bátor, de cselszövő és fajtalan életű” Cillei Borbáláé lett. Házasságtörő asszonyát a király öt éve száműzte, most azonban megbocsátott neki, amit birtokadományokkal is megerősített. Martonvásárt ekkor Adonnyal és Gödöllővel együtt a Csepel-szigeti királynéi uradalomhoz csatolták. Borbála azonban férje halála után kegyvesztetté lett, így 1438-ban magyarországi javairól kénytelen volt lemondani.

1439-ben Izidor metropolita vezetésével orosz küldöttség vonult át Martonvásárj helységen. Ez a falu első ismert említése a külföldi iratokban. Az 1439. esztendő azonban Martonvásár történetében elsősorban azért érdekes, mivel ekkor került a gersei Petheő család kezére. 1439. június 26-án a budai káptalan Petheő fia János fiait, Lászlót és Petheőt beiktatja a falu, valamint az itt lévő vám és parochiális egyház (templom) birtokába.

A gersei Petheők a Nádasdyakkal egy töről, Chopon de Nádasd házasságából származtak. Zsigmond uralkodása idején emelkedtek ki az ismeretlenségből, s tettek szert hírnévre, rangra s királyhűségük jutalmául birtokadományokra. A XV. század derekán már az övék volt Vas és Zala megye jelentős része Keszthellyel, Vasvárral, Rezi és Tátika várával együtt. A Martonvásárt megszerző László és Petheő személyében a család két ágra oszlott. A Martonvásárt is öröklő magyarországi ág őse Petheő lett. Utódai közül említést érdemel Petheő fia, János, a királyné udvarmestere, továbbá az ő fia, ugyancsak János, aki volt főpohárnok, kamarás, soproni főispán, majd a Duna melléki hadak főkapitánya. A család tagjai derekasan kivették részüket a török elleni harcokból. Különösen nagy törökverő volt Petheő Kristóf, aki 1600-ban keszthelyi várkapitányként halt hősi halált.

Martonvásár a hatalmas Vas és Zala megyei Petheő-birtokokhoz képest nem volt jelentős, ráadásul azoktól távol esett, ami igazgatását megnehezítette. Ezt a birtokot zálogkölcsonök felvételénél a család többször lekötötte. Egyik ilyen ügyletüket (1513) enyingi Török Bálint intézte.

A martonvásári és a tordasi jobbágyság között időről időre viszályok mutatkoztak. 1448-ban például a Petheők jobbágyságai, köztük János allodiátor Tordásra törtek, s Martonvásárra telepítették Halas Antal jobbágyot és minden ingó vagyonát, amelyre valamiféle vétsége miatt az apácák tartottak igényt. 1454-ben a tordasiak Martonvásáron megöltek, illetve onnan elhajtottak húsz ménesbeli lovat, s ily módon háromszáz arany forint kár okoztak. A fehérvári káptalan a bűnösöket (a tordasi birtokos nyulak szigetű apácákat és familiáriusukat) a király elé idézi. 1463-ban az apácák azért tiltakoztak, mert Petheő Miklós és György, csakúgy, mint egy bizonyos martonvásári Bornemissza Péter is maguknak kérték Mátyás királytól a szomszédos Szentiván-pusztát. 1475-ben a tordasiak feldúlták a martonvásáriak erdejét, a fákat jórészt kivágták, és két itteni jobbágyot Pestre költöztettek. Mátyás királynak egyéb ügyekben is akadt dolga a Petheőkkel. 1467-ben megkegyelmezett Petheő Miklósnak, aki kirabolta a martonvásári vámot. Hat évvel később viszont Petheő János és György panaszolták el, hogy a martonvásári vámtól hazafelé tartó familiárisaikat Edericsnél megverték és kifosztották, mire a király a bűnösöket elégtétel adására kötelezte.

A helység neve a középkori latin oklevelekben többféleképpen szerepel: Forum Martini (1259 utáni évek), villa Mortunvasara (1270–1272), possessio Mortunwasara (1328), Martunwasara (1377), Marthonwasara (1405, 1424, 1440, 1463, 1485), Martonuasara (1448). Az Árpád-kori vásáros helyek között voltak olyanok, amelyekből a nevükön kívül nem maradt semmi, más helyek viszont faluból mezővárossá, sőt várossá (például Szombathely, Marosvásárhely, Nagyszombat) fejlődtek. A Martonvásárt



Árpád-kori rézpénzek a XII. század második feléből

említő iratokban a helységnév előtt álló villa és possessio kifejezés egyformán falut jelent. Egy 1486-ban kelt szőlődézsma-szerződésben látható az oppidum, azaz mezőváros megjelölés, ennek helyessége azonban megkérdőjelezhető, a későbbi oklevelek ugyanis a települést egységesen falunak írják.

Felmerül a kérdés: kik és hányan lakták a török előtti Martonvásárt? Sajnos, erről a források lényegében hallgatnak. Már csak ezért is érdekes számunkra az az 1513-ból fennmaradt jegyzék, amely akkor készült, amikor a két Petheő családtag, János és György megosztották a martonvásári jobbágyaikon. A lista a Petheő János kezén maradt jobbágy családfők nevét tartalmazza. Ezek voltak: Boros Demeter, Gombos Tamás, Kiss Gall, Szalay Tamás, Philep Gergely, Barachay Bertalan, Nagy János, Haynal Demeter, Lovatty Lőrinc, Tóth Bálint, Parachay János és Péter literátus. Összesen tizenkét név, a martonvásári jobbágy családfők fele. A láthatóan magyarlakta falu huszonnégy jobbágycsaládjá mellett élt egy-két köznemesi família is, így – az erre az időszakra érvényes ötös szorzószámot alkalmazva – mintegy 130 lakója lehetett.

Magyarország falvaiban 1300 körül átlagosan 140-en, 1400 táján 118-an, 1526-ban pedig 86-an laktak. Martonvásár tehát az átlagosnál nagyobb lélekszámú falu volt. Mezővárosias falu, esetleg faluszerű mezőváros? (A mezővárosok népességszáma ötszáz körül mozgott.) Brunsvik Teréz mindenestre úgy tudta, hogy „Martonvásár a magyar királyok alatt jelentős hely volt Székesfehérvár (Alba Royale), a koronázó- és temetkezőhely és Buda, a székváros között”. A Hunyadiak korában a Duna–Tisza közére is átnyúló



A László deák-féle térkép részlete (1528)

Káloz, Tordas, Kajászó, Szentpéter, Szentiván, Jégháza, Varsány, Baracska, Szentlászló, Szentmiklós.

A középkori település életéről keveset tudunk. Már csak ezért is érdekes az az 1486. július 16-án kelt szőlődézsma-szerződés, amelyből kiderül, hogy (a gyúrói és szentpéteri nemesekhez hasonlóan) a martonvásáriak is „fogtak ki” szőlőt Tordason. A falu ezen „körültekintő és okos polgárai” voltak: Tamás bíró és testvére, István, valamint Sebestyén és István literátusok. A szerződés legfőbb pontja az volt, hogy a szőlőt telepítőknek az apácafőnöknő elengedte a borkilencedet, így „mindenből, mind a tiszta borból, mind a mustból kimérve teljes egészében csak a tizedeket” kellett leadniuk.

Martonvásár életében fontos szerepet játszottak a vásárok, a népi árucse-re eme szervezett alkalmi, amelyek egyben az ismerkedés, a hírközlés és a szellemi kölcsönhatások fórumai is voltak. A magánbirtokokon kialakult vásárok vámja a vásárhely tulajdonosát illette.

„Tíz falu építsen egy templomot, amelyet két telekkel s ugyanannyi rab-szolgával lássanak el, lóval, kancával, hat ökörrel, két tehénnel, harminc apró marhával...” – rendelkezett István király. Martonvásár a veszprémi püspökség budai főesperességéhez tartozott, neve azonban nem szerepel a püspökség XIV. század elején kelt (nem teljesen pontos) „egyházi földleírásának” templomos helyei között. Azt viszont a Petheők adományleveléből tudjuk, hogy 1439-ben a faluban volt „parochiális egyház”. Egy 1505-ben kelt irat szerint a „Marthonvassar-i völgyben” áll egy „omlatag templom”, ez azonban a „tolvajok és rablók menedéke”, ahonnan sok gonoszságot követnek el. Ezért a veszprémi káptalan megengedi Petheő Jánosnak, hogy földig rombolja, köveit azonban csak egy másik egyház felépítésére használhatta fel. A fenti két oklevélben feltehetően ugyanarról a templomról van szó. Az sem elképzelhetetlen, hogy ennek a maradványai (két faragott kockakő, piros freskötöredék, vakolat) kerültek felszínre a község hajdani homokbányájában, az Orbán-hegy délkeleti részén, ahol a templomot temető vette körül.

A terepbejárások szerint a XIII–XVI. században több faluszerű település volt a mai Martonvásár határában, ezek azonban az egy Márton Vására falu kivételével névtelenül elenyésztek. Az Orbán-hegytől nyugatra lévő faluhely a buda–fehérvári úttól távolabb esett, később azonban a település mintha kezdett volna lejjebb húzódní. Az említett, 1513. évi jobbágyjegyzékben ugyanis a házak helyének meghatározásánál ilyen kitételeket találunk: „alsó részen”, „felső részen”, sőt: „az új városban”.

A középkori jobbágyházak zöme földbe vájt, egy-, ritkán kétosztagú, kémény nélküli, füstös hajlék volt. A falu szinte elsüllyedt a térszínben, s csak a templom emelkedett ki a viskók közül. A házak eszközkészlete is meg-

lehetősen szegényes volt. Már csak ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy Martonvásár falu helyéről kevés régészeti emlék (tapasztott kemencefenék, edény- és kályhaszemtöredék) került elő.

1542-ben gersei Petheő János birtokait fiára, Farkasra és nejére, Gyulay Katalinra hagyta. A Zala, Vas, Csongrád, Temes és „Fejér–Pest” megyében szanaszét fekvő birtokok között volt Martonvásár is, ebből a faluból azonban még sokáig nem a jogos örökösök, hanem a törökök láttak hasznot.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

„Majd töröktől rabigát vállainkra vettünk”

Mohácsnál a török 1526. augusztus 28-án II. Lajos seregét megsemmisítette. Szulejmán bevonult Budára, hadai pedig a Duna mentét Győrig feldúlták. Lovassága Székesfehérvárig portyázott. 1529-ben a törökök újabb látogatást tettek Fehérvárnál. Buda 1541. augusztus 29-én került a kezükre, s a megszállás szeptember elején Fejér megye északkeleti részére, s így vélhetően Martonvásárra is kiterjedt. A megyeszékhely 1543. szeptember 2-án kapitulált.

Martonvásár környékén 1545 és 1556 között épültek ki a török erődítések (párkányok): a hamzsabégi (érdi), az ercsi és a váli. Ezeket a Tatárol, Győrből, Komáromból érkező végvári vitézek veszélyeztették, akik portyáik során olykor az ellenség összes lábasjóságát elhajtották. A lakosságot időnként a törökök kegyetlenkedései sújtották, amelynek olykor egész falvak áldozatául estek, a hódoltság idején azonban hosszabb-rövidebb békés időszakokról is tudunk. Martonvásár számára ilyen volt az 1590-et megelőző néhány évtized.

Buda elfoglalása után a török berendezkedett a tartós itt-tartózkodásra. Kialakult a budai közigazgatási kerület (vilajet), amely tizenkét szandzsákra oszlott, a szandzsákok pedig nahijékre tagolódtak. Martonvásár a budai szandzsákhoz, azon belül a budai nahijébe tartozott, amelynek nyugati határa a Velencei-tó közelében keresztezte a buda–fehérvári utat.

„A budai vilajetben mindenki maradjon a helyén, sem maguknak, sem gyermekeiknek soha senki bántódást nem okoz. A birtokukban levő ingóságuk, a városokban és a fálvakban lévő házaik, boltjaik és más épületeik, szőlők és kertjeik ültetvényei a saját tulajdonuk, birtokolják azokat úgy, ahogy akarják... Gabonaneműből és más terményből vessenek és arassanak azt, amit akarnak. Fizessék meg tized címén a harádzsrészt és a többi járandóságot, s birtokoljanak úgy, ahogy akarnak. Amennyiben a földet nem hanyagolják el, hanem mint azt illik, kellőképpen megművelik és a járandóságokat hiánytalanul megfizetik, őket senki ne háborgassa és ne zaklassa...” – áll az 1546-ban kelt szandzsákösszeírás (defter) bevezetőjében, amelyet Szulejmán szultán rendeletére állítottak össze.

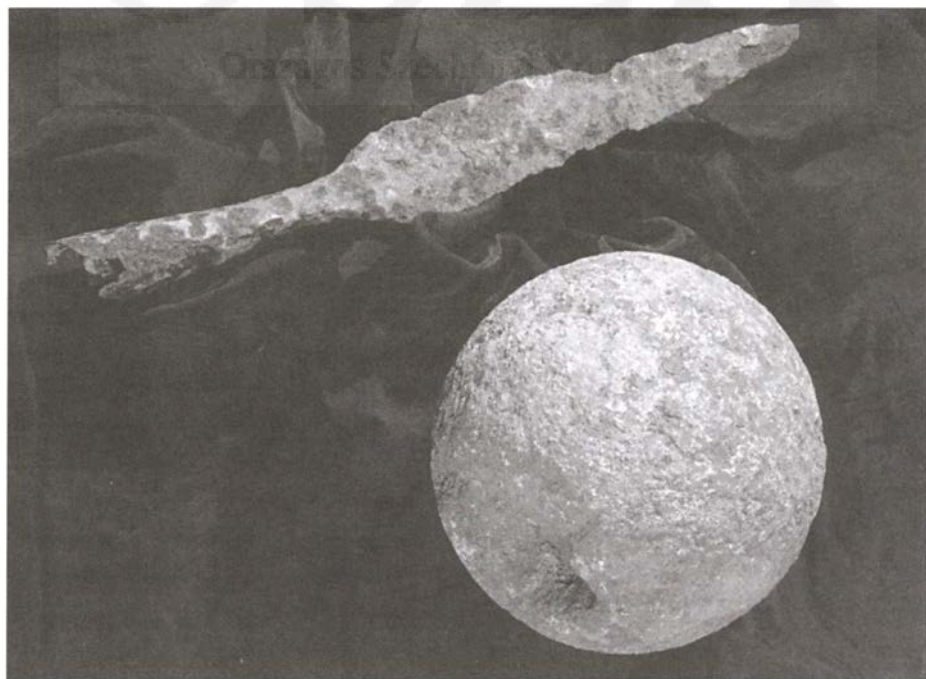
Az összeírásokra a törököknek azért volt szükségük, mert a meghódított területeken a föld tulajdonjoga az uralkodót, vagyis a kincstárat illette. Nyil-

vántartásba vették tehát az egyes települések lakosainak nevét, terményeik várható tizedét és adóik összegét, a kincstár ugyanis e becslések alapján határozott arról, hogy melyik város, falu vagy pusztá adó- és tizedjövedelmét tartja meg a szultánnak, és melyik jövedelmét engedi át készpénzfizetés helyett a katonai és polgári tisztségviselőknek. A lakosság név szerinti nyilvántartása igen fontos volt, mivel a kincstár előirányzott bevételében a rája munkáskeze meghatározott értéket képviselt. A falubeliek a szolgáltatásaiért közösen feleltek, s ha valaki megszökött vagy meghalt közülük, terhei a többiek vállára neheztedek.

A Martonvásárt is tartalmazó defterek közül eddig hat került elő. Az 1546. évi összeírás szerint a falut a következők lakták: Gonbos (helyesen: Gombos) Gergel nős, fia Dienös nőtlen, Kis Berta nős, fia Kelemen nőtlen, Fazekas Gáspár nős, Jókező Tamás nős, György diák nős, Szalai Orbán nős, Szalai Anbrus nős, Kis Tomás nős, Mészáros Máté nős, Szentös Tomás nős, fia Balázs nőtlen, Tód János nős, fia András Orbán nős. (Ezek közül a Gombos, Kis, Szalai és Tóth családnév a Petheő család 1513. évi jegyzékében is szerepelt.)

1559-ig a jegyzékben több változás történt. Meghalt öt fő, mégpedig Jókező Tamás, György diák, Szalai Orbán, Szalai Anbrus és Tód János. El-

Árpád-kori lándzsa és török ágyúgolyó a martonvásári határból



költözött két fő, Mészáros Máté (Újfalva faluba) és Tód János fia, András Orbán (Ercsibe). Az elhunyt martonvásári földművelők hozzátartozói közül hárman időközben gazdák lettek: Gombos Gergely veje, Lőrinc, Jókezü Balázs (Tamás fia) nős és Szalai Gáspár (Anbrus fia) nős. Újonnan betelepültek Tód István nős, testvére Tomás nőtlen, Mészáros Éliás nős, fia János nőtlen, Kerekes Mihály nős, Boros Imre nős, Szőke Gergel nős, Kovács Mihál nős, Szalai György nős, Petőkes István nős, Víg Mihál nős, Tód István nős, Hirvát Gergel nős (Szenpetre faluban lakik), Tód Lőrinc nős (Válban lakik). A régi családok közül a Gombos, Kis és Tóth familia változatlanul megtalálható Martonvásáron. Az 1513. évi névanyagból pedig itt bukkan fel ismét a Boros családnév, amellyel – a Kis, a Tóth és a Horváth névhez hasonlóan – alább még egyszer találkozhatunk.

1580-ban a falu huszonkét házat a következő munkaképes férfiak lakták: Horváth Gergely, fia Mihály, Gál István, Szekér Gergely, fia András, Mázos Ozvár, fia Albert, Fontos Miklós, Tóth István, Csecsöni Benedek, Boros Imre, fia Tamás, Kis Mihály, Tót Pál, Nagy Mihály, Illés Simon, Tót Lőrinc, fia István, Patál Albert, Patál Kelemen, fia Márton, Mészáros Ambrus, Kis János, Pálik Miklós, Malom Balázs, Martonvásári Illés, fia Tamás, Tót István, Bortocs Gergely, Farkas Bertalan, fia Demjén.

1590-ig Martonvásár lakossága biztatóan gyarapodott. A családfők száma 12-ről 36-ra, az összeírt férfiak (családfők, nőtlen fiúk és testvérek) száma pedig 15-ről 66-ra emelkedett. 1580-ban a falu házainak száma 22 volt. (Ekkor Ercsi 23, Érd pedig 24 házat számlált.)

A török hatóságok az állami adót (harádzsot) és földesúri vagy kapudót általában évi ötven akcsében határozták meg. Ezt azoknak a családfőknek, illetve keresőknek kellett fizetniük, akik legalább háromszáz akcse, azaz hat magyar forint értékű ingósággal rendelkeztek, ami nagyjából megfelelt a királyi Magyarország egykorú gyakorlatának. A martonvásári családok közül 1546-ban csupán öt, 1580-ban viszont már huszonkettő volt adózás-képes.

A családok által megtermelt búza mennyisége 1580-ban volt a legnagyobb, a musttized viszont 1562-ben érte el a csúcst. Búzáon kívül a falu lakói természetek kétszerest (búza és rozs egy-egy arányú keverékét), kender, lent, káposztát és hüvelyeseket (lencsét, babot, borsót). Az 1580. évi összeírásból tudjuk, hogy a martonvásáriaknak jelentős mennyiségű hagyma és fokhagyma után kellett adózniuk. Ekkor hetvenöt méhkasuk és ugyanannyi sertésük volt. Egy szerény „vásár jövedelme” tétel is meghúzódik a defter sorai között. Később a falu lakói juhtenyésztéssel is foglalkoztak.

A török félhold uralma alatt élő Martonvásár a közepes nagyságú és jövedelmezőségű birtokok közé tartozott. A földesúri összjövedelem be-

csült értéke 1546-ban egyezer, 1580-ban pedig már kilencezer akce volt. A martonvásári birtokjövedelmek haszonélvezői közül név szerint ismert: Vefá írnok (1546), Mehmed bin Szinán, azaz Szinán bég, a mirmirán csau-sza, a budai vilajet defter-emirje (1559, 1562) és Haszán Boszna (1580). Az első kettő tímárbirtokos volt, ami annyit jelent, hogy javadalombirtokaik húszezer akcsénál kevesebbet jövedelmeztek. Szinán is tímárbirtokosként kezdte, majd előlépett ziámetbirtokossá, 1556 táján ugyanis már Tordas, Gyúró és Alcsút jövedelmei is őt illették.

A vidék gyarapodásának az 1593 nyarán kirobbant tizenöt éves háború vetett véget. Már az év novemberében véres csata dúlt a közelben, a Fehérvár megsegítésére küldött törökök ugyanis Pákozdnál súlyos vereséget szenvedtek. Aztán jött a Székesfehérvár felszabadítására tett kísérlet (1599), majd az 1601 szeptemberében lezajlott sikeres ostrom, 1602 augusztusában azonban ismét lófarkas zászló került az ősi várfalakra.

Fejér vármegye tisztikarának szerepkörét és feladatait a szomszédos nemesi vármegyék, Veszprém és Komárom tisztikara látja el, így a magyar közigazgatás tovább működik. 1588 táján Pilis megye határát átmenetileg Százhalom–Martonvásár–Alcsút–Vereb–Tokod–Bajna vonalában húzták meg, most azonban a Martonvásár–Velencei-tó–Székefehérvár vonaltól északra lévő falvak már Komárom megyéhez tartoznak. A vidék ura változatlanul a török, a Martonvásár környéki birtokokat illetően azonban a távolban zálogügyletek kötődnek, pereskedések zajlanak, újraadományozások történnek. Martonvásár urai, a gerssei Petheők a török elől a Felvidékre települtek, s ez a birtok mintha kiesett volna a látószögükből, a kettős (török és magyar) adóztatásnak ugyanis eddig semmi nyomát nem leltük.

Az 1606. évi bécsi békét követő nyolcvan év Martonvásár múltjának fehérvár foltnya. A falu az 1632. évi török adóösszeírás révén még hallat magáról: hatezer akce évi jövedelemmel változatlanul a budai szandzsák része. Közben Gyúró többször elpusztul, majd ismét feltámad. Tordast a háború borzalmai egy évszázadra elnéptelénítik, Jégháza és Varsány ekkor tűnnek el végképp a térképről. Martonvásár, az útifalu „minden veszedelemnek nyíltan a torkába esett”, így nem érthette meg a török idők végét. Lakói meghaltak, rabláncra kerültek vagy elmenekültek.

Az 1680-as évek derekán meginduló török elleni hadjárat idején Székesfehérvár sorsa Budáénak lett a függvénye, Martonvásár vidékét pedig mindkét város helyzetének alakulása érintette. 1685 júliusában már folyt a harc a budai várért, amikor a törökök Érdenél súlyos vereséget szenvedtek. Visszavonulásuk Fehérvár felé Martonvásáron át történt. Buda ostroma 1686 nyarán újra kezdődik, s szeptember másodika meghozza a várva várt



Rudolf császár dénárja Szűz Máriával Martonvásár határából (1588)

diadalt. Tavasszal a keresztény haderők Fehérvárt is blokád alá veszik, az ellenség azonban csak 1688 májusában kapitulál.

Egy 1689-ben készült kamarai összeírás a martonvásári állapotokat imígyen summázza: „Vassár Martony. A török alatt elpusztult helység, földesura nem ismert. Elegendő szántóföldjei, nem sok rétje és legelője, semmi erdeje és valami kevés szőlői vannak.” Tájkép csata után... A virágzó Árpád-kori falu immár a múlté. A helység történetének első négyszáz évnnyi fejezete lezárult.

Árendások Eldorádója

Atörök kiűzése után Fejér vármegye a pusztulás vigasztalan képét mutatja. Míg Mátyás korában a megye hét nagyobb helységet és 422 falut számlált, 1685-ben a kamarai összeírók csak hatvanöt települést tudtak jegyzékbe venni. Ezek közül huszonhat (például Érd, Ercsi) volt lakott, tíz helyen (így Baracsán és Keresztúron) házak, ha üresen is, de még álltak, a többi huszonkilenc, köztük Martonvásár is nyomtalanul eltűnt. A lakosság olyannyira megritkult, hogy a kétszáz év előtti tizenkilenc és fél fővel szemben a megye egy négyzetkilométerére már csak négy-öt ember jutott.

Fejér megyét a bécsi szoldos haderő megszállása erősen sújtja, ami a falvak újjáéledését megnehezíti. A spontán népmozgás mégis megindul, s ennek első hulláma Martonvásár vidékét érinti. 1694-ben rácok szállják meg Érd, Ercsi, majd Tárnok, Sósút és Berki falut. Gyűrúra magyar jobbágyok települnek.

A Rákóczi-szabadságharc alatt megtorpant népesedési folyamat 1711 után új lendületet vesz. Keresztúr rác, Tordas szlovák és magyar telepeseket kap. A lakosság megállapodása azonban igen lassú. 1717-ben a rácok elvándorlása miatt Tárnok ismét üresen áll, mígnem új, jórészt szlovák népesség szállta meg. Tordas földesura ugyanakkor szökött jobbágyokat édesget magához. A telepések számbeli gyarodását elemi csapások és járványok nehezítik. A megye északkeleti szegletében az élet mégis a régi kerékvágásba zökken, csak az említett falvak gyűrűjébe zárt Martonvásár nem támad fel újra.

A martonvásári határ 1689 táján még magán viselte a kultúrtájformáló ember kezének nyomait, a birtok azonban még hosszú ideig lakatlan maradt. Amit a török megkímélt, tönkretették az elhanyagoltság évtizedei. Magasabban fekvő szántók és vízjárásnak kevésbé kitett kaszálók ugyan mindvégig voltak, a XVIII. század közepére azonban a Szent László-patak mentén óriási nádas és posvány terjengett.

Martonvásár 1439 óta a gersei Petheő családe, az 1689. évi kamarai összeírásban viszont az áll, hogy a pusztura ismeretlen. Erre cáfol rá Petheő Ádám özvegye, aki 1696-ban százötven „jó magyar forintért” tizenkét évre zálogba adja a birtokot minden tartozékával, jogaival és bevételeivel együtt Sajnovics Mátyásnak és feleségének. 1698-ban újabb zálogszerződés születik, Petheőné elhunytá után ugyanis János nevű fiának a gyámja ötszáz forintra emeli a zálogdíjat.

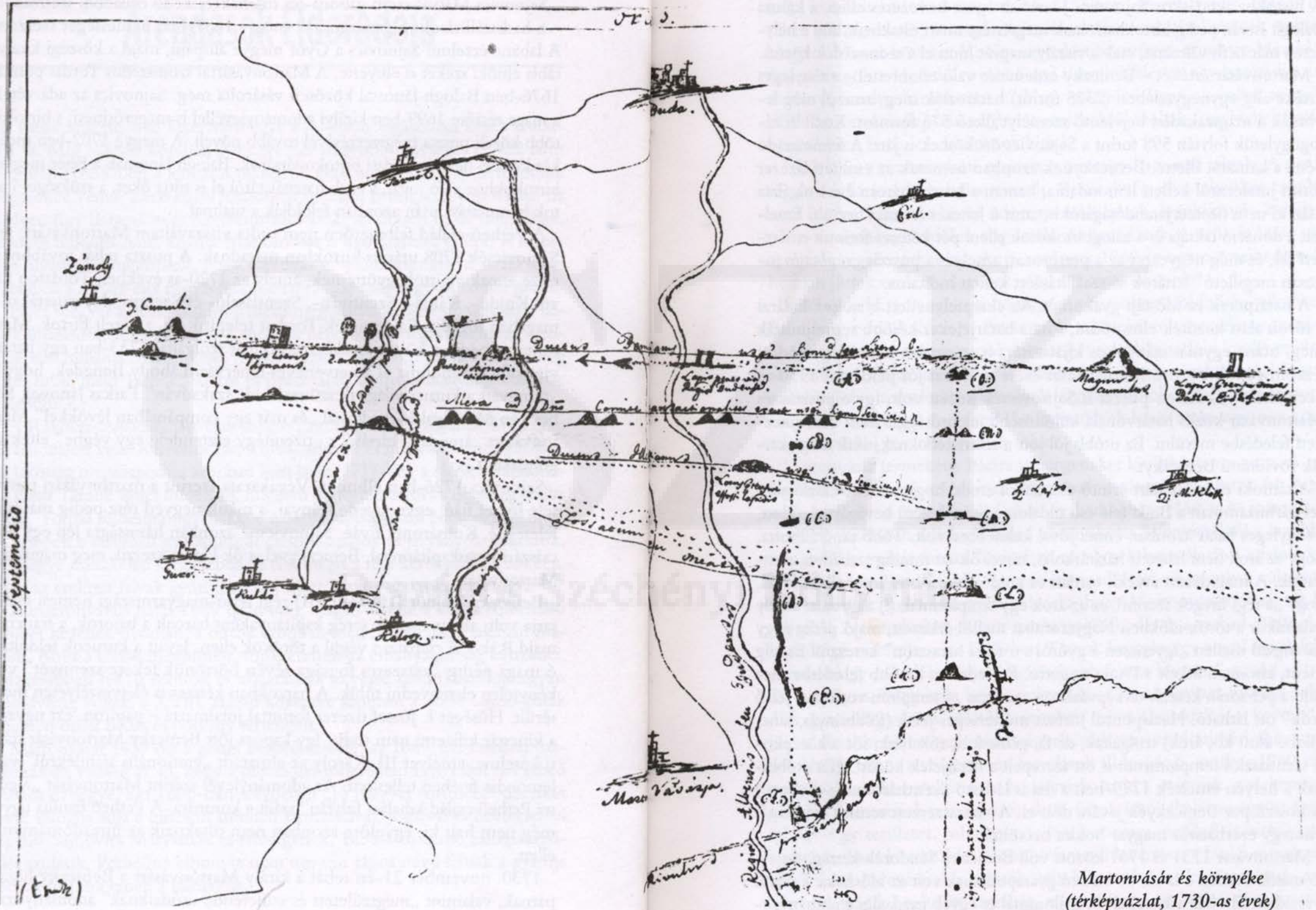
Sajnovics Máttyás szerb gabona- és marhakereskedő családból származott – a hadiszállításokon gazdagodtak meg –, 1687-ben nemességet szerzett. A labanc érzelmű Sajnovics a Győr megye alispáni, majd a kőszegi királyi tábla elnöki székét is elnyerte. A Martonvásárral szomszédos Tordas pusztát 1676-ben Balogh Jánossal közösen vásárolta meg. Sajnovics az adásvételt a maga részére 1699-ben királyi adománylevéllel is megerősítteti, s birtokát több közeli pusztta megszerzésével tovább növeli. A megye 1702-ben megkérdőjelezi neki és tordasi birtokostársának, Balogh Jánosnak a Fejér megyei birtokokhoz való jogát, s ezek használatától el is tiltja őket, a szükséges iratok bemutatása után azonban feloldják a tilalmat.

A Petheő család feltehetően nem tudta visszaváltani Martonvásárt, így Sajnovicsék 1708 után is birtokban maradnak. A pusztta tehát továbbra is része annak a birtokegyüttesnek, amely az 1720-as években Tordason kívül Kuldó-, Káloz-, Szentiván-, Szentlászló- és Szentmiklós-pusztákat is magában foglalja. Sajnovicsék Tordast telepítik be, a bérelt birtok, Martonvásár pedig a külterjes állattartás céljait szolgálja. 1733-ban egy határ- vita kapcsán mondja el a hetvenéves fehérvári Lábody Benedek, hogy ő „mingyárt a kurutz világnak szünetén ide szakadván”, Farkas Jánossal, Sebestyén Mihállyal és Andrással „és más egy compániában lévőekkel” Martonvásárt „árendába bírták”, s „tizennégy esztendeig egy végbe” éltek itt gulyásként.

Sajnovics 1726-ban elhunyt. Végakarata szerint a martonvásári pusztta fele József fiáé, egynegyede leányai, a másik negyed rész pedig második feleségéé, Komáromy Éváé. Sajnovicsné azonban házasságra lép egy volt császári lovaskapitánnyal, Beniczkyvel, s ők ketten szerzik meg maguknak Martonvásárt.

Beniczky Sándor (1687?–1761) régi felső-magyarországi nemesi család sarja volt, aki az osztrák sereg kapitányaként harcolt a bajorok, a franciák, majd Rákóczi csapatai s végül a törökök ellen. Javait a kurucok feldúlták, ő maga pedig „kétszeres fogsága révén börtönök fekete szennyét” volt kénytelen elszenvedni tőlük. A harcokban kétszer is életveszélyesen megsérült. Hűségét I. József tízezer forinttal jutalmazta – papíron, ezt ugyanis a kincstár kifizetni nem tudta, így kapóra jött Beniczky Martonvásár iránti kérelme, amelyet III. Károly az elmaradt „grationális ajándékról” való lemondás fejében teljesített. Az adománylevél szerint Martonvásár „a gersei Petheő család kihalása folytán” szállt a koronára. A Petheő familia ugyan még nem halt ki, egyelőre azonban nem tiltakozik az újraadományozás ellen.

1730. november 21-én tehát a király Martonvásárt a Beniczky házaspárnak, valamint „megszületett és születendő utódaiknak” adományozza.



Martonvásár és környéke
(térképvázlat, 1730-as évek)

A birtokba iktatáskor Sajnovics József az egész bevezetés ellen, a kálozi Balogh István pedig birtokhatárának megsértése miatt tiltakozik, ami a helyzeten már nem változtat, csak a viszály magvát hinti el a szomszédok között.

Martonvásár értékét – Beniczky érdemeire való tekintettel – a tényleges értéke alig egynegyedében (2325 forint) határozták meg, amiből még levonták a magszakadást bejelentő személyt illető 575 forintot. Korábbi zálogügyletük folytán 598 forint a Sajnovics örökösnek is járt. A fennmaradó pénz a kamarát illette. Beniczkynek azonban nemcsak az említett tízezer forint jutalomról kellett lemondania, hanem a huszonhárom évi szolgálata után ki nem fizetett járandóságáról is, amit ő hatezer forintra becsült. Emellett a donáció taksája és a zálogbirtokosok elleni per kétezer forintot emésztett fel, és még négyezret az a persorozat, amelyet a pusztát „régóta és jogosan megillető” határok visszaállításáért kellett indítania.

A határperek ez idő tájt gyakoriak. Az elnéptelenedett birtokok határai a török alatt kezdtek elmosódni, s ha a határjeleket később sem újították meg, utána egymás szándékos kijátszására is számtalan lehetőség adódott a szomszédok között. Martonvásár esete mindezt jól példázza. 1730-ig Szentlászló- és Káloz-pusztá is Sajnovicsék kezén volt, így e puszták és Martonvásár közös határvonala különösebb jelentőséggel nem bírt, s kezdett feledésbe merülni. Ez utóbbi jól jött a szomszédoknak, akik meg akarták rövidíteni Beniczkyt.

A tárnoki és érdi határt érintő vita abból eredt, hogy a Szent László-vízzel párhuzamosan a Buda felé eső oldalon egy árokszerű bevágás húzódott, a tényleges határ azonban ennél jóval keletebbre volt. Több tanú állította, hogy az árok nem lehetett határárklás, mivel ők azt mindig szabadon szánt-hatták. A megidézett etyeki, tordasi és kuldói lakosok vallomásában az áll, hogy „a régi öregek szerint” ez az árok egy templomnak (!) a nyoma, amely valamikor a török időkben Nagyszombat mellől érkezett, majd pedig nagy harangszó mellett „igyesen a gyúrói s tordasi haraszton” keresztül Ercsiig ment, ahonnan átkelt a Duna-szigetre. E hiedelem később feledésbe merült, a per során készült térképvázlaton azonban „a templom vonulását jelző árok” ott látható. Határpontul jórészt mesterséges jelek (földhányás, sánc, földbe ásott kő, árok) szolgáltak, de fa, gémeskút, rókalyuk, sőt a középkori szentlászlói templomrom is ott szerepelt a határjelek között. (Ez utóbbinak a helyén emelték 1779-ben a ma is látható Szentháromság-szobrot.) A hosszú per Beniczkyék javára dőlt el. A visszaszerzett terület nagyságát mintegy ezerhatszáz magyar holdra becsülték.

Martonvásár 1731 és 1761 között volt Beniczky Sándorék kezén. Az első másfél évtized a lassú, de biztató gyarapodásnak volt az időszaka. Felépül a rezidenciális ház a kápolnával, malommal és egyéb gazdasági építmények-

kel, s kialakult a két kert és a halastó. 1737-ben „Martinweiser” urának házában két angol utazó is megfordult, ők azonban csak arról tesznek említést, hogy ott római köveket láttak: „egy domborművet, amelyen Héraklész éppen megöli a Hydrát, továbbá egy síremlékfélét és egy harmadik maradványt, amely oltárnak tűnt...” Nagy valószínűséggel ők voltak az elsők, akik Martonvásár kapcsán régészeti emlékekről szoltak, amelyeket egyébként tévesen budai eredetűeknek hittek.


1747 táján a martonvásári majorban mintegy hatvanan laktak. A gazdaság az önellátáson túl aligha termelt, Beniczkyék jövedelmüket azonban nem is erre, hanem a bérbé adott szántók, rétek, legelők után behajtott pénz- és terményjáradéokra alapozták. Az árendások a török kiűzése után azonnal megjelentek a birtokon, s számuk 1760-ig egyre emelkedett. De honnan jöttek ezek az idegenek, s mi vonzotta őket ide?

1700 táján hazánk egykori hódoltsági részeit nagy földbőség jellemezte. Fejér megye területének nyolcvannyolc százaléka volt termékeny, a század első évtizedeiben azonban csak huszonhét százaléknyi föld került művelés alá. Ennek ellenére már ekkor is voltak olyan falvak, amelyeknek lakossága a kedvezőtlen természeti adottságok vagy egyéb okok folytán nem jutott elegendő szántóhoz és réthez. Az ilyen falvak lakói aztán egy-egy közeli vagy távolabbi pusztán béreltek földet.

Martonvásár termékeny határa az idegeneket kiváltképp vonzotta. A paragon heverő birtok szántóinak nagy részét az árendások törték fel. A tárnoki „régí öreg rázok” a Rákóczi-szabadságharc előtt is itt szántottakvetettek. 1728-ban a Balogh család visszaváltotta Sajnovicséktól a korábban zálogba átengedett tordasi határrészt, amelynek használatától a falu lakóit eltiltotta. A tordasiak földje így a felére apadt, terheik azonban változatlanok maradtak, ezért kényszerültek arra, hogy Martonvásáron szántót béreljenek. A tárnokiakat először a rablógazdálkodás és a szabad földfoglalás lehetősége csábította ide. 1715-ben Tárnok kapcsán egy angol utazó feljegyezte, hogy „a vidék földje a legkövérebb fekete humusz”, s még „a tarló füve is olyan, hogy rajta kövér gulya nőhet”, a növényzet viszont „elvadult, gazos és gyomos”. Később azonban már a tárnokiak is – kevés földjük és sással benőtt réteik miatt – igyekeztek martonvásári bérlőhöz jutni.

A birtok akkor lesz igazán az árendások Eldorádója, amikor 1760 táján a törökbálintiak, a sóskútiak, a budaörsiek, majd a gyúróiak, a ráckeresztúriak és a baracskaiai is megjelennek. A falvak lakói általában együtt fogtak fel egy-egy területet. Jobbágy, zsellér, kisnemes, serfőző és birkás bérlő egyaránt akadt közöttük. A Göböljárás nevű határrészt a budai mészárosok bérelték. A jövevények a szántók után kilencedet és ekepenzt adtak, a réteket harmadik boglyáért kaszálták, a legelőért pedig bérlői díjat fizettek.

Lisztentia.
 Az kétszáz ötven forintokra, mely simpt. Aradatikus Contractusnak
 szerint, ugyan Marton Vassari Aradamban föll vessem, felkötött, és
 Nemesi, és Vitéz Brunsvik Antal, Gróf, Mester és Nőgy.
 Brantul. - főként, majnapra, a jót- és pusztyi per pusztyi
 nap brat. gicet. alom. Jászai 19. évi 1758.
 Dect. No. 1250.



Beniczky Sándor
 Consiliar.

Beniczky Sándor elismervénye a Brunsvik Antaltól felvett bérleti díjról
 (Győr, 1758. november 19.)

Beniczky Sándor felesége 1745-ben meghal, ő pedig Győrbe költözik,
 s a pusztát mindenestül árendába adja. 1759-ben aztán úgy határoz, hogy
 a birtokát húszezer forintért „örökjogon és visszavonhatatlanul” átengedi
 az idő szerinti bérlőjének, Brunsvik Antalnak.

Országos Széchényi Könyvtár

Honteremtő új foglалás

Idősebb Brunszvik Antal Pesten, a királyi ítélőtáblán volt tanácsos, amikor Martonvásár a látászögébe került. Kitűnő érzéssel felmérte e fővároshoz közeli, s még elhanyagoltságában is ígéretes, 7500 holdas pusztát aranybánya voltát, amelynek megszerzésére pénzt, időt nem sajnált.

1758. május 3-án kötött bérleti szerződést Beniczky Sándorral, aki évi kétezer-ötszáz forint ellenében három esztendőre átengedte neki a pusztát az épületekkel, állatokkal, halastóval, kerttel és a vetésekkel együtt. Hamar kiderül, hogy Brunszvik az árendás viszonynál többre törekszik. Ráveszi Beniczkyt, hogy a nyílt adásvételt elkerülendő, fogadja őt fivérévé, ami az említett húszezer forint ellenében meg is történik. Közben kiderül, hogy a Petheő család nem halt ki. A Zemplénből jelentkező Petheő Zsigmondnak azonban „nincsenek kezénél” a birtokjogot igazoló oklevelek (magyarul: elvesztek), így Brunszvik (valamilyen ajándék fejében) könnyen eléri nála, hogy hivatalosan is lemondjon minden, Martonvásárral kapcsolatos követeléséről.

Martonvásár pusztára egyebek mellett gróf Nádasdy Ferenc horvát bán, Fejér vármegye főispánja is szemet vetett. Neki Mária Terézia már korábban megígérte, hogy Beniczky fiú utód nélküli elhalálózása esetén övé lesz a birtok elővásárlási joga. Ekkor Brunszvik a kamaraelnök Grassalkovich Antal tanácsát követve csábító pénzüsszeget ajánl fel a kamarának. Beniczky Sándor elhunyt (1761) után Nádasdy sürgetni kezdi a döntést Martonvásár ügyében. Grassalkovich ezért azt javasolja Brunszviknak, hogy a martonvásári birtokért cserébe kínálja fel felesége, Adelffy Anna Mária mosoni jószágát, e csereügylettel ugyanis vetélytársa kifejezetten eladás esetén fennforgó előjogát semmissé tehetnék. A csere a kamara számára is előnyös lenne, mivel a magyaróvári kamarai uradalomba beékelődő Adelffy-birtok annak bevételeit hátrányosan befolyásolja.

1762. november 19-én Mária Terézia elfogadja a javaslatot, ennek megvalósítására azonban évekig nem kerül sor. Brunszvik Antal továbbra is zavartalanul gazdálkodik Martonvásáron, és még a pusztát betelepítésének is nekilát. Közben a királynő által olyannyira szorgalmazott úrbérrendezés kapcsán elévülhetetlen érdemeket szerez. Amikor a birtok ügyét ismét napirendre tűzik, ő már mint az uralkodó kegyére fölöttébb érdemes személy áll a kamara elé. 1770. április 17-én Mária Terézia fia, a társuralkodó József

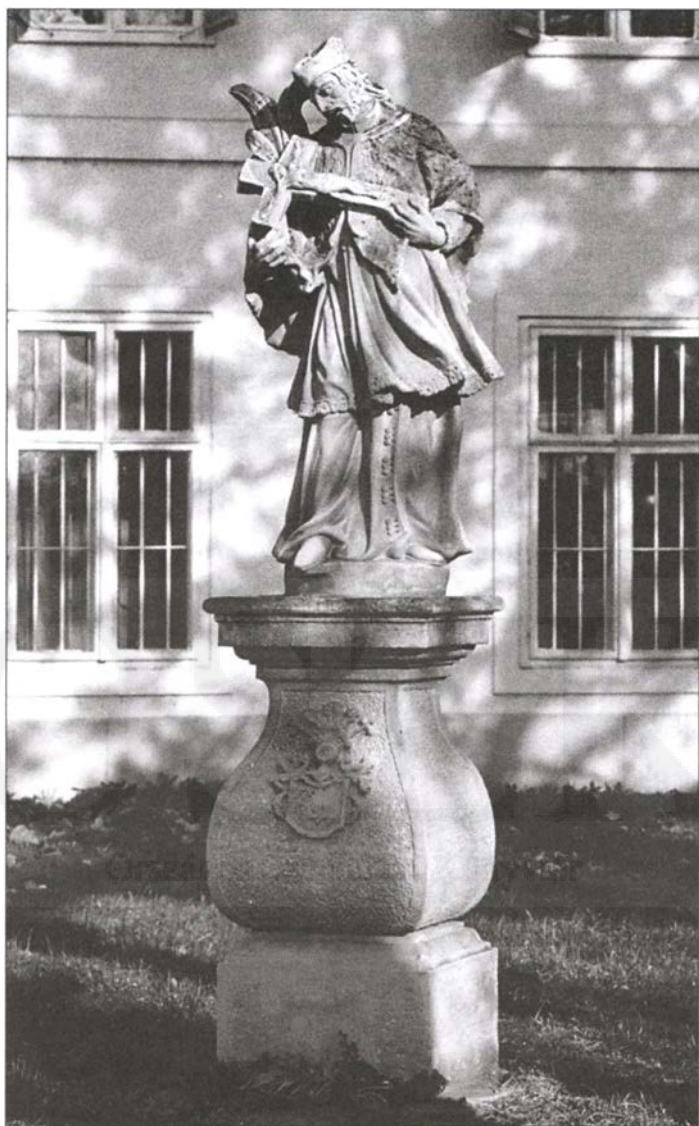
saját kezűleg írja rá az előterjesztésre, hogy a Martonvásárért vetélkedők közül Brunszvikot illeti az elsőség.

Martonvásár értékét hetvenezer forintra becsülik. Ebből az összegből – az 1770. május 24-én aláírt csereszerződés szerint – levonják a Beniczkynek adott húszezer forintot és még további tizennégyezer forintot, amit Brunszvik építkezésekre, vízrendezésre, jobbágyok letelepítésére költött. A fennmaradó harminchatezer forint a kamarát illetné, ám a mosoni cserebirtokot hatvenezer forintra értékelték, ezért végül Brunszvik Antal kap huszonnégyezer forintot. Mária Terézia ahhoz is hozzájárul, hogy a mosoni birtok épületeiért még hatezer forintot utaljanak ki Brunszviknak. Ezt követően Martonvásár újdonsült ura megjelent az egri káptalan előtt, s 1770 decemberében a maga és hat gyermeke nevében (felesége időközben meghalt) örökbevallást tett arról, hogy a kamarával csereszerződést kötött, melynek értelmében Martonvásár tulajdonjoga a családjában örökletessé lett. A királynő a szerződést megerősítette, s az adománylevel felől is intézkedett. Ez azonban – csakúgy, mint a donáció taksája is – nagy összegbe került. A fentiekből kitűnik, hogy birtokot kapni az idő tájt milyen pénzigényes vállalkozás volt. A Martonvásárért folyó küzdelem tehát 1771 nyarán a Brunszvik család győzelmével zárult.

Ez idő tájt Martonvásáron a „harmadik honfoglalás” már javában zajlik, Brunszvik Antal ugyanis tiszttartója, Csernyey Ferenc útján 1767. március 23-án bejelentette a vármegyének, hogy a pusztát betelepíti. Ez a dátum a falu mint közigazgatási egység születésnapja.

Felmerül a kérdés: Martonvásár miért nem született újjá korábban? Ennek fő oka abban rejlett, hogy a volt hódoltsági részek pusztái, amelyekről a viharos századok a hajdani paraszti földeknek még a nyomait is letörölték, kizárólag földesúri jogú, állami adótól és papi tizedtől mentes területnek számítottak. Ezek urai pedig úgy vélekedtek, hogy több hasznot hajt nekik, ha csak maguk nyírják a juhok, s nem osztoznak az egyházzal és az állammal, amikor a juhok, azaz a parasztnak még magának is meg kell élnie családostul. A birtok korábbi urát, Beniczkyt az árendás rendszer sem ösztönözte a telepítésre. Az idegen szántóvetők mások jobbágjai voltak, akikre mindig számítani lehetett, s velük Martonvásár urának a szerződésenkötésen, a földek kiosztásán és a járadékok behajtásán túl más gondja nem volt.

Az 1700-as évek közepén a telepítésekre már kedvezőtlen szelek járnak. A Habsburg Birodalom háborúi miatt a mezőgazdasági cikkek iránti kereslet megnő, ami a birtokosokat a termelés fokozására ösztönzi. Mindez extenzív módon, vagyis a saját kezelésű földek növelése és a jobbágyterhek fokozása árán történik. Ekkorra azoknak a földesuraknak a telepítő kedve is megcsappan, akik korábban e téren buzgólkodtak. Martonvásár



Nepomuki Szent János, a vizek védőszentje.

Az 1770-es évek elején felszentelt szobor eredetileg a patakhíd mellett állt

betelepítése mégis erre az időre esik. Brunszvik Antal talán jó példával akart előljárni, amikor pusztájának egy részét adóköteles jobbágytelkekké tette. Neki, aki az állami adóalap, a jobbágytelek védelmét célzó úrbérrendezésben fontos posztot töltött be, erre is gondolnia kellett. Őt, a koncepciózus gazdát azonban más okok is vezérelték. Vallotta, hogy jövedelem nincs gazdálkodás, gazdálkodás pedig munkáskéz nélkül, s azt is jól tudta,

hogy nem remélheti majorgazdasága kiszélesítését, ha nem tesz szert „robotosokra”. Rászánja hát magát a telepítésre, s amikor 1769-ben a birtok ügyében ismét kérvényez, már arra is hivatkozhat, hogy a falut a közjó érdekében benépesítette.

Brunszvik azoknak a támadásoknak is igyekezett elejét venni, amelyek az idő tájt a betelepítésre alkalmas puszták birtokosait érték. 1770 őszén a Helytartótanács érdeklődött Fejér megyénél, hogy Brunszvik elvégezte-e a betelepítést, mert ha nem, a megyének kell őt rászoritania erre. 1772-ben a Helytartótanács ismét azt firtatja, hogy Martonvásár alkalmas-e a további telepítésre. Ekkor íródott Simoncsics József tiszttartó jelentése, amely az akció menetéről több mindent elárul.

Szerinte Martonvásár a letelepülni vágyókat szívesen fogadta, s egyetlen olyan jelentkezőt sem utasított vissza, akit a köz- és magánterhek viselésére alkalmasnak ítélték. Befogadtak olyanokat is, akiknek „testükön és lelkükön kívül” egyébük nem volt. Ura minden jövevénynek pénzt, vetőmagot, ingyen fuvart s olykor még élelmet is adott. Minden azonban nem ment zökkenők nélkül. Például Hont megyei szökött jobbágyok is érkeztek a faluba, őket azonban a szabad (adómentes) évek után tényleges uruknak vissza kellett adni. Mások viszont titkon továbbálltak. Simoncsics tagadja, hogy a falu csak félig van betelepítve, a további telekkihásításoknak ugyanis a legelő látná kárát.

A Beniczky-major lakói közül a Tóth család és Orosz Péter ökrös béres Brunszvikék jobbágyai lettek. Cseresnyés Péter Baracskán zsellérkedett, mielőtt Martonvásáron telekhez jutott. A többi magyar jobbágy (Dobos, Kiss, Molnár, Turán, Varga, Vass és Zsigmond) zöme is a környék falvaiból került ide. Zsákó István Nyitra megyéből, Petersky János és Valasek Péter a Nagyszombat melletti Korompárol, Csapkovics Márton pedig a Pozsony megyei Alsódombárol érkezett. Az első martonvásári jobbágyok tehát részben a korábbi majorlakók, részben a környékbeliek, részben a felvidéki Brunszvik-birtokok népességéből verbuválódtak, s voltak olyan jövevények is, akiket a paraszti vándormozgalom az ország más pontjairól sodort ide. (Az 1768. évi jobbágylistát lásd a Függelék I-ben.)

Martonvásár falu az 1770-es évek elejére feltámad, a beköltözés azonban tovább folytatódik. S ha a telekkiosztás nagyjából le is zárult, egyes jobbágyok zsellérsorba süllyedése vagy elköltözése révén már az 1780-as években újabbak (Gergely, Hegedűs, Szedlák, Végh) tűnnek fel az iratokban. A Gutyna család Martonvásárra kerülve zsellérsorban élt, nemsokára azonban telekhez jutott. Közben a zsellérek és a majorsági alkalmazottak száma is egyre emelkedett. Jöttek a közeli és távolabbi környékből (Tordas, Vál, Ercsi, Adony, Etyek, Komárom), jöttek Árva, Trencsén, Túróc megyé-

ből és a gyakran éhínség sújtotta Cseh- és Morvaországból. Az 1773. évi hivatalos összeírás Martonvásárt már magyar és szláv falunak mondja. Valásfelekezeti téren a lakosságot Beniczkyék idejében is a katolikusok túlsúlya jellemezte, mellettük azonban immár mintegy húsz református és húsz evangélikus lakost és egy-két izraelita családot is találunk.

Az 1767 után újra benépesülő Martonvásár sorsát nagyban befolyásolta az a tény, hogy egy nagybirtok közepén fekvő jobbágyfalu volt, amelyet a birtokoshoz (egészen a jobbágyfelszabadítást követő tagosítás befejeztéig) szoros szálak fűztek, már csak ezért is tartjuk fontosnak e helyütt a jobbágy-földesúri viszony részletezését.

1767 a Mária Terézia-féle urbárium megjelenésének éve. Martonvásáron a jobbágy-földesúri viszony rendezésére 1768 áprilisában került sor, így az új lakók szinte azonnal az urbárium viszonylataiba csöppentek bele. A helyzetüket felmérő kilenc kérdőpont megválaszolása közben elmondták, hogy ők mindnyájan szabad elmenetelűek, s hogy eddig sem urbáriumuk, sem szerződésük nem volt. Hetentē egy napot szolgáltak igaerővel, „gyalogul” pedig két napot. Ki kettő, ki négy, ki pedig hat marhával szolgált. Emellett „minden némű munkáit az kendernek magok a jobbágyok mívelték”. Kapuadót nem fizettek, viszont a megye „bé vett szokása szerint” ők is „minden nemű termésekből kilencedet szoktak adni”. Szántóföldjük „három darabban vagyon, s mindenikbe kilenc és fél pozsonyi mérőt elvethetnek, de réttyükön sarjutt sohasem kaszálhatnak”. Vízöntéstől „nem háborgattatnak. Közönséges réttye a helységnek nincsen, de némellyek az Uraság jó akarattyból” kaptak egy darabot. „Kétszerre lehet egy szekerre valót egy gazdának kaszálni rajta, s mindegyikük köteles a maga réttjén fűzfát ültetni. Bizonyos ki mérett legelő mezejek nincsen, hanem minden gazdának négy darab marhájátul az uraság legelő mezején szabad járása” van, a többi után állatonként meghatározott összeget fizetnek. Határjukban se erdő, se nádlás, se szőlőhegyük nincsen. „Az magok határjában vagyon malmok, a’hol szoktak örletni.” Beneficiumaik között említik, hogy „az Duna egy mérföldnyire folik”, s három mérföldre vannak Buda és Fehérvár, ahol eladandó jószágaikat értékesíthetik. Az okirat záradékában olvasható: „mi is adjuk magunk kezünk írását, és kereszt vonásunkat, mivel még falu pecsétünk nincsen”. (Az urbáriumot Molnár András rendesen aláírta, Melega György bíró és négy társa viszont a neve helyett keresztet tett.)

Az előzetes összeírás szerint a harmincnégy fél telek közül egyet két jobbágy közösen fogott fel, egy pedig még üresen áll, de Szent György-naptól „mán ki vagyon foglalva az is”. A birtok szántóföldje az első osztályba soroltatott, amelyből egy egész telek után huszonkét hold járt, holdját ezeregyszáz öllel mérve. A falu réttjeit, mivel sarjút nem adnak, harmadosztályúnak

Marton. Vázar Helyregek Urbáriumi Táblája.

Kereft és Vezeték Nevek	Jobbágy Hellynek			Mártondó-beli Szolgálat a' vagy Robot	Kilenczed	Adozások.							
	Belső		Külső			Eftendő-beli Arenda.	Tűre-vasó Ft.	Fonyás.	Klőzött Vaj.	Kappany.	Céfte.	Tojis.	
	Mivolta.												
	Polonyi Mértőre-vasó.	Szántó Föld Hold.	Rét Szektőre-vasó.										
No.	Nap.		Flor.	ölly.	Funt.	lcze.	No.						
<i>Gráphius Márton</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Baulanis Márton</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Gyurikó Pános</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Groß Péter</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Gráphius Péter</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>László Andriás</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Andr. György</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Sigmond Balhás</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Gros Hej</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Blélega György</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Szabolc Márton</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Blódnár Andriás</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Krofnó Andriás</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Therai Andriás</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Mmaron György</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Selaucka Miklós</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Malata János</i>	48	1	119	9	27	55	1	3	48	1	1	6	3
<i>Latus</i>	88	17	250	57	462	278	17	57	88	17	17	102	57

Martonvásár 1768. évi urbáriuma (részlet)

ítélték, így ebből egy egész telek járandósága tizenkét szekér szénát termő rétdarab lett volna, a rétszúke miatt azonban a kor szokása szerint a kaszáló egy része helyett itt is szántót adtak, ami kilencedmentes volt. A marton-

vásári jobbágyok a tizenhét egész telek után 502 hold szántót és 102 hold rétet kaptak. Egy féltelkes gazda járandósága 17,68 holdat tett ki; ebből 14,3 hold volt a szántó, 2,9 hold a rét és 0,48 hold a belső telek. A közlegető azonban hiányzott. Az uraság ekkor „az egész nép előtt kijelentette, hogy a jövőben az állatok legeltetéséhez szükséges mennyiségű, megfelelő és elegendő legelőjük lesz”, mire az alszolgabíró feljegyezte: „A panasz kelően orvosoltatik.”

A fentiek alapján készült el Martonvásár falu urbárium, amely az úrbéresek kötelezettségeit is magában foglalta. A jobbágyok robotját fél telek után évi ötvenöt kézi vagy huszonhét és fél ígás robotnapban állapították meg. Dupla robot csak aratáskor és kaszáláskor volt követelhető, s csak a szántást kellett négyfogatúval végezni, minden egyéb ígás és szekeres robotot kétfogatúval. A martonvásáriaknak ezután házanként egy forint kapudót kellett adniuk. Mostanáig csak kilenceddel tartoztak, az urbárium szerint azonban immár minden féltelkes gazdától jár évente egy kappan, egy csirke, hat tojás, négynolcad icce-kifőzött vaj és három font fonás. Az összes jobbágyoknak évente egy borjút is kell adnia, amit egy forint harminc krajcáron megválthatnak. Ekkor még Martonvásáron nincs szó úrbéres zsellérekről, 1770 után azonban a számuk itt is egyre emelkedik. Az urbárium szerint a házas zsellérek egy forint cenzussal és tizennyolc nap robottal, a házatlanok („más hátán élők” vagy lakók) pedig évi tizenkét nap robottal tartoznak. Martonvásáron az 1770-es években kezdődik a szőlőtelepítés. Ezért hét év adó- és dézsmamentesség jár, utána viszont, amint azt a szerződés előírja, a szőlősgazdák mindegyike „tartozni fog az uraságnak a termésből járó nyolcadot” és szüretkor egy pár kappant adni.

Az 1767. évi úrbéri pátens nemcsak a jobbágyok helyzetét rendezte, hanem – hazánk történetében először – a községek szervezetét, rendtartását, valamint a földesúrhoz és az államhoz való viszonyát is szabályozta. Az állami adózást illetően a vármegye, különben pedig a földesúr volt a községek felettes szerve. Bíró az általa kijelölt három személy közül lehetett választani. Martonvásár falu belső igazgatása két bíró, az öregbíró és a törvénybíró, valamint az esküdtek vállán nyugodott. A bíróválasztást itt is bizonyára évente, mindenszentek napján tartották. Az előjárók megválasztásában ősi szokás szerint a lakosság egésze részt vett. Az esküdtek megválasztása évente vagy két évente, a házak sorrendjében történt.

A községi előjárók örködték a béke fenntartásán, gondozták a helység javait, kezelték a közös kasszát, intézték a közös bérletek ügyeit, megszervezték a pap és a tanító tisztességes ellátását, kilincseltek a megyénél, részt vettek az állami adó és a katonai terhek elosztásában, az adók és a földesúri szolgáltatások behajtásában és a nyomáskényszer diktálta döntések megho-



Martonvásár és környéke 1786-ban (Az első katonai térképmű részlete)

zatalában. 1780-ban a martonvásári bírák és lakosok kérvényezték három tűzkárosult társuk porciótól való mentességét és annak engedélyezését, hogy szabadon koldulhassanak. Egy más alkalommal a falu a birkás bérlőkre tett

panaszt, akik a kaszálóikon legeltettek, és bántalmazták előljáróikat, akik őket „az idő előtti muzsikálástól és tánctól eltiltották”. Kezdetben a falu vezetőinek zöme írástudatlan volt, jegyzőt azonban szegénységük miatt elfogadni nem tudtak, így teendőit a tanítóra bízta. Martonvásárnak 1770-ben már volt iskolája, 1772-ben pedig katolikus adminisztrátúra alakult a faluban, amely utóbb káplánsággá alakult. A tanító és a pap tisztességes eltartása is jórészt a községre hárult.

Martonvásáron 1785-ben az első hazai népszámlálás 684 lakost regisztrált. Az összeírt két nemesi családfő egyike Simoncsics tisztartó. A polgári renchez hét fő tartozott. A tisztviselők rovata üres, a papi renchez tartozóké úgyszintén, jóllehet akkoriban már volt káplán a faluban. A martonvásári paraszti osztály 43 jobbágyot és 119 zsellért számlált. Az egyéb lakosok rovatába sorolt 24 fő elsősorban az uradalmi szolgálóból és inasokból tevődött össze.

A Brunszvik család és a birtok lakóinak kapcsolata kezdetben zavartalan volt. 1769 és 1786 között a falu előljárói a megyei úrbéri bizottság küldötteinek azt nyilatkozták: „Mi urbárium mellett tartatunk és ezen urbárium szerént tett szolgálatunk eránt sem Földes uraságunk, sem annak Tisztyei ellen legkisebb panaszunkat nem mondhatjuk.” Az uraság tisztjei közül említést érdemel a korompai születési kisnemes, Simoncsics József, aki 1770-től 1807-ig volt az uradalom legfőbb embere, tisztartója. A birtokos család

Magtár (granárium) 1784-ből



Mi alább írt Martony Vádaszi Helység Birái, Elöl Jaxói és az egész
 Hűségét presentibus recognoscájkák, hogy Mai Napon Tettyé Széknek
 Janos Procepsualis Tó Szolga Biró, és Kemenczei Feltete Andri's Ekiút
 Urainak hozzánk jöven, ariget bennünket őrzve hivattak, hogy
 mind Urbariumunkat, Tabelláinkat, tilalmas Synctumokat, és az hoz-
 za adást elől adnánk, melyeket mi megmutatván, azoknak írtelmek
 szerint tudakozták, cúlunk, hogy ha azok, szorint Szolgáinké, és
 egyéb Kuzensék által bűven magyaráztatott, több rethóbeli rendelések
 és pramucslatok Helységünkben miként tartatnak? Mely elől szám-
 lást hozza hirditkre lék, közsébb panaszinkat nem mondhattuk,
 Melyről ez jelen való Helységünk precisiyivel, és Saját Helyünk
 Herceze vonyarával exúitell Kevélünkkel adtuk sig. Martony
 Vádasz Dic. 15^o Januáry 1779.

X Jörvin Biró Hívák Mihál
 X Öreg Biró Hegedüs István
 + Vádasz Martony Ekiúttak
 + Czepcz Adám.
 + Sedlak György.
 + Szilvka Tamás.

Extrudatum per Georgium Vádasz ejusdem loci Juratum Notum.

A martonvásári jobbágyok nyilatkozata 1779-ből

1785 előtt nem lakott a birtokon, s utána is (főként telente) sokat voltak távol, így az ő képviselőjük is sokszor Simoncsicsra hárult. Magyarul és szlovákul tudott, s deákos műveltségét jelzi, hogy Brunszvikékkal latinul levelezett. E levelekből talpraesett, lelkiismeretes, tevékeny és bölcs embernek ismerhetjük meg. A martonvásáriakkal patriarchális viszonyban állt (ami utódaira már nem volt jellemző), és a falulakók kisebb panaszait is ő orvosolta.

Simoncsics annak a hősies küzdelemnek (valóságos új honfoglalásnak) is cselekvő részese volt, amelyet ura a martonvásáriak bevonásával indított a környezeti katasztrófa sújtotta, tönkrement faluhatár feltámasztása érdekében. Egy jellemző adat: a 7500 holdas birtoknak még 1770-ben is csupán egyharmadát tette ki a három „calcatura” szántó, s a kaszáló sem lehetett túl nagy, a terület jelentős hányadát ugyanis ez idő tájt még a nádas és a mocsár uralta. A patakmeder rendezése, gátak emelése, vízelvezető árkok ásása, a gyilkos lázat terjesztő mocsár kiszárítása, a visszanyert földek művelésbe

vétele, fűzfák, szederfák, jegenyék telepítése és ráadásul még az építkezések egész sora (templom, fogadó, magtár, vízimalmok, kastély). Mindezekhez pedig egy honalapító típusú, koncepciózus földesúr és friss lendületű, elszánt és otthonteremtésre kész népesség kellett, amelyet ezek a nehéz idők formáltak faluközösséggé.

1780-ban a birtokszerző elhunyt. Martonvásárt öröklő fia, ifjabb Brunsvik Antal a feleségével, báró Seeberg Annával és négy gyermekükkel együtt 1785-ben vették birtokba az épphogy elkészült kastélyt, s ott folytatták a honteremtést, ahol idősebb Brunsvik Antal abbahagyta.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár



A mezőváros 1789 és 1848 között

Martonvásár 1789. január 22-én II. Józseftől mezővárosi rangot kapott. Az ifjabb Brunszvik Antal közbenjárására elnyert privilégium szerint a „kalapos király” a birtok lakóinak, „s más szomszédos helységeknek a hasznára és jólétére gondot fordítván” engedélyezte, hogy Martonvásár „örökre a mezőváros névnek örvendjen”. A település ekkor hódítja vissza azt a szerepkörét, amelyet mint a megye „északkeleti sarkának főhelye” háromszáz évvel korábban egyszer már kivívott magának.

Martonvásár a mezővárosok legalsó, úgynevezett úrbéres mezőváros kategóriájába tartozott, azaz belső szerkezetében továbbra is közönséges parasztfalu maradt, viszont jogot nyert arra, hogy a település egészére kivetett adókat és szolgáltatásokat elossza és behajtsa, és hogy a belső igazgatását is maga lássa el. Az ilyen mezővárosok népessége esetenként bizonyos úrbéres szolgáltatások (például a robot) időleges (és a földesúr által végül is bár mikor felmondható) megváltását, valamint a földesúri járandóságok egy összegben való kifizetését is magára vállalta.

Martonvásár belső igazgatását ugyanúgy, mint falu korábban is, az öregbíró, a törvénybíró és a választott esküdtek látták el. 1836-tól a bíróválasztásban nem vehetett részt minden lakó, csak azok, akik „a helységben vagy annak határában házat vagy egyéb fekvő javakat” bírtak. Ettől fogva már a jegyző választása és elbocsátása is a földesúr beleegyezésétől függött. A bírót az uradalmi tisztiszek hét végén berendelte, s kiadta neki a következő héten elvégzendő munkákat. A községi előjárók aztán házról házra járva kiharancsolták a robotosokat, és ha szükség volt rájuk, „pénzes munkásokat” is toboroztak. Az úrbéri jövedelmek behajtásában is közreműködtek.

A bírói tisztet többnyire magyarok (Dobos, Molnár, Hegedűs) töltötték be. Az 1818 előtti években került Martonvásárra Kreutziger Lőrinc jegyző, aki a kántori teendőket is ellátta. A jegyző nem tartozott az előjárók közé, a mezőváros fogadott embere volt, de mint írástudó, tanult egyénnek napról napra nőtt a befolyása a közigazgatási ügyekben. Az alkalmazottak sorában feltűnik a falugazda (villicus) is, aki a jó gazda gondosságával őrizte és gyarapította mindazon javakat, amelyeket közvagyonként a gondjaira bíztak. A mezőváros előjárói a lakosság egésze vagy egyes rászoruló tagjai érdekében a megyénél, sőt a Helytartótanácsnál is többször eljárak. Egy alkalommal egy özvegyasszony egyetlen fiának a katonaságtól való hazabocsátását kérték. 1795-ben pedig, amikor a mezőváros kenyérgabonája



Ifjabb Brunszvik Antal 1746–1793 (Ismeretlen művész árnyképe)

elfogyott, kasszájukban pedig „egy fillérpénz” sem volt, a hatóságoktól segítséget kértek. Kiderült, hogy a megye kasszája is üres, így a Helytartótanáctól kérvényezték, hogy „akár költsön, akár hitelbe” utaljon ki nekik lisztet vagy búzát „a Budai vagy Fejér Vári Felsőes Királyi Magazinumból”.

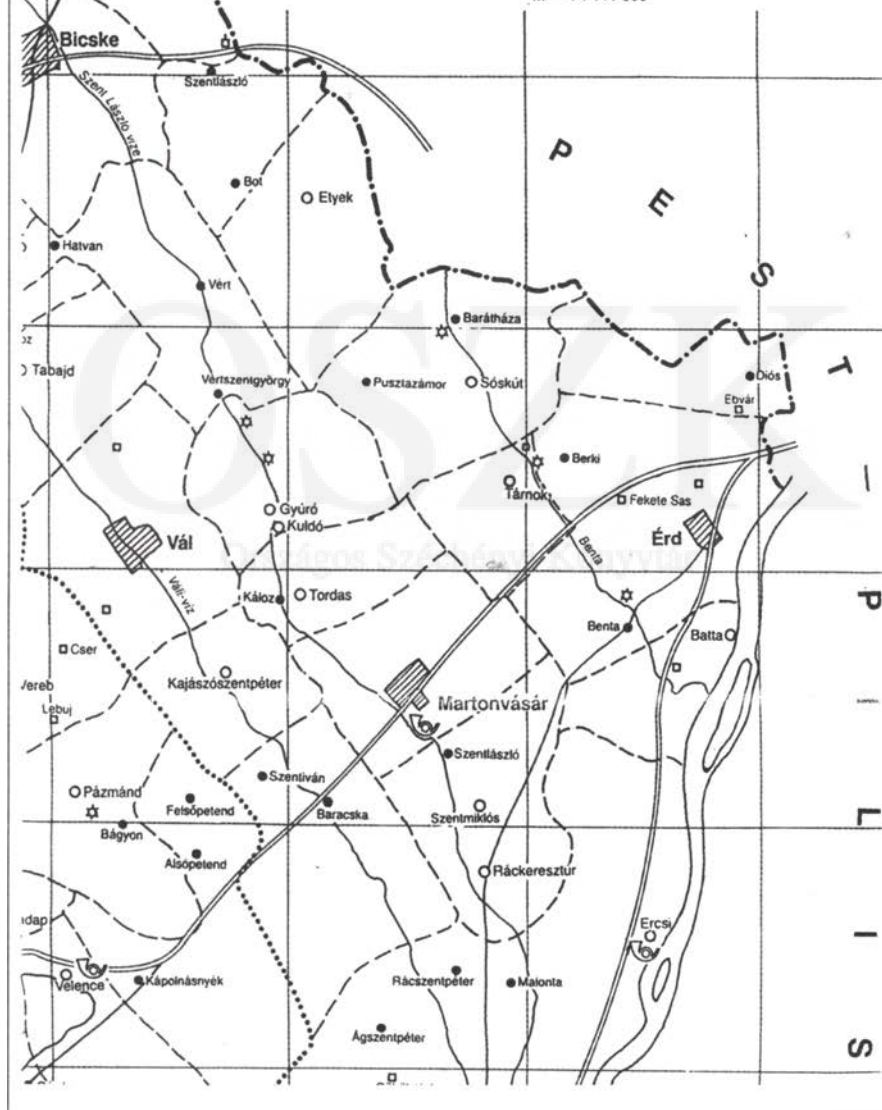
Martonvásár, az úrbéres mezőváros sorsa sok szállal kapcsolódott a birtok urához, akinek személyében 1789 és 1848 között többször történt változás. Ifjabb Brunszvik Antal 1793-ban, 47 évesen elhunyt. Fia ekkor csak 16 éves volt, így a birtok igazgatása özvegyére, Seeberg Annára hárult. Brunszvik Ferenc 1807-ben vette át az uradalom vezetését, amelyet aztán haláláig (1849) igazgatott.

A község lakosságának gerincét a jobbágyparasztság, illetve úrbéres zselérség alkotta, így a jobbágy–földesúri viszony alakulása a település egészét befolyásolta. Az 1790-es évektől a falu és Brunszvikék kapcsolata az úrbéresek életfeltételeinek megromlása miatt már nem volt súrlódásmentes. A jobbágyok és zsellérek száma ugyanis időközben megnőtt, a változatlan telki állomány mellett így megélhetésük egyre bizonytalanabbá vált. Pannaszai között szerepelt a rétek csekély volta, a legelőhiány, a túlméretezett robotterhek és az egyéb túlkapások. A birtok fő bevételi forrása a birkatartás volt, ami az úrbéresek amúgy is kevés legelőjét mindinkább veszélyeztette.

FEJÉR MEGYE 1790-BEN

„Fehér megye átnzeti térképe, 1871” alapján
a 18. századi állapotnak megfelelően a térképet
szerkesztette és rajzolta: Palovics Lajos
Budapest, 1986

M = 1 : 144 000



Fejér megye 1790-ben (Palovics Lajos térképének részlete, 1986)

1799-ben a martonvásáriak a vármegyéhez fordultak. „Az marhahajtó mezőnk” olyan csekély, hogy azon „vonyós marháink el nem élhetnek” – panaszolták. Ráadásul az uraság ökreiket a legelőről kitiltotta, így szolgálatukat hovatovább képtelenek lesznek ellátni. A megye védelmét kéri, mondván: „ha ebben nem segítünk, végképp elpusztulunk és semmi leszünk”. Két évvel később a mezőváros zsellérei és árendásai panaszolták, hogy míg korábban két lovat és tehenet tarthattak, most uruk az állataikat mindenféle legelőről kitiltotta és eladásukat parancsolta. Sérelmezték azt is, hogy annak idején szántót ígértek nekik, földesuraságuk azonban velük szemben idegen bérlőket részesít előnyben.

A megyei közgyűlés 1801–1803 között többször foglalkozott a fenti ügyekkel, s Brunszvikékat úriszék tartására és a legelőterület kiigazítására kötelezte, eredmény nélkül. Végül az a határozat született, hogy a martonvásári jobbágy- és zsellérsérelmek ügyében úrbéri per döntsön. Ezt Brunszvikéknak 1812 márciusáig sikerült elodáznuk.

Az úriszéken a martonvásáriak sérelmezték, hogy földesuruk a három évre bérbe adott dűlőt hirtelen visszavette, amikor azonban a gróf ígéretet tett az elvégzett szántás díjának kifizetésére, jobbágysai elálltak a panaszuktól. Elmondták viszont, hogy kaszálóik „középnýáron is jobbára víz alatt vannak”. Brunszvik Ferenc erre azt felelte, hogy a víz azért „vetődik vissza” a rétjeikre, mert a patak Szentlászló-pusztánál eliszaposodott. Megígérte, hogy beszél a szentlászlói birtokosokkal, s ha ő nem ér el eredményt, akkor a megye intézkedjen. Jobbágysai felpanaszolták, hogy az előírtnál 25–30 nappal többet kell dolgozniuk, a plusznapokra pedig csak napi 12 krajcárt kapnak. Amikor ezt a gróf cáfolta, a panaszosok nem tudták igazolni állításukat.

Az ígásrobot körüli visszaéléseket hallva az úriszék meghatározta, hogy a martonvásári jobbágysok milyen mennyiségű gabonát kötelesek fuvarozni, s azt is, hogy a visszafelé szállítást Brunszvik Ferenc köteles nekik megfizetni. A jobbágysok előadása szerint most „Túrkevére, a Tisza mellé járnak”, ami nyolc napjukba kerül. Erre a gróf megígéri, hogy ezentúl csak kétnapi járóföldre küldi őket, ha mégis nagyobb fuvarra kerülne sor, a plusznapokat betudja a robotba. Végül a legelővel kapcsolatos panaszokat orvoslandó, az úriszék annak egy részét József-naptól a vonó marháknak tartja fenn, mondván, hogy oda „heverő marhának” és az uradalom birkáinak „ezután menni szabad nem lészen”. A vetésen viszont Szent Mihálytól Szent György-napig szabadon legeltethetnek. Az úrbéresek rétyén történő legeltetéstől pedig maga a gróf áll el.

A viszály azonban tovább folytatódik. A megye hiába kötelezi Brunszvik Ferencet újabb úriszék tartására, ő ezen még csak meg sem jelenik, birká-



Ifjabb Brunszvik Antalné, báró Seeberg Anna (1752–1830)

sai pedig kényük-kedvük szerint legeltetnek tovább a jobbágyok földjén. A panaszosok és földesuruk kapcsolata olyannyira megromlott, hogy a gróf 1816-ban az összehívott lakosság jelenlétében megverette és majd tizenkét órán át vasban tartotta Makáts István törvénybíró, Gresser Mihály esküdttel pedig az ütlegek helyett „a Szent Egyházra tizenkét forintokat” fizettetett, s az esküdtségből is kivetette őket. „Ezután tanulnának, s nem mint az oskolás gyermek minden hiábavalóságért panaszra fussanak” – tette hozzá. Érdekes módon éppen az előző évben állapította meg az angol Richard Bright, hogy Martonvásáron „különösen sok jóakarát van a család és a parasztság érintkezésében”. Ő ezt azzal magyarázta, hogy a birtokos család helyben lakik, hogy a családban sok a nő, és hogy „a grófnak nagyon finom lelkülete” van. Ez utóbbival aligha érthetünk egyet.

A földesúri terheken kívül Martonvásár úrbéres lakóit az állami és megyei adózás, valamint a katonatartás terhei is sújtják. Az állami vagy hadiadó mellett a paraszt az állami adó bizonyos hányadának megfelelő összeggel a megyének tartozott. Ez volt a házi vagy honiadó. Mindemellett a parasztok kötelesek voltak megyei közmunkát végezni, és a hivatalos utazók részére ingyen előfogatot biztosítani.

Az egyes községekre kirótt hadiadó nagyságát a megyegyűlés ismertette. Az adóösszeírást uradalmi tisztek készítették, kivetésénél azonban a községi

bíró és egy-két esküdt is jelen volt, akik arra ügyeltek, hogy jobbágyaikat ne terheljék túl állami adókkal (azaz: „erejük ne fogyjon”). Az 1846. évi martonvásári összeírásból kitűnik, hogy az akkori gyakorlatnak megfelelően a bíró, Hegedűs János a személye után nem, csupán a földjei és állatai után adózott. A hadiadó teljes összegét a martonvásáriak legtöbbször nem tudták leróni, így adósságaikat évről évre tovább halmozták. A porciószedő 1835–1836-ban Ispán János, utána Fogl János, majd pedig éveken át Wittenheber János volt. Az összegyűjtött pénzt az uradalom egy összegben fizette be a megyei adópénztárba.

A katonát a paraszt adta. Sokáig a katonafogdosás embertelen gyakorlata uralkodott, 1830 után azonban a katonaköteles legények sorshúzással dönthették el, hogy közülük kik fognak bevonulni. A katonák beszállásával és szállításával kapcsolatos terhek (porció, forspont) is az úrbéres lakosságra hárultak. A martonvásáriak 1795-ben azért kérnek a megyétől gabona- vagy lisztbeni támogatást, mert súlyos katonai terhet visznek. „Minthogy igen transenalis útban vagyunk, szinte úgy megterhelhetünk gyakran 10–20 katonával” – panaszozik 1801-ben. 1812-ben pedig azt állítják, hogy földjeik termése „a katonák ellátására sem elegendő”.

Az 1789-ben mezővárossá előlépett Martonvásár az országismertetők közül először Vályi András Magyar Országának leírása című, 1799-ben megjelent művében szerepel. „Martonvásár elegyes magyar mezőváros, földes(ura a) gróf Brunczvik Uraság, a’kinek kastélyával ékes, lakosai katolikusok, evangélikusok és zsidók is... Postája van, fekete földgye 3 nyomásbéli, terem búzát, rozsot, árpát, zabot, erdeje nints, szőleje van, piatza Budán, és Ercsiben.” A helység neve több útikönyvben is felbukkan. 1810-ben az orosz tiszt, Bronevszkij a gyönyörű parkot dicséri, 1839-ben pedig John Paget Martonvásárt „a magyar fálvak kellemes típusának” mondja, a vendégfogadóban eltöltött ebéd után azonban mindketten tovább sietnek. Richard Bright viszont, aki 1815 májusában töltött pár napot Brunszvikéknál, a falut is bejárta. Bekopogott az iskolába, és betért néhány parasztházba is, s minderről az 1818-ban hazájában közreadott útikönyvében leírást adott. Érdekes megállapításaiból e helyütt egyet idézünk.

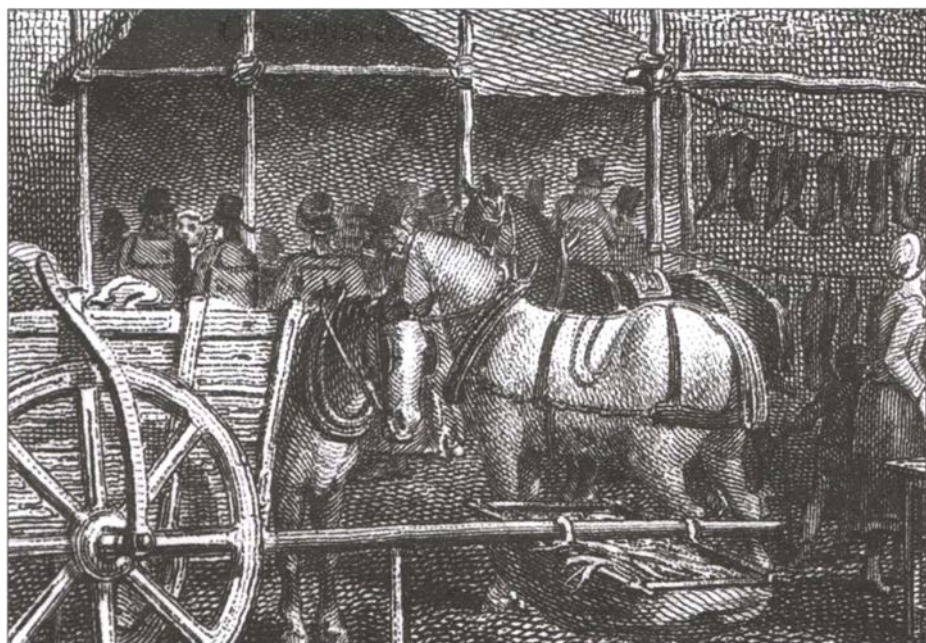
Bright, aki civilben orvos, elmondja, hogy Martonvásáron „az állandó itt-lakás szempontjából a természet elég mostoha volt. A vidék teljesen nyílt, és bár nem egészen lapos, az emelkedések nem jöhetnek számításba”, a birtokos azonban – mint írja – „fásítással és szántással minden lehető elkövet a természeti hiányok orvoslására”. Emlékirataiban Brunszvik Teréz is megemlíti, hogy Martonvásárnak „igen kedvezőtlen éghajlata volt”, ő azonban „a viharos időjárás” kívül az egészségtelen mocsarat is említi, mondván, hogy régebben családjuk tagjai is szinte állandóan lázasak voltak. Brunszvi-

kék egyik legnagyobb tette az a küzdelem volt, amelyet a vizek és a nyomokban járó, sok emberéletet követelő mocsárláz ellen lassanként sikerre vittek. Ennek eredményeként ujjonghat fel a naplóíró Teréz az 1840-es években: „Nincs már mocsár, nincsen láz...”

1789-ben Martonvásárnak a mezővárosi kiváltságlevél vásártartási jogot is biztosított, így a település ismét „vásáros helyé” lett. (Ez idő szerint Fejér vármegyében a megyeszékhelyen kívül vásárszabadalommal kilenc helység rendelkezett.) A mezőváros évente négy meghatározott időpontban tarthatott vásárt: március 25-én, június 13-án, szeptember 14-én és december 21-én. Ezek az alkalmak egyben állat- és kirakodóvásárok is voltak, amelyeken a martonvásári jobbágyoknak is lehetőségük adódott arra, hogy árufeleslegüket helyben értékesítsék.

A lakosság kölcsönös szükségletét – a kor gyakorlatának megfelelően – kezdetben itt is a templompénztár biztosította. A reformkorban azonban Martonvásáron is megjelent az árvapénztár, amelynek választott kezelője, az „árvák atyja” a rábizott pénz kamatoztatása céljából kölcsönügyleteket bonyolított le. Az árvapénztárakra azért is szükség volt, mert a jobbágyok hiteligénye szempontjából a reformkori takarékpénztárak nem jöhettek számításba.

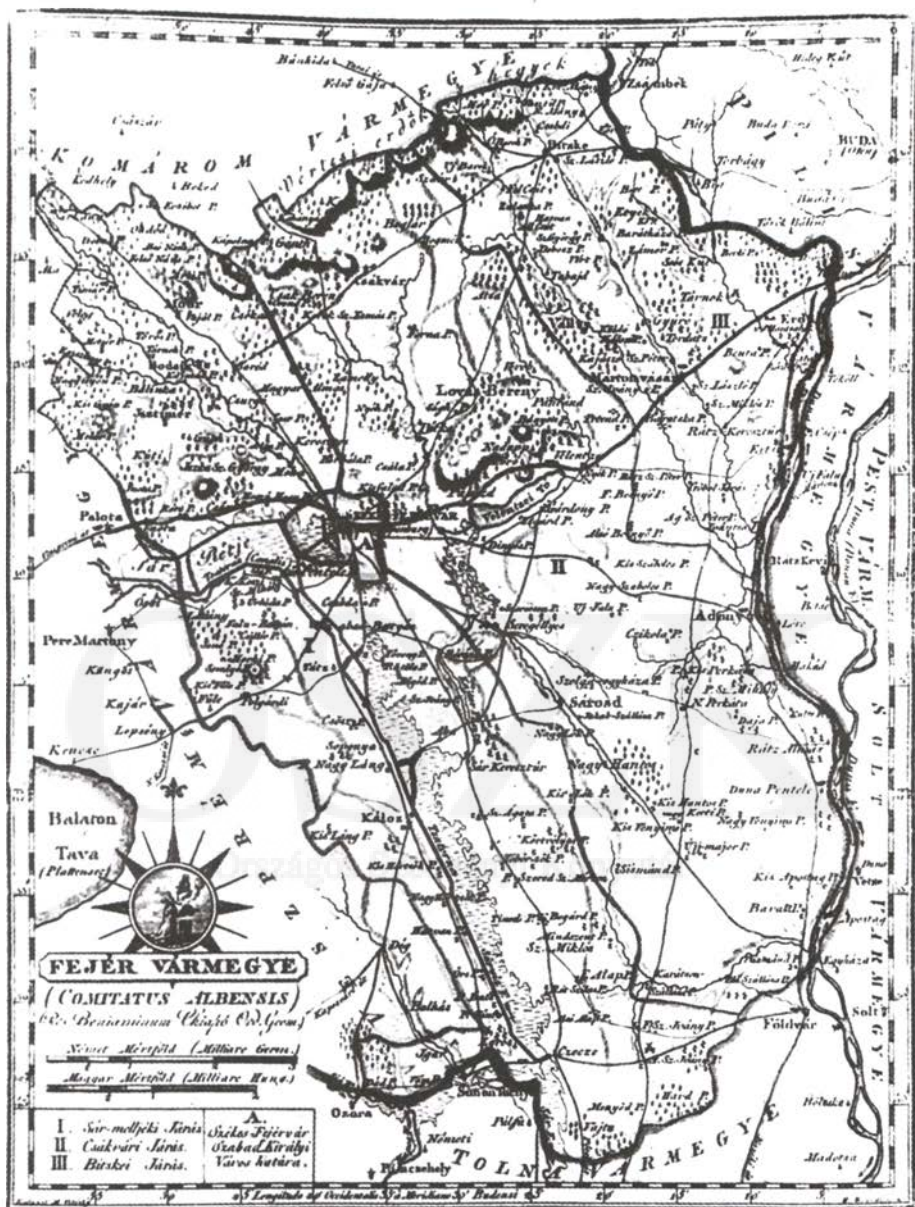
*Magyarországi vásárjelenet
(Richard Bright 1818-ban megjelent útikönyvéből)*



Martonvásár jobbágy családfőinek száma 1828-ban is és 1848-ban is negyvennyolc volt. (Névsorukat lásd a Függelék II-ben és III-ban.) Fél telekkel mindegyikük rendelkezett, néhányuk (Makáts, Vogel, Wittenheber) kezén pedig hosszabb-rövidebb időn át két fél telek volt. A vagyoni különbségeknek más jeleit is ismerjük. 1828-ban a jobbágyok hatvankét százalékának két lova, egy tehene és egy sertése volt, ezzel szemben Vogel György, aki ekkor két házat és két fél telket mondhatott magáénak, a tehén és a sertés mellett négy lóval rendelkezett. Az anyagi helyzet fokmérője az is, ki mekkora szőlőterületet művel. Ez idő szerint a legtöbb telkes gazdának másfél pozsonyi mérő szőleje volt, többeknek viszont ennek csak a fele, míg öten egyáltalán nem műveltek szőlőt. Ezzel szemben Makáts Istvának és Gresser Mihálynak egyenként öt és fél pozsonyi mérő szőlőre sikerült szert tennie.

1843-ban Ánosi Ádám, Csernyák János, Hornyák György, Palánka Imre, Paulovics Márton és Vogel János is ott szerepelnek a jobbágyok sorában. Ez a hat telek a Macháts István nevén szereplő egyik fél telekkel együtt 1848-ig még gazdát cserélt. Közvetlenül a jobbágyfelszabadítás előtt így jutott telekhez két jobbágyfiún (Reichardt Márton és Gresser Tamás) kívül a posztós Herkner Vencel, az obsitos Szedlák József, valamint Rumi István és Zrubetz Márton. Egy további telket Wittenheber János tartott fenn leendő veje, Degen Ferenc részére, aki azt 1849-ben meg is kapta.

1828-ban kilencven házas zsellért és negyvennégy házatlant írtak össze. Közülük csak Zelenka Ferenc mézárósnak (két ló, tehén, sertés) és Stark János kereskedőnek (két ló, egy tehén) voltak állatai. A szőlősgazdák között ötvenhét zsellért találunk. A jobbágyokhoz hasonlóan átlagosan ők is másfél pozsonyi mérős szőlővel rendelkeztek, ugyanakkor Wirtsdorfer József hat, Fieber Mihály pedig négy és fél pozsonyi mérős szőlőkerttel bírt. A társadalmi munkamegosztás előrehaladott állapotát és a kézművesipar kialakulását az 1828. évi országos adóösszeírás adatai jelzik, amelyek „az úrbéres zselléregzisztencia igen differenciált viszonyairól” tájékoztatnak. Martonvásár mezővárosában tizenöt iparúzó házas, valamint tizenhárom házatlan zsellér volt, s közülük négyen összesen nyolc legényt alkalmaztak. Tizenheten csak maximum az év felében foglalkoztak iparral, egyébként kertjüket és szőlőjüket művelték. Volt közöttük takács (öt), posztókészítő (öt), kovács (három), szabó (három), csizmadia (kettő), asztalos, bádogos, cipész, kerékgyártó, kötélgyártó, kőfaragó, kőműves, lakatos, mézáró és pék. Összehasonlításként említjük, hogy a martonvásári huszonnyolccal szemben Gyúró–Kuldón tizenhét, Tordason tizenhárom, Tárnokon kilenc, Ráckeresztúron pedig nyolc iparúzó zsellért írtak össze. (A martonvásári zsellérek 1828. évi jegyzékét lásd a Függelék II-ben.)



Utánajutó Fejéris György és utódjainak házifini ügyeinek katasztrófájának alapján. György és utódjai

Fejér vármegye az 1800-as évek elején

Fejér vármegye nemesi összeírásai Martonvásáron Brunszvikékon kívül kevés nemest regisztráltak. 1808-ban Simoncsics József tisztartó és fia, a 19 éves Ignác, 1809-ben a 38 éves Asbóth András uradalmi inspektor és kiskorú fia, 1818–1821-ben pedig egy bizonyos Bóka István és János nevű

fia szerepelt az összeírásban. 1843-ra viszont a martonvásári nemes férfiak száma tizenegyre nőtt. Ferenc grófon és fián, Gézán kívül három uradalmi tisztt, Hulimann András plébános, Jankovits János mészáros, Kövesdy János molnár és Antal nevű fia, valamint a még 1828 előtt Veszprém megyéből ide származott két Tengerdy testvér kerültek összeírára. Utóbbiak voltak a község hétszilvafás („zsellértelken ülő”) nemesei: Mihály postakocsisként, József pedig kőművesként biztosította családjá megélhetését.

A földesurat illető haszonbérletek árendásai között kismemeseket és polgárokat találunk. Az 1800 utáni évtizedekben malombérlők voltak például Montz Ferenc, Tatay Ignác, Kövesdy János és Sipos István, a mészárszéké pedig Plenk Antal, Temesváry Benjámin, Jankovits János és Hartmann Lipót. A fogadót Ernst József, majd Riehsinger Ferdinánd bérelte, a Libadöglő csárdát pedig Magyar György. A boltosok közül név szerint Stark János, az izraelita Pollák Ábrahám és utódja, Deutsch Manó ismert.

1848-ban a községben Deutsch Manón kívül öt zsidó családfőt írtak össze: a vendéglős Deutsch Márkot, a mészáros Veszele Ignácot, a korcsmáros Weis Ábrahámot és a diplomás sebész Eisner Samut, Brunszvikék orvosát. A község patikusa két évtizede Pintér József, akit egyik irat „gyógyszeráros művész”-nek mond. Az orvoson, a gyógyszerészen és az uradalmi tiszteken kívül Hulimann plébános, Hlavaty József iskolamester és Kreutziger jegyző voltak a forradalom előtti mezőváros „tanult” emberei.

1830-ban a megye tizenhat mezővárosa közül Sárosd lakóinak száma (916) volt a legkisebb, s utána következett Martonvásár 1603 fővel. Ugyanakkor Ercsi, Csákvár, Lovasberény, Bicske lélekszáma négyezer, Mór mezővárosáé pedig 6400 felett volt. A mezővárost a központjában lévő uradalom után „gazdasági szép pontként” emlegették, amelynek különösen juhtenyésztése állt „szép fokon és hírben”. Az 1840-es években több Fejér megyei nagybirtok (például Érd, Bicske, Vereb) házi kezelésbe kerül. A martonvásári jobbágyság 1837 óta szorgalmazza az elkülönözést, s erre Brunszvik Ferenc is hajlik, megegyezni azonban nem tudnak, így az ügyet az úrbéri per útjára terelik. Megtörténik a határrészek felmérése és osztályozása, a térkép és a telekkönyv is elkészül, a tagosításra azonban a forradalom előtt már nem kerül sor.

1846-tal két ínséges év köszöntött Magyarországra. A rossz termés miatt az élelmiszerárak magasra szöktek, és a spekuláció is lábra kapott. Az éhínség és nyomor igen nagy méreteket öltött, ami országszerte elégedetlenséget váltott ki. A feszült helyzetben Fejér vármegye felmértette az éhezők számát, és kereste a segítség módját. Egyes földesurak ínséggabonát osztattak szét, és megpróbálták munkalehetőséget teremteni a rászorulóknak. A megyei közgyűlés 1847 elején azt is megvizsgálta, hogy az adózó nép

rendelkezik-e „a tavaszi vetéshez megkívántató maggal”, és hogy „a földesuraságok szűkölködő alattvalóik segedelmezésére mi móddal” kívánnak hozzájárulni. A ráckeresztúri birtokosok például „a jobbágyaikról gondoskodást elvállalták”, ugyanakkor „az Ertsi, Battai és Márton vásári uraságok-tul” a főszolgabíró nem kapott nyilatkozatot.

A válságos helyzetben a megyei baloldal támadásba lendült. Progresszív lépés volt, hogy az adminisztrátori rendszer felszámolása és a nemzeti kormány megalakítása a Fejér megyei követutasításokba is felvétellett. Így érkezett el 1848 tavasza.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Pákozdi háttér

Március 15-e pirossal feljegyezve, ez az évszázados rabságtól való megszabadulás napja volt. A kigúnyolt ifjúság győzött az okossá válni akarók felett! Háromezer és harmincezer éljent nekik!” – lelkesedik pesti otthonában a 74 éves Brunszvik Teréz. A forradalom híre szeretett Martonvásárt minden bizonnyal még aznap elérte, rokonszenv-megnyilvánulásról azonban nincsen tudomásunk.

1848 vívmányai közül a legmaradandóbb az volt, hogy a hűbéri társadalom s vele a jobbágy, zsellér, robot, úriszék fogalma örökre a múlt lomtárába került. A jobbágyfelszabadítás Martonvásáron 50 jobbágyot és 96 házas zsellért érintett. (Névsorukat a lásd a Függelék III-ban.) „A nemesség megszünteti a robotot – a papság a tizedet. A paraszt teljesen szabad!” – örvend Teréz, feltéve a kérdést, hogy vajon a parasztok a szabadsággal hogyan fognak élni. A falvak rezdüléseit Fejér vármegye is aggódva lesi. A baracskai Hollósy Károly főszolgabíró azonban március 24-én azt jelentheti: „Kerületembéli Helységekbe a nép csendes, semmi hajlam a mozgalomra, örömmel várják a jövődöt.”

A Brunszvik-kastély 1848-ban (Ismeretlen művész rajza)



1848-ban a községi szervezet is felszabadult a feudális függőség alól. A helyi önkormányzatokat megerősítendő, az 1848. évi törvények a földesúri joghatóságot a megyékre ruházták. Fejér Vármegye Bizottmányában a martonvásári bíró és jegyző is helyet kapott, nevüket azonban nem említik. 1847-ben Hegedűs János, 1849 januárjában pedig Rosen György volt a bíró, azt azonban, hogy '48 nyarán melyikük viselte e tiszteket, nem tudjuk. A jegyző bizonyosan Kreutziger Lőrinc volt. Az első szabad választáson a szavazati joggal rendelkező martonvásáriak a váli kerületben voksolhattak, s a megismételt választáson Salamon Lajost, a megye későbbi forradalmi kormánybiztosát juttatták a parlamentbe.

A forradalom győzelme után országszerte hódítanak a „communizmusi eszmék”. A földfogaló mozgalom Fejér megyében is lábra kap, Hollósy főszolgabíró azonban május 7-én is azt jelentheti: „Tegnapi napon megjártam Ercsi, Ráckeresztúr és Martonvásár helységeket; a' népet csendesnek találtam.”

1848-ban Brunszvik Teréz Martonvásáron nyaral. „Martonvásáron szép! Zöld, mint még sohasem és békés, csendes – írja. – Két napja nagyon mosztoha az idő, vihar és záporosó, éppen az aratás kezdetén. Fehérvárott máris árulják az új gabonát nagyon jutányos áron” – meséli július 3-án. Augusztusban pedig: „Rendkívül kedvező év: a réteket már negyedszer kaszálták, a dús kék kétyszer olyan súlyosak, mint az elmúlt évben.” A martonvásáriak „első dacos cselekedetéről” júniusban tesz említést. Mint írja, a parasztok „meg akarják szegni szerződésüket; 18 nappal kevesebbet dolgoznak, lemondanak az aratási részről”. Fivére a megye segítségét kéri; hogy milyen eredménnyel, nem tudjuk.

A kastély egyelőre régi életét éli. „Úrnapja, körmenet. Népünnepély, szabad levegő, felhők vonulása, madárdal” – sorolja Teréz a naplójában. Brunszvik Ferenc – fiatalos lelkületű nővérével ellentétben – morózus és beteges öregember, aki felett felesége, a húsz évvel fiatalabb Justh Szidónia zarnokoskodik. Tizennégy éves fiuk, Géza éppen abban leli kedvét, hogy „a 25 fős nemzetőrség kapitányaként” az élen masírozzon.

Fejér vármegye már március végén is szorgalmazta a nemzetőrség megszervezését, ennek azonban egyebek mellett Martonvásáron sem lett fogantaja. Nemzetőrnek a fél telekkel vagy ezzel egyenértékű vagyonnal rendelkezők jelentkezhetnek, s e feltételnek a martonvásáriak közül jó néhányan megfeleltek, a katonáskodástól való félelem azonban igen nagy volt. Teréz naplójában olvashatjuk, hogy a nemzetőrség „nem akart esküt tenni, amíg nincs meg a szabályzata, s szemben áll a vármegyei hivatalnokokkal”.

A martonvásári fejleményekkel a győri Hazánk című lap június 15-i száma is foglalkozott. E szerint Nagy László és a baracskai Kandó József Mar-

tonvásáron népgyűlést hívtak össze, és elmagyarázták, hogy „mi a' szabadság, miként vagyunk egyenlők”, és hogy „miben áll 's mily üdvös a nemzetörtség”. Ekkor „az értelmesbektől azonnal önként” megalakult a helyi nemzetőr-alakulat, s a martonvásáriak „a rend és béke védelmét most már szigorúan önmagokra vevék”. Nemzetőr-csapatuk ötvenegy főt számlált. Amikor szeptemberben a megyének még ezer önkéntest kellett toboroznia, Martonvásárra nyolc új nemzetőr kiállításra hárult.

Brunszvik Teréz már Pesten értesül arról, hogy Jellasics csapatai átlépték a Drávát. Fivére a fekete-sárga érzelmű feleségével és a császári tisztékért rajongó leányukkal együtt szintén Pesten tartózkodik. Ekkor „a régmúlt napok idilli meghittsége, a magánélet csendes Árkádiája” a martonvásári kastélyból hosszabb időre száműzetik, az épületet ugyanis a szabadságharc alatt a magyarok is és a császáriak is többször igénybe veszik. Szeptemberben Martonvásáron megkezdődik a katonai tábor kialakítása. A mezőváros neve július óta ott szerepelt számos honvéd- és nemzetőr-alakulat útrendjében. A település ezekben a hetekben olyan lehetett, mint a felbolydult méhkas. Az úton egymást érték a katonai alakulatok, társzekerek, száguldó „nyargoncok” (futárok). A főváros védelmét szervező Batthyány Lajos is többször átutazott a községen. Szeptember 28-án az itteni előőrsök kerítették kézre Fligely őrnagyot, Jellasics futárát, akit másnap a helybeli gazdák szállítottak Budára.

Martonvásár nem szerepel 1848–49 nevezetes csatahelyei között, Pákozdi kapcsán azonban mégis bekerült a szabadságharc nagykönyvébe, mint a magyar haderők főhadiszállása, hadikórháza és mint az ellenség megállításának tervezett helyszíne. Csány László kormánybiztos szeptember 22-én azt írja Batthyánynak, hogy a katonai parancsnokok azon a véleményen vannak, hogy a „Velencénél öszvesített erővel várassék be az ellenség, honnét, ha a körülmények követelik, a hátrálás Martonvásárra történjen, hol ismét ütközet határozottatott”. A főparancsnok, Móga János altábornagy pedig Görgeynek írja 27-én: „Az ellenség nagy túlereje miatt várható, hogy a hadseregnek innen a martonvásári állásba kell majd hátrahúzódnia, legszélső balszárnyával Ercsire támaszkodva.”

A dolog másként alakul, a horvátok ugyanis szeptember 29-én Pákozdi mellett csatát kezdenek. Támadásaikat csapataink visszaverik, majd megkezdik a visszavonulást. „Ekkor hagytam el a tábort a szükségesekről rendelkezendő Martonvásárban; új felállási helyünk Martonvásár és Ercsi, szinte olyan jó vagy még jobb a sukoróinál” – jelenti este Csány a Honvédelmi Bizottmánynak

Az éjszakáról az önkéntes Rosty Zsigmond, a szomszédos Szentmiklóspusztai birtokosa vetette papírra: „Éjfél után volt már, midőn Martonvásár-

ra értünk, útközben meg is áztunk... A legénység legnagyobb száma künn a szántóföldön sárban volt kénytelen letelepedni – én Pintérnél (a gyógyszerésznél) nagy nehezen kaptam még egy kis helyet, minthogy háza huszárokkal tömve volt.”

Magyar részről a pákozdi csata „embervesztesége” 44 fő volt: 7 halott és 37 sebesült, akik közül utóbb többen meghaltak. A veszteséget növelte, hogy a visszavonuláskor csapataink tévedésből egymást lötték. A martonvásári hadikórház, amelyet a Tordas melletti Felső majorban alakítottak ki, gyorsan benépesült. Október 1-jén Móga jelenti a főhadparancsnokságnak: „E helységben bár szükségkórházat állítottam fel, a betegek szalmán fekszenek, és minden szükséges felszerelés hiányzik. Ha tehát van készletben kórházi kellék és némi ágyfelszerelés, szükség lenne néhány százat ide küldeni.” Kéri, hogy „Budán a szállítható betegek felvételére szállás készüljön”, mivel őket be fogja vitetni. Addig is kellene segítségül néhány „polgári seborvos”. Hét Borsod megyei beteges nemzetőr Budára szállítását őrnagyuk azért szorgalmazza, mivel azok „24 órája elhelyezés nélkül s éhen vannak”. Weisz Mórítz „meggyógyult közvitéz” a helybeliek kocsján jut el Tétényig. Purchmann alorvoson kívül a többi itt szolgáló orvos neve nem ismert, viszont több főorvost, köztük Lumnitzer Sándort is a martonvásáriak fuvarozták.

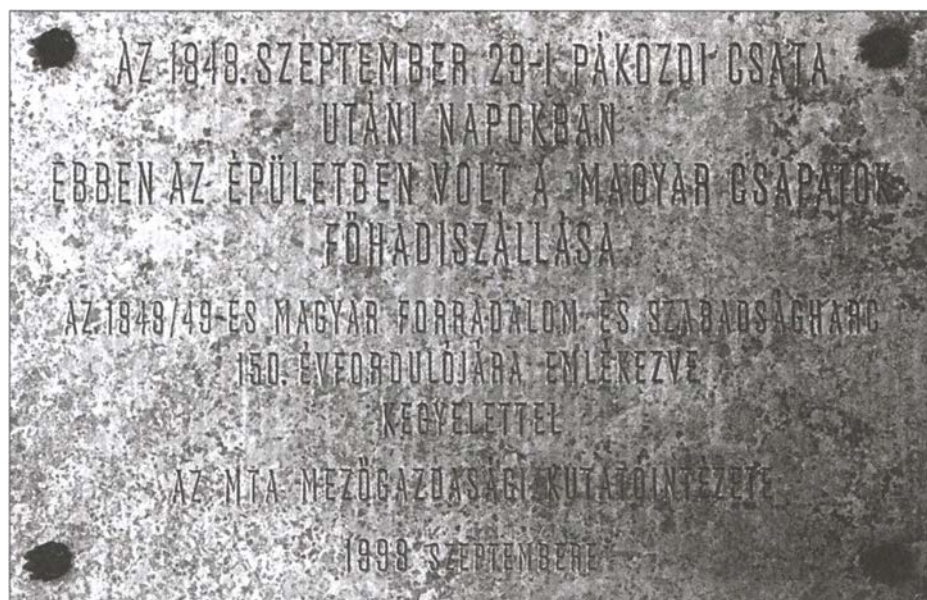
Kérdés: hol nyugszanak a pákozdi csata áldozatai? „Négy katonát temettem, kiket a csataterőről hazahoztak Velentzére. Lábaik levágattak” – írta be az ottani anyakönyvbe még szeptember 29-én a katolikus plébános. Öten a fehérvári Sóstói temetőbe kerültek, további öt hőst pedig Martonvásáron temetett el Hulimann plébános. A 32 éves, „feleséges” Aszódy János váci nemzetőrt és Rozenberg József porosz ezredbeli izraelita muzsikust holtan, Dobisz László „Wasa-ezredbeli közlegényt” és a pesti nemzetőr Tóth Lajost pedig sebesülten hozták a hadikórházba, ahol sérüléseikbe belehaltak. Bless Vencel „Hunyadi-csapatbeli közvitézzel” valamiféle láz végzett.

Az egykorú lapok a martonvásári tábort többször említik, mint Pákozdot. Az augsburgi Allgemeine Zeitung például „a Velencénél lefolyt csatáról” ír, amely után a magyarok Martonvásárra vonultak vissza. A Kossuth Hírlapja egyik levelezője a csata estéjén úgy véli, hogy ez csak előjátéka volt a másnap „történelmő főcsatának”. Szeptember 30-án a Márczius Tizenötödike tudósítója Martonvásárról írja, hogy a mieink azt a pozíciót foglalták el, „mely már eredetileg arra volt szánva, hogy az ellenségeit idáig eresszék”. Ifjú Pázmándy Dénes (az országgyűlés elnöke, baracskai közbirtokos) úgy véli, ha a csata elveszik, az a nap „az országra nézve igen gyászos nap lesz, de sokkal inkább gyászosabb napja lesz Budapest városának”.

A Martonvásár és Baracska közti dombvonulatnál tervezett ütközetre azonban nem került sor. Jellasics, mint tudjuk, fegyverszünetet kért, s titkon Bécsnek vette útját.

A martonvásári kastélyban, Móga főhadiszállásán nagy volt a sürgés-forrás. Csapataink október 3-án indultak az ellenség üldözésére, így egész sor hivatalos irat végén ott látható: „Kelt Martonvásáron...” Asztalos, Luzsénszky és Bónis nemzetgyűlési biztosok szeptember 30-án itt fogalmazták meg: „Szeptember 29-e kiszámíthatatlan következtetésű nap: e' csata döntött hazánk sorsa felett.” Október 2-án a Márczius Tizenötödike tudósítója is a kastélyból jelentette, hogy két napja egy, „a képviselőház több tagjaiból álló vadászcsapat” érkezett ide, és „bekvártélyozta magát a vezéri lak földszinti teremébe”. A fentebb említettekén kívül a kastélyban járt még egyebek mellett Kiss Ernő és Schweidel József (utóbb aradi vértanúk), Guyon Richárd, Perczel Mór, Ivánka Imre, Andrássy Gyula (a későbbi miniszterelnök) és a hadügyminiszter Mészáros Lázár is, aki emlékirataiban megemlíti: „A csata után 48 óra múlva Mártonvásárra értem... Látván saját szememmel az ottani szükségét, megtevém a teendőket, s a többi kellek utánküldése miatt megint visszasiettem Pestre.” Perényi Zsigmond képviselőházi elnök és néhány társa azért utaztak ki a martonvásári táborba, hogy „a háznak a' hadsereg 's tisztjei iránti kellő méltánylatát 's köszönetét” tolmácsolják. Ivánka nemzetőrparancsnok szerint a Brunsvik-kastélyban tartották azt a haditanácsot, amelyen „el lett fogadva” Jellasics fegyverszüneti ajánlata.

A martonvásáriakra Pákozdnál előtt és után a hadsereg elszállásolása, élelmezése és a szállítások terén emberpróbáló feladatok vártak. Ezek ugyan pénzes szolgáltatások voltak, mégis elismerésre méltóak a mezőváros családjai, akik éjjel-nappal szolgálatban álltak. A dagasztóteknők és kemencék folyamatosan üzemben voltak, s az asszonyok tetemes mennyiségű kenyeret adtak le az élelmezési biztosoknak. Az igaerővel rendelkező családok heteken át gyorsfutárt, tisztet, orvost, löpört, ételmezt, ruhát, sebesültet és hadifoglyot fuvaroztak. „Megint Pestre szállítottak 1250 horvát foglyot. A közeli állomáshelyek – valószínűleg Tétény és Martonvásár – 100 parasztja hozta őket” – írja október 30-án Brunsvik Teréz. A fuvarokról és egyéb szolgáltatásokról nyugta készült. A martonvásáriaknak adott vagy Martonvásáron kelt elismervényekből a Fejér Megyei Levéltár mintegy másfél százat őriz. Ezekben a Pákozdnál összegyűlt harci alakulatok leg többjének neve feltűnik. A nyugtákon ott áll, hogy a helyi bíróság, előljáróság, hatóság, község, sőt: „Martony Vásár Várossa” mit teljesített. Néha azt is feljegyezték, hogy a fuvarpénz kit illet. Így örökíttetett meg az alábbi fuvar vállaló martonvásáriak neve: Braun János, Eisenbacher György,



Az 1848. évi honvédek emléktáblája

*A kutatóintézet emléktábla-avató ünnepe, 1998. szeptember 29.
 Vendég: Pozsgay Imre*



Martonvásári Nemzetőr örsének
 Nyugtató

Két fél kotsival mellyekkel az Hadi Minisztériumból de-
 kingre szállito ügyelővőjök kezeben melly' lejárndó
 Nemzet Örsénekül vissza járaban Ve'Continuit' elkor.
 honvédségre kiegészítve állatott legyen
 Martonvásári Október 23. É. 1848 Szedlák József

Várjas Mihály. 2 lován
 Östör. 2. v. F. z. e. s

Szedlák József martonvásári nemzetőr nyugtája (1848. október 23.)

Fogel György, Gresser Tamás, Gutyina János, Herkner Vencel, Kaltnecker Antal, Kiss József, özvegy Malsovitsné, Minarovits János, Raab József, Ritter József, Rottenberger József, Szedlák József, Szuppinger Jakab, Wittenheber János.

A magyar sereg ellátásából felsőbb rendeletre az uradalom is kivette a részét. Készleteiből a katonák tűzifát, zabot és szénát vételeztek. Udvaros Mihály és Marton János október 2-án igazolta: „Egy öl hasábos tűzifát a Felső majorban alakított kórház szükségére által vettük és el is használtuk.” A martonvásári nemzetőrök sem télenkedtek. Október végén a nemzetőr tizedes Szedlák József nyugtát ad két velencei gazdának, akik őt és társait „két fél kotsival” hazahozták. Szolgálatból jöttek, tüzeink egyik Bécs felé tartó szekerét kísérték.

Martonvásárról augusztusban három mesterlegény és egy zsellér állt be a honvédseregbe. A későbbi hónapok toborzásainak eredménye nem ismert. Tudunk viszont néhány olyan martonvásári születésű honvédről, akik másutt lettek toborzott újoncok. Sipos Pált a váliak jegyzékében fedtük fel. A Vál melletti Göböljárás-Szentgyörgypusztán összeírt önkéntesek közül kettő (Burián József és Hübner Ferenc) szintén martonvásárinak vallotta magát. Kövesdy János molnármester Martonvásáron született Antal nevű fia (Petőfi pápai kollégista társa) a szabadságharcban mindvégig katona volt.



*Március tizenötödike az 1980-as években.
Ünnepi szónok: dr. Grimm Lóránt*

1848 decemberében a császáriak Pest-Budát fenyegették. 30-án, a Mór-nál elszenvedett veresége után Perczel Martonvásárnál gyűjtötte egybe csapatai maradványát. Újév napján a mezőváros újabb szállóvendégeket fogadott: a Windisch-Grätz elé indított parlamenti békeküldöttséget, tagjai között Deákkal és Batthyányval. A nagy hóesés miatt aznap csak ideig jutottak. Másnap hajnalban azzal verték fel őket, hogy az ellenség a határban van. Mindez vaklárma volt, ők azonban sietve továbbindultak. Aznap Vereben, Végh János kúriáján szálltak meg, akinek elmesélték, hogy az előző éjszakát „fütetlen, törött ablakú szobákban töltötték, s ágyaikon éj idejében patkányok versenyt futottak...”

A pár nap múlva Martonvásárra bevonuló császáriak az uradalom készleteiből jócskán rekviráltak. Nyugtáit Brunszvik Ferencnek áprilisban nem sikerült beváltania, az osztrákok ugyanis akkor már a visszavonulással voltak elfoglalva. Április 23-án a politikai foglyokat, köztük az időközben elfogott Batthyányt is elindították nyugatra. „Leszálló estig sem jutottunk tovább, mint Martonvásárra” – írja az egyik rab, Barsi József, aki erről az estéről az 1888-ban megjelent Utazás ismeretlen állomás felé című könyvében így ír:

„Még gyertyagyújtás előtt foglalók el a kastély földszinti helyiségeit mi, közönséges foglyok. A grófokat és néhány válogatottabb úriembert a ka-

tonai és polgári rendből a kísérő tisztek magukkal vitték fel az emeletre. A földszinti helyiségekben szabad volt a járás-kelés. Éltünk is a szabadsággal, és átkutattuk az örök által el nem zárt minden zugot. Egy-két szobában a többi bútoron kívül ágyakat is láttunk. Legtágabb volt a teke- [biliárd] asztal terme, itt gyűltünk lassan egybe... Kmetty Róza leányasszony, az úri kastély egyetlen otthon hagyott nőcselédje, minden igyekezettel azon volt, hogy... étel-ital kijusson mindenkinek... A helybeli római katolikus lelkész is eljött. Utána jött cselédje jókora kézikosárral, amelyből néhány palack bor mellett harapnivaló is tűnt elő...” Másnap reggel „a tavasz egész hatalommal dolgozott a martonvásári park ékesítésén”, amikor továbbvonultak. A szántóföldön dolgozó nép pedig bámulva nézte a szokatlan karavánt, amely tovatűnt a fehérvári úton.

Székesfehérvárt a császáriak április 25-én hagyták el, július 12-én azonban a város újból az ellenség kezén van. Nugent katonái másnap Martonvásáron rekvirálnak. Augusztus elején Győr és Komárom magyar kézre kerül, emiatt 5-én Falkenhayn vezérőrnagy Fehérvárról Martonvásárra helyezi főhadiszállását. 9-én itt ütnek rajtuk a kajászoí jegyző, Mezey József vezette népfelkelők, akik a községházán fogva tartott rabokat próbálják kiszabadítani, sikertelenül, s a szőlőkön át alig tudnak elmenekülni. Falkenhayn augusztus 10-én megkísérli bevenni Fehérvárt, az ellenállás láttán azonban visszavonul. Útját Martonvásárig megtorló intézkedések jelzik. 13-án csapatai Téténybe húzódnak. Ez a nap a világosi fegyverletétel napja. Pár hét múlva kivégzik Mezey Józsefet, akit árulók juttattak ellenséges kézre.

Boross Mihály, Fejér megye forradalmi alispánja ez idő tájt bemerészkedett Martonvásárra. Utóbb az Élményeim című könyvében arról emlékezett, hogy „a községháza falára kifüggesztett fekete táblán” meglátta a hirdetést, miszerint a császári biztos ötven aranyat tűzött ki fejére. A martonvásári bíró süvegelve mentegetődzött, hogy kifüggesztette „de ha muszáj” – mondta, Boross pedig gyorsan kereket oldott.

Szeptember 11-én a Batthyányék Buda felé tartó rabcsoportja ismét Martonvásáron szállt meg. Kmetty Róza – mint Barsi József meséli – „azt beszélte titoktartás ígérete mellett, hogy az emeleten el van helyezve az a pénzkészlet is, amelyet Duschek pénzügyminisztertől átvettek, s hogy igaz lehetett, mutatta a szokottnál erősebb őrcsapat, amely a kastély körül és benn a tornácon, a lépcsők alján és a lépcsők felső végében teljesítette szolgálatát...” Batthyány Lajos életében a martonvásári éjszaka volt az utolsó, amit a börtönön kívül töltött.

1849. július 3-án Martonvásáron „elparentáltatott” egy 19 éves honvéd, „kinek neve s lakóhelye nem tudódott ki”. Családja aligha tudta meg, hogy mi lett vele. Hasonló sorsra juthatott a martonvásári Hegedűs István is, aki



*Az 1850-ben elhunyt Hulimann András plébános sírja
a martonvásári temetőben*



A Martonvásáron eltemetett pákozdi hősök emléktáblája Ferenczy Sándor honvéd hadnagy 1980-ban felfedezett sírján

'48 őszén 16 évesen csapott fel honvédnek. A helyi árvapénztár öt évekig számon tartotta. (Apját, a korábbi bíró Hegedűs Jánost ugyanis 1849-ben elvitte a kolera.) Unokabátyja, Szmilkó János viszont visszatért. 1860 táján községi hajdú lett, majd felkerült Pestre. (1895-ig kétszer kérte felvételét az Országos Honvédmenházba, de hiába, a pesti címét ugyanis nem adta meg, Martonvásárról pedig a megkeresésre az a válasz érkezett, hogy tartózkodási helye ismeretlen.)

A község temetőjében még egy 48-as hős nyugszik: Eörkényi Ferenczi Sándor (1828–1904) honvéd hadnagy, aki Gresser György apósaként költözött a községbe. Mint lugosi diák állt be honvédnek, s rész vett a délvidéki harcokban. Utóbb ügyvéd lett, de lapkiadással, szépirodalommal és jogi szakmunkák írásával is foglalkozott. Az 1870-es években került Baracskára, majd Válba, s onnan – betegen – Martonvásárra.

Martonvásár a szabadságharc tizenhét hónapjában (néhány rendkívüli időszaktól eltekintve) a megszokott életét élte. Az 1840-es évek átlagában évente 78–79 gyermek született és 16 házasság kötött, a halottak száma pedig 64 volt. 1848-ban 80, 1849-ben pedig 71 újszülöttet regisztráltak. A szellérfiú, Gutyina József nevezetes napon, 1848. március 15-én jött a világra. (A sors fintora: később katonaként a Jellasicsról elnevezett ezredbe került.) 1848-ban a községben húsz, 1849-ben pedig huszonöt házasságkötés történt, a legtöbb 1840 óta. Az átlagot a halálesetek száma is mindkét évben jócskán felülmúlta. Csupán 1849-ben húsz martonvásári felnőtt és gyermeket vitt el a hadsereg nyomában járó kolera és további tizet a „forró láz” – ők a háború polgári áldozatai.

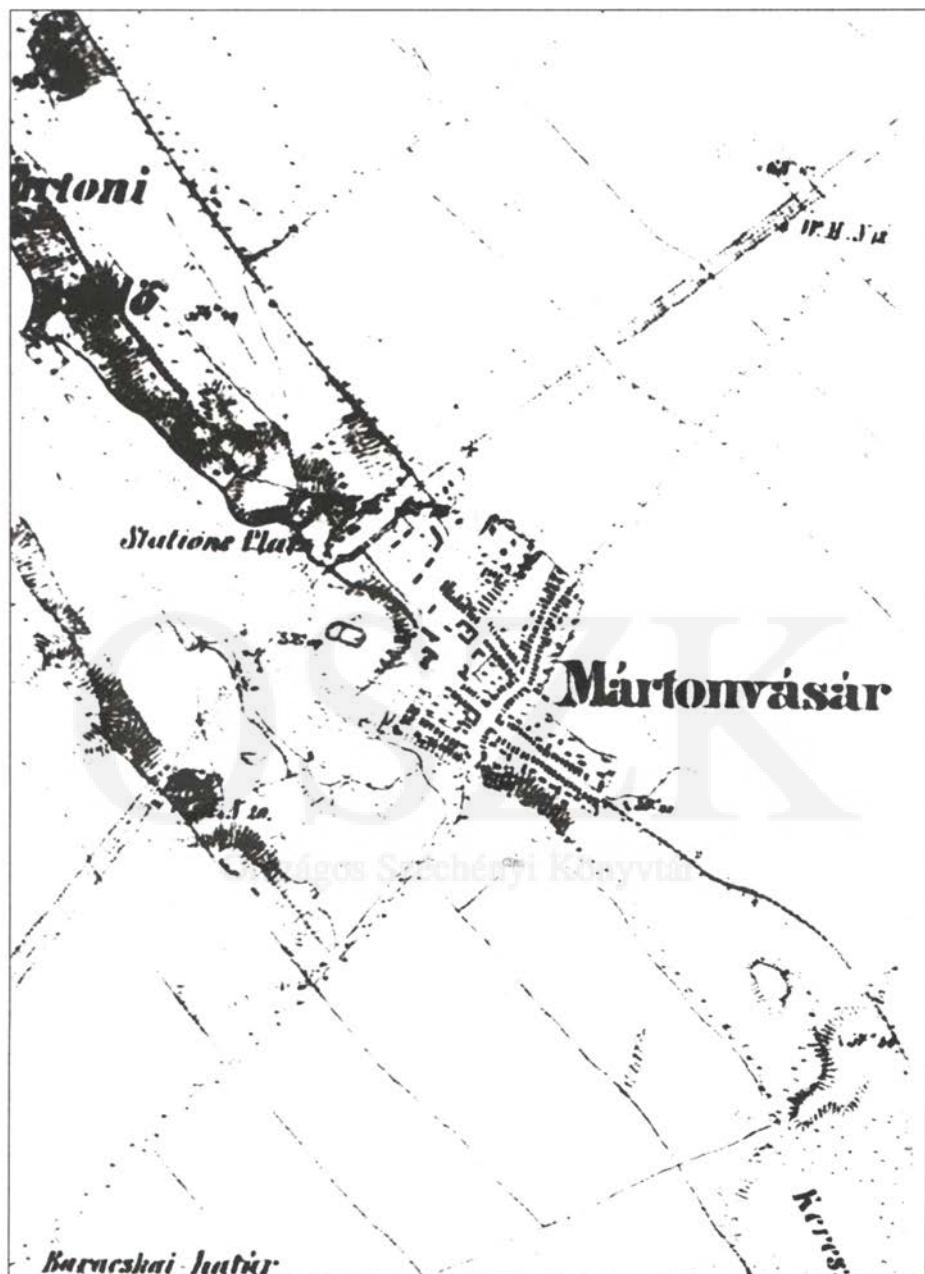
1849. október 24-én Bécsben Martonvásár ura, Brunszvik Ferenc is elhunyt. Halálával a község múltjának egyik legmozgalmasabb négy évtizedes időszaka fejeződött be.

Az önkényuralom és a kiegyezés évtizedei

Világos után – Brunszvik Teréz szavaival – a fájdalom, csalódás, bánat köszönt Magyarországra. „Most tél van és csend és hó és halál...” – írja Vörösmarty Mihály 1850-ben a Martonvásár melletti Baracska–Szentivánpusztán, ahol ez idő tájt él. A Szózat költője be-benéz a martonvásári postára (Deák Ferenc egyik levelének borítékján jól látható a helyi posta bélyegzőjének lenyomata), s olykor ellátogat a kastélyba is, Rikker József uradalmi tiszthez. A „tordacsi borral kevert tabajdi bor” volt a kedvence – meséli Rikker sógora, Boross Mihály, aki ekkor szintén Baracsán élt. Brunszvik Ferenc özvegye pedig úgy intézkedett, hogy adjanak belőle Vörösmartynak, ahányszor csak kér.

Martonvásárt Fényes Elek Magyarország geographiai szótára című, 1851-ben megjelent munkája így jellemzi: „német–magyar–tót mezőváros Székes-Fejér vármegyében. 1557 katolikus, 23 református, 14 evangélikus, 9 zsidó lakja. Fekszik a fejérvári országútban Budához 4 órányira. Katolikus parochiális szent egyház. Nagy vendégfogadó. Postahivatal. Ékesíti az uraság kastélya, melyhez nagy kiterjedésű gyönyörű angolkert tartozik egy paktól átmetzsve. Igen szép fekvésű szántó földjei sikeres búzát teremnek; szőlőhegye kissé távol esik; rétjei kővérek; az uraság a juhnemesítésben messze haladt, s általjában igen jól elrendelt okszerű gazdálkodást folytat. F[öldes]u[ra:] gr[óf] Brunszvik Ferenc örökösei.” A leírás békés viszonyokat sejtet, a kötet megjelenési éve azonban jelzi, a sötét Bach-rendszer kezdetén járunk. A mezővárost a császári katonaság gyakran érinti, s ilyenkor az uradalmat takarmány- és húsigényeivel, a lakosságot pedig forspont rendelkezésekkel zaklatja.

Haynau a községi előjárók kinevezését már 1849 októberében a kerületi főbiztosok feladatává tette. Leváltottak minden olyan bírót, jegyzőt, esküdtet, tanítót, akik a szabadságharcban „kompromittáltak” magukat. Számos helyen, így bizonyára Martonvásáron is akadt olyan „jó német”, akire a hatalom támaszkodhatott. Az 1850-es évek martonvásári bírói közül Minárovits János és Reichardt Dénes neve ismert, azt azonban nem tudjuk, melyikük volt néppel együtt érző, és melyikük haszonleső, szerzilis bíró. Ez idő tájt Kreutziger jegyzőt a fia, az ifjabb Lőrinc váltotta fel.



Martonvásár az 1850-es évek végén készült katonai térképen

Róla annyit tudunk, hogy 1824-ben Martonvásáron született, s 1848 tavaszán mint tárnoki jegyző az elsők között lépett be a nemzetőrök közé.

Ez idő tájt Martonvásáron a volt úrbéresek és az uradalom között feszültek az indulatok. Még Haynau volt uralmon, amikor a község az osztrákok által kinevezett kerületi főispánnál panaszt tett, miszerint az uradalom a szőlők után jogtalan követelésekkel lépett fel. Egy másik alkalommal azt kéri, hogy a megye akadályozza meg bizonyos házaik kibecsültetését, mivel ezeket ők „örök vallás mellett” földesuruktól megvették. 1851 elején Brunsvik Ferenc özvegye is támadásba lendül. Szerinte a martonvásáriak „az óhajtott béke és rend helyreállítása olta az úrbéri ügyek állapotáról egészen megfejtkezni látszanak”, ezért arra kéri a megyét, idézze meg a bírót s általa a volt jobbágyokat „a rendbeszedés és elkülönözés”, azaz a tagosítás lefolytatása végett. Április 12-én a két fél képviselői megjelennek a megyei hatóság előtt. A kihallgatási jegyzőkönyv szerint 1768-ban a martonvásári jobbágyok kezén 17 4/8 egész telek volt, most viszont 25 telekkel rendelkeznek, s időközben a birtokon „96 zsellér is termett”. A vonatkozó rendeletek értelmében a martonvásáriakat 875 hold szántó, belsőség és kaszáló, valamint 243 magyar holdnyi legelő illetné meg, ők azonban ennél jó 55 holddal többet bírnak. E másfél teleknyi maradványföld sorsát eldöntendő, ádáz vita kezdődik a két fél között, és a tagosítás befejezése elnapolódik.

Évekkel később az ügy fonalát Brunsvikné veszi fel, mondván, hogy mivel már csak egy hold legelőn vitáznak, a pert „barátságos úton” is le lehetne zárni. 1856. május 10-én Martonvásáron végre létrejön az egyezség, és a martonvásáriak ígéretet tesznek arra, hogy a maradványföld után járó 1100 forintot két év alatt négy részletben kifizetik. 1858. július 18-án jóváhagyást nyer a községi telekkönyv is, amely Kismarton és Erdőhát pusztákat, valamint a Spanyol-, Belső-, Felső-, Gejza-, Tükrös- és Máriaháza-majorokat is magában foglalja.

1859. október 3-án Brunsvik Ferenc özvegye, Justh Szidónia grófné a maga és gyermekei nevében a budai császári és királyi helytartósági osztálynál bejelentette szándékukat „a községtől való elválás és önálló jószágterületté való alakulás iránt”. A nagybirtokosok érdeke azt diktálta, hogy az uradalmukat önálló pusztákká nyilvánítsák, ily módon ugyanis ki tudták azt vonni a községet sújtó állami és pótdadók fizetése alól. A martonvásári puszták kialakítását is ez indokolta. Brunsvikék bizonyos ingatlanokkal (1858-ban például harmincnyolc házzal) rendelkeztek a mezővároson belül is, amelyek után adót fizettek, így a község életébe továbbra is beleszólásuk volt.

A martonvásári uradalom ötven jobbágyot és a kilencvenhat zsellért vett, akik után a birtokost kárpótlás illette. A tagosítással a jobbágyoknak és zselléreknek összesen harminchét egész teleknyi földet engedtek át, s mivel az állami kárpótlást egy telek után hétszáz pengőforintban határozták

meg, Brunszvikéknak összesen 25 900 forint járt. A robot eltörlése óta konvenciósaik köre évről évre bővült. A község régi jobbágy- és zsellércsaládjainak tagjai nem szívesen álltak be cselédnek, ezért a majorlakók zöme idegenből jött. Brunszvik Géza, aki ez idő tájt vette át a birtokot, a gazdálkodást szakképzett tisztikarra bízta.

Fejér megyében 1865 táján „a gyár és műipar” Fényes Elek szerint már nem megvetendő. Velence nevezetessége az Anna gőzmalom. Ercsiben repceolajgyár, szeszgyár és serfőzde, Pázmádon pedig cukorgyár működik. A megye gőzgéppel működő négy szeszgyárának egyikét viszont 1858-ban Brunszvik Géza állította fel, akinek Martonvásáron tégláégetője is volt.

Az 1860-as évek elejének Martonvásáráról Zách József Fehér m(egye) topographiai leírása című kötete érzékletes beszámolót ad. E szerint az 1665 lakosú mezővárosban 415 család élt, s közülük 103 állt az uradalom szolgálatában. A fennmaradó 312 családból 247 a földművelésből próbált megélni, ami már ekkor sem volt könnyű, mivel a község határának több mint nyolcvan százalékát az uradalom birtokolta. A negyvenhat féltelkes mellett immár nyolc negyedtelkes gazdát találunk, jelölül annak, hogy a telekaprozódás elkezdődött, s volt 106 házas zsellér és 38 csupán szőlővel bíró gazda. A kisbirtokosok mellett 114 olyan család élt, amelynek se szántója, se szőleje nem volt. Ezek a családok (napszámból vagy kézműiparból) egyelőre megpróbáltak helyben megélni. A parasztok a földesúri kötelék megszakadása után sem szívesen hagyták el végleg a falut. 1850-ből tudjuk például, hogy az árvapénztár nyilvántartásában szereplő árvák közül öten voltak távol: egy fiatalember „vándorlásban” volt, egy fiú mesterséget tanult, egy leány és két fiú pedig „vidéken” (Ercsi, Ráckeresztúr, Etyek) szolgált. 1855/56-ban az „árvák atyja” szintén öt távollévőt regisztrált, akik közül egy-egy fiú Törökbálinton és Tárnokon, három leány pedig Budán szolgált. Az ilyen ideiglenesen távol lévők azonban többnyire visszatértek.

A község tizenöt „hivatalt gyakorló” (értelmiségi) családfője között volt orvos, gyógyszerész, tanító, katolikus pap, továbbá három közigazgatási hivatalnok (főbíró, esküdt, jegyző), két vaspálya- és két postahivatalnok, valamint négy gazdatiszt. Martonvásáron két kereskedő, két korcsmáros és negyvenhat iparúzó család élt: hat kőműves, öt-öt csizmadia és takács, négy-négy ács és kovács, három-három asztalos, bogárnár és szabó, két-két molnár, posztós és szíjártó, és egy-egy bádogos, lakatos, mészáros, mézesbábos, kádár, sütő és kötélgyártó. Mindez – az 1860-as évek elején – a martonvásári munkamegosztás fokát jelzi.

1865–1866-ban a Bicskei járás öt mezővárosa közül Martonvásár a legkisebb. Van viszont naponta kétszer expedáló postahivatala (ez egyben a környék tíz helységének is az utolsó postája) és van adóhivatala, a főszolga-

bíró pedig helyben lakik. Végül, de nem utolsósorban van gőzkocsiállomása is, 1861-ben ugyanis elkészült a déli vasút Székesfehérvárig tartó szakasza. A vasút részére Brunszvik Gézának át kellett engednie összesen mintegy ötven holdat, az elkészült vaspálya azonban számára is nagy lehetőségeket kínált. Zách József említi, hogy mióta a martonvásári uradalom „összekötöttetett Trieszttel”, kukoricája „mint kereskedelmi cikk új lendületet nyert”.

1867-ben megtörténik a kiegyezés a nemzet és az uralkodó között. Nemsokára a jogi akadályok is elhárulnak a kapitalista szabad versenyes fejlődés útjából. A birtokforgalmat korlátozó rendeletek érvényüket veszítik, így a parasztok birtokaikat immár teljes tulajdoni és szabad rendelkezési joggal bírják. Az 1871-ben megjelent közigazgatási törvény az országban egységes községi szervezetet teremt: a mezővárosi státust eltörli, a községeket pedig aszerint sorolja a nagyközség vagy kisközség kategóriájába, hogy a rájuk ruházott feladatokat saját erejükből képesek-e teljesíteni, vagy ehhez más falvakkal kell szövetkezniük. Martonvásár a Váli járás nagyközsége lesz, a mezővárosi címről azonban a helyi-elöljárók nem mondanak le egykönnyen. Pecsétjükön még 1902-ben is ott a felirat: Martonvásár mezőváros.

Martonvásár község címere az 1870-es évekből



A fenti törvény értelmében a községi előjáróságot a bíró, a helyettese (törvénybíró), legalább négy tanácsbeli, a pénztárnok, a községi jegyző, a közgyám és (ahol volt) a körorvos alkotta. Száz lakosonként lehetett egy képviselőt választani. Minden olyan húsz éven felüli lakosnak volt választójoga, aki saját vagyona vagy jövedelme után a községben legalább két éven keresztül adót fizetett. Az előjárók szabad választását korlátozta, hogy jelölésük jogát a képviselő-testület gyakorolta. Az önkormányzat megcsúfolását mégsem ez, hanem a virilista képviselő bevezetése jelentette. A községi képviselő-testület tagjainak ugyanis csak a felét alkották a megválasztottak, a másik fele a legtöbb állami adót fizető birtokosokból és vállalkozókból (virilisták) tevődött össze.

1871-től a megye évről évre közreadta a Névjegyzéke a megyei legtöbb államadót fizetőknek című füzetet. Brunszvik Géza általában a 12–14. helyet foglalta el a 173–174 nevet tartalmazó jegyzékben. Rajta kívül 1876-ban három martonvásári (Deutsch Manó, König Jakab és a kisbirtokos Gresser Tamás), 1880–1886 között pedig a szeszgyárat bérlő Gottlieb Zsigmond került a virilisták közé.

Martonvásár évről évre ott szerepel a megye közigazgatási helyzetjelentésében. Az alispán 1872-ben elpanaszolja, hogy a martonvásári bíró számadásait 1869 óta nem kapja meg. A következő két évben ugyanezt írja. A helyi képviselő-testület működésében egyéb zavarok is mutatkoztak. Az egyik adószedő a pénztárkönyvet olyan rendetlenül vezette, hogy „a sok vakarás és tintafolt végett rendesen még összeszámlálható sem volt”, s mivel hamis pénzkezelés miatt már állt vizsgálat alatt, 1883-ban a felmentését kérték. Gresser Tamás bíró viszont a túlkapásairól és gorombaságáról volt híres. Csúnya veszekedésbe keveredett Kreutziger Lőrinc jegyzővel és a szolgabíróval, s amikor a helyzet már nagyon elmérgesedett, 1884 júliusában lemondott. 1886-ban a jegyzőt sikkasztással vádolták, alaptalanul. Időközben kiderült, hogy egy korábbi bíró, Greff Gottfried néhány előjárósági tagot félrevezetve magas kamatra hitelt vett fel, s azt a maga céljaira fordította. Emiatt elárverezték kezese vagyonát, aki fellebbezett, s a per még 1887-ben is zajlott.

Az alispáni jelentések a község egészségügyi viszonyait is érintik. 1876-ban Martonvásár, Baracska, Kajászó, Tordas, Vál, Tabajd, Kuldó és Gyúró egy egészségügyi körzetet alkotott. Martonvásárt szülésznő tartására kötelezték. 1881-ben a községben Woczaszek Lipót körorvos, Patak Emánuel sebész tudor, a vasút orvosa, Grimm Károly gyógyszerész, Menyhardt István gyógykovács, Reiner János állatorvos és két bába működött. 1881-ben és 1887-ben Martonvásárról vészhimlő-, 1885-ben és 1886-ban pedig vörheny- és kanyarójárványt jelentettek. Az 1874/75-ös tanévtől az

egyházi elemi népiskola községi iskolává lett. Fenntartása igen nagy terhet rótt Martonvásárra, úgyhogy az iskolaszék miniszteri segélyért folyamodott. A község életét a katonaság beszállásolása is nehezítette.

1884-ben a településről új kataszteri térkép és telekkönyv készült. Ez utóbbi alapján határozták meg a föld- és házbirtokosok tiszta jövedelmét, amely az adóalapjukat képezte. A 0–50 forinttal adózók a törpebirtokosok, az 50–500 forint adót fizető gazdák a kisbirtokosok, az 500 forintnál több adót fizetők pedig, így Brunszvik Géza is, a nagybirtokosok kategóriájába tartoztak. Martonvásár 235 törpebirtokost számlált, akik közül harminc fő egyáltalán nem adózott, olyan csekély volt a jövedelme. Az 53 kisbirtokos közül 21 fő 50–100 forint, további 21 birtokos pedig 100–200 forint közötti adót fizetett. 200–300 forinttal adózott hat 25 holdas kisbirtokos (Franke János, Gresser Antal, Jankovits András, Müller Ferenc, Varga István, Wittenheber János). 300–400 forint adó terhelte a Déli Vasút Társaságot és Degen Ferencet, aki 42 holdas birtokkal rendelkezett. A kisbirtokosok közül a legmagasabb, 400–500 forintos adó kategóriába tartoztak Gresser Tamás (45 hold), Purnhauser József (48 hold), valamint Turcsányi Márton örökösei (54 hold). 1871-től, mint említettük, a parasztok szabadon adhatk-vehetek földet. A fenti adatok a martonvásári birtokviszonyok azóta bekövetkezett differenciálódását jelzik.

A kastély a millennium idején (Cserna Károly rajza)



1886-ban a csonka önkormányzatot biztosító községi törvény további megszorítására kerül sor. A kormány sokat remélt a virilista rendszertől, mégis azt kellett tapasztalnia, hogy ezek a képviselők nem lettek a kormánypárt hívei. Az 1886:XXII. törvénycikk aztán a községi autonómiát tovább csorbította. Ennek egyik legsúlyosabb rendelkezése az volt, hogy a képviselő-testület bíróválasztási jogát a szolgabíróra ruházta.

Martonvásár első szervezeti szabályzatát 1889-ben hagyták jóvá. Meghatározták a képviselő-testület működési körét; ebbe beletartozott a szabályrendelet-alkotás, a költségvetés és pótköltségvetés készítése, a közmunkák irányítása, a községi jegyző, a körorvos és a többi községi alkalmazott (segédjegyző, szülésznő, kisbíró, éjjeliőrök, utász) megválasztása és fizetésük megállapítása és így tovább. A szervezeti szabályrendelet részletesen ismertette a község bevételi forrásait (községi adó, haszonbérek, heti vásárpénz, közvágóhíd, italmérési és fogyasztási adók, mezőéri díjak), és meghatározta a kiadások körét is (az alkalmazottak fizetése, adók, nyugdíjak, épületek, fuvarok, irodai költségek, útfenntartás, újoncozás és így tovább).

Martonvásár község évi négy közgyűlést tartott. A tanácskozás mikéntjét a szervezeti szabályzat részletesen előírta. Azt is kimondta, hogy „aki a tanácskozás méltóságát vagy a közgyűlés tárgyait sértő kifejezésekkel él, és azt rögtön vissza nem vonja, avagy botránnyos magaviselete által a tanács-

*A legrégebbi martonvásári (óvodai) csoportkép az 1893 előtti évekből
(Az álló sor bal oldalán az első Brunszvik Géza)*





A takarékpénztár (ma: posta) épülete a XX. század elején

kozást figyelmeztetés dacára zavarja, széksértést követ el”, amiért pénzbírságot kell lerónia a szegénypénztár javára.

A képviselő-testület tíz virilista és tíz választott képviselőből állt. Hivatalból a községi előljáróság tagjai voltak a bíró, a törvénybíró, a jegyző, a pénztárnok, a közgyám és a körorvos. 1888-ban az előljáróság tagjai lettek: Szuppinger József bíró, Painer Mihály törvénybíró, Kreutziger Lőrinc jegyző, ifj. Szaller János pénztárnok, Woczaszek Lipót körorvos és Jankovits András közgyám. A virilista képviselők közé tartoztak: gróf Brunszvik Géza, a Déli Vaspálya Társaság, a Takarékpénztár, Dégen Ferenc, Gottlieb Zsigmond, Gresser Tamás, Hegedűs Ferenc, Herzfeld Dezső, Ofner Miksa és Purnhauser János. A választott képviselők voltak: Braun János, Kovács Antal, Lattyák János, Laxgang József, Müller Ferenc, Ofner Béla, Rottenberger Ignác, Szaller János, Tengerdy János, Wittenheber János.

Az 1890. évi népszámlálás Martonvásáron 2095 lakost talál. A házak száma 269. Van a községben vasútállomás, postahivatal, táviráda és takarékpénztár, s mindezek a hely „látogatott gabona- és lisztpiacával” együtt a környékbeliekre „nagy vonzerővel bírnak”. A községben van (1883 óta) kisedővó, valamint „jól szervezett tűzoltó-egyesület”, úri kaszinó és polgári olvasókör, amely népkönyvtárat is működtet.

1893 októberében Brunszvik Géza, a család utolsó férfi tagja megvált az uradalomtól, és elhagyta a községet. 1899-ben, miután egy Bécs melletti kórházban elhunyt, a martonvásári családi kriptában helyezték örök nyugalomra.

A millenniumtól Trianonig

A martonvásári uradalmat 1893 őszén József főherceg vásárolta meg. A birtok csupán három évig maradt főhercegi tulajdonban, ez a kis intermezzo mégis említésre érdemes. Egyrészt, mert új birtokosa révén Martonvásár, ha átmenetileg is, de rivaldafénybe került. Másrészt azért, mert a martonvásári gazdaság ideiglenesen bekerült annak a főhercegi „kis királyságnak” a gazdasági vérkeringésébe, amely mintegy ötvenötezer kataszteri hold összterülettel rendelkezett.

Habsburg József Károly főherceg (1833–1905) József nádor és Mária Dorottya házasságából született. A kiegyezés óta ő a magyar honvédsereg főparancsnoka. A cigányságról írt néprajzi és nyelvészeti munkáiért egye-

József Károly Lajos főherceg (1833–1905)



temi doktorrá avatják, az Akadémia pedig tiszteletbeli tagjai sorába választja. Mindemellett kiváló gazda, aki olyan jeles uradalmakkal dicsekedhet, mint Bánkút és Alcsút. A martonvásári birtok az alcsúti igazgatóság kötelességébe tartozik.

Martonvásárt a főherceg idősebb fiának, József Ágostnak szánta nászajándékul, aki 1893. november 15-én vezette oltár elé Lipót bajor herceg leányát, Augustát. A fiatal pár sokat utazgatott, s talán ez volt az oka, hogy a martonvásári kastély évekig üresen állt. 1896 áprilisában az egyik fehérvári lap Örömhír címmel közli, hogy József Ágost „családjával és udvarával együtt Brünnt végleg elhagyja”, mivel „állandó lakhelyéül Martonvásárt választotta”. A kastély „új berendezése körül lázas sietséggel folyik a munka”. Kőművesek, ácsok, kárpitások, asztalosok serénykednek az épület csinosításán, az elhanyagolt parkot pedig „ügyes kezű kertészek” veszik gondozásba. Martonvásár polgárai azt remélik, hogy „ünnepélyes örömjában lelkesülve, tisztelettel és szeretettel párosult hálával” fogadhatják majd „a kastély csúcsíves termeibe bevonuló fenséges családot”. Május 18-án József Ágosték meg is érkeztek, „távirati kérelmük következtében” azonban az ünnepi ceremóniára nem került sor. Hoppon maradt elődeinket az vigasztalta, hogy – Dobos János martonvásári tanító szerint – „a város lakójául egy főherceget nyertek”.

Ekkor Magyarország már a millennium lázában égett. Martonvásár község május 9-én és 10-én ünnepelt. Az első nap volt az iskola napja, amely reggel szentmisével kezdődött és az iskolában, a plébános és az igazgató ünnepi beszédével folytatódott. Utána a tanulók szüleikkel együtt kirándultak a szentlászlói határba, ahol a délután játékkal és versenyekkel telt el. A majális költségeit „társadalmi gyűjtés útján” teremtették elő, „ami mindenestre szép jellemvonás a községre” – áll a megyei lap tudósításában. Másnap a millenniumi istentiszteleten a község „összes lakossága” részt vett „rang- és valláskülönbőség nélkül”. Az ünneplés az olvasókör esti díszközgyűlésével és lakomájával zárult.

Július 12-én Dobos János a Vasárnapi Újságban írt a községben időző József Ágostékról. Szerinte az ifjú főherceg „igen megkedvelte új otthonát, amely közel van Alcsúthoz, régi kedves otthonához, szüleihez, testvéreihez. Fiatal nejével gyakran átlovagol oda, s azután a forró kánikulai napokon hintón tesz meg az esti utat visszafelé... Az Alcsúth és Martonvásár között fekvő községek lakói gyönyörködve nézték a hatalmas szürkéket, amelyekkel a főhercegi fogat keresztülrobogott”. Idehaza pedig a fiatal pár gyakran sétálgat a park árnyas fái alatt. Augusztus vidám, kedves és jószívű mindenkire, s férjét a vadászatokra is elkíséri.

Augusztus 2-án a Váli járás hétszáz fős küldöttsége (soraiban a martonvá-

sáriakkal) felutaznak Pestre, a millenniumi kiállításra, ahol József főherceg pompás pavilonjában uradalmi is bemutatkoztak. A pavilon egyik fülkéjét „a martonvásári iparvállalatok szekrényei foglalják el, ahol az iparvállalatok szesz- és lisztgyártmányai vannak kiállítva”. Az egyik cikkíró szerint mindez ékes bizonyítéka annak, hogy „mióta a martonvásári iparvállalatok főhercegi kezelésben vannak, mily óriási lendületet vettek”.

Szeptember 23-án az egyik megyei lap jelentette, hogy József főherceg telket ajándékozott a Martonvásáron felépítendő megyei árvaház céljaira. Már egy évvel korábban a megyei millenniumi emlékbizottság ülésén felmerült az ötlet, miszerint a vármegye azzal ünnepelné meg igazán a honfoglalás ezredik évfordulóját, ha „a sokszor elzúllás előtt álló árvák részére vármegyei árvaházat létesít”. Erre a célra tíz község ajánlott fel telket, illetve épületet, a döntés azonban Martonvásárnak kedvezett. Arra 1896 őszén még aligha gondolt bárki is, hogy a főherceg ígéretét már nem ő, hanem birtokos utódja fogja valóra váltani. Novemberben József főherceg a Balaton és a bakonyi erdőség között megvásárolta a Todesko-féle uradalmat. A 2,5 millió forint vételár arra az összegre emlékeztet, amelyet 1893-ban Martonvásárért kifizettek.

Ez idő tájt az uradalom (csendben, minden hírverés nélkül) tényleg gazdát cserél. Új tulajdonosa, a Dreher család 1945-ig marad birtokban. Dreher Antal (1849–1921), a magyar sörgyártás egyik úttörőjének, az osztrák nagyiparos Anton Drehernek a fia, a magyar sörkartell megszervezője, földbirtokos, lóversenyistálló-tulajdonos, 1902-től az osztrák felsőház tagja. Martonvásár megszerzése idején Abaúj-Torna megyében (Vizsoly környékén) tizenegyezer kataszteri holddal, Fejér megyében pedig Baracska, Kajászó, Vál, Tabajd, Gyúró, Tordas és Ráckeresztúr határában további tizenkétezer holddal rendelkezett. A martonvásári uradalom ily módon ismét egy nagyobb birtokegyüttesnek lett a része. Az évi tizenkilencezer forinttal adózó Dreher Antantról, aki sohasem élt Martonvásáron, Fejér megye 1901. évi virilista jegyzéke megjegyzi, hogy „a megyében nem honos”.

1897-ben a községről közigazgatási helyzetfelmérés készül. Ekkor a martonvásári bíró Szuppinger József, a jegyző pedig (1889 óta) a harmadik, azaz a legifjabb Kreutziger (utóbb: Kádár) Lőrinc. („Jegyzőnk elődje alatt községünk a legutolsók közé tartozott, s ma már az elsők közé soroztatik, egyszóval községünk a mai jegyző által örömeinkre minden tekintetben úgy vezettetik, hogy kifogása senkinek nem lehet” – vallják egy helyütt a martonvásáriak.) 1896-ban a képviselő-testület kilenc gyűlést tartott, ugyanekkor a község bevétele 11 224 forint, kiadása pedig 11 149 forint volt. Az 1895-ben átadott új községháza kifogástalan; a jegyző irodája és a tanácsterem tágas, világos, s van két börtönszoba is, „toloncügi célokra”.



Az 1896-ban elkészült községháza

A helyi közigazgatás: a községi iskola, a kiseddóvó és a takarékpénztár. Martonvásár körorvosi székhely, s van gyógyszerháza is, a Szent István patika. Három okleveles bába helyben lakik. A község hat szegényről gondoskodik, három árva gyermeket taníttat, és egy elmebeteget, két süketnémát és három dajkaságban lévő gyermeket tart nyilván. A dajkaságot vállaló nők rendszeres orvosi vizsgálaton vesznek részt, ugyanúgy, mint „a kéj nők” is, a faluban ugyanis bordélyház működik. A szóban forgó felmérésben olyan kérdőpont is szerepelt, hogy van-e a község határában posvány, amire a martonvásáriak immár nemmel felelhettek, hiszen az egészségtelen mocsárral való küzdelmet apáik és nagyapáik sikeresen megharcolták.

A századfordulón az egykori martonvásári jobbágyok és zsellérek leszármazottainak már egy másik nyomasztó gonddal kell szembenézniük: a földhiánnyal, amelyet a nagybirtokrendszer gyakorlatilag 1945-ig konzervál. Történhetett akárhány változás az uradalom tulajdonosának személyében, földet egyiküktől sem lehetett venni. Ekkoriban az anyakönyvek foglalkozás rovatában mind gyakoribb a „földműves és napszámos” meghatározás, ami jelzi, hogy egyre több lett a néhány holdas gazda, akik csak úgy tudtak megélni, hogy rendszeresen napszámba jártak. A hajdani telkesek föld nélküli utódai nem szívesen álltak be az uradalomba cselédnek, inkább más kenyérkereső foglalkozások után néztek. Aki tehetett, helyben próbálkozott, a paraszt ugyanis nem szívesen hagyta el végleg a falut. Jó néhányan (Macháts, Martinecz, Orosz, Kaltnecker) fuvarosok, kocsisok lettek, a kocsis és a ló ugyanis még mindig jelentett némi rangot. A századforduló táján volt közöttük postakocsis (Nagy Mihály), szikvízgyári kocsis (Tengerdy

József), lóvasúti főkocsis (Blaskó János), önálló bérkocsis (Groszmann Dénes). 1900-ban a szintén bérkocsis Eisenbacher János például Csákvárra, Bicskére, Válba vállalt utakat.

Időközben a déli vasútnál is sok martonvásári nyert felvételt. Közéjük tartoztak például Ritter János és Tengerdy István mozdonyfűtők, Fink Ferenc állomáskezelő, Hornyák Ferenc pernyetisztító és számos pályaoőr, raktáros. A községháza hivatali szolgát, mezőőrt, éjjeliőrt, szénkénegraktárost, a posta pedig hivatali szolgát, levélhordót és hírlapárust alkalmazott. Pár tucat munkásra (köztük például Szmilkó János gépapolóra, Csizmarik József és Klopfer György gépészekre) az iparvállalatok (szeszgyár, szeszfinomító, gőzmalom) is igényt tartottak.

Mindezek ellenére a lakosság egy része arra kényszerült, hogy a községen kívül próbáljon szerencsét. A legnagyobb vonzerővel Budapest bírt. A martonvásári leányok közül jó néhányan fővárosi házaknál cselédeskedtek. A Pesten dolgozó férfiak közül kikerült például szállodai bérszolga (Szmilkó Mihály), villamoskocsi-vezető (Pató József), központi gőzfűtés-szerelő (Szmilkó János), útkaparó (Fogl Márton) és gépgyári munkás (Süle Pál). Voltak, akik a kőbányai sörgyárba (Szeifert Antal, Placskó István) vagy Budafokra (Klopfer János) mentek. Közülük többen végleg elhagyták Martonvásárt. Közben a község is fogadott újonnan letelepülőket: nyugdíjas vasúti tiszteket, vállalkozókat, valamint újabb uradalmi alkalmazottakat (Gál, Tapuska, Méri, Szili, Ábrahám).

A megyei árvaház és az indóház (vasútállomás) 1903-ban



Az 1900-as évek elején Martonvásár a korábbinál jóval több tanult embert (pénzügyi szakembert, vállalkozót, hivatalnokot, pedagógust) számlál. Az értelmiségiek utánpótlását részben a saját családjaik adják. Az orvos Varga István, a gyógyszerész Grimm Rudolf és az iskolaigazgató Pusztai Jenő – mindhárman apjuk örökébe lépnek. A harmadik Kreutziger-Kádár Lőrincet a jegyző dinasztia negyedik tagjaként unokaöccse, Herkner Zoltán fogja követni. Az ő nagyapja morvaországi születésű posztóképzítő volt, apja pedig, aki Kreutziger lányt vett el, távírász és postamester. 1913-ban került a Martonvásári és Érdi Takarékpénztár vezérigazgatói székébe Székely Andor, aki sikeres irodalmi munkásságot fejtett ki.

Hazánkban a külföldre vándorlás, amely 1849 után kezdődött, 1906 táján éri el tetőpontját, amikor két év alatt közel háromezresen hagyják el Magyarországot. A kivándorlások oka: földhiány és munkahiány, célja pedig néhány év alatt meggazdagodni és visszajönni. A kivándorlók többnyire csoportokba verődnek, s így kelnek útra „a nyomor karavánjai”. A martonvásáriakkal kapcsolatos első adataink a századforduló idejéből valók, azt azonban, hogy a kivándorlás itt is korábban kezdődött, annak a martonvásári születésű Németh Anna „szolgálónőnek” az esete példázza, aki – a török hatóságok jelentése szerint – 1903-ban 72 évesen egy konstantinápolyi kórházban hunyt el.

*Eljegyzés a Pusztai pedagógus családban az 1910-es évek elején
(Az állók közül balról a második Pusztai Jenő operaénekes)*

Országos Széchényi Könyvtár



Martonvásárról Hübner Mihály 1899-ben indul el családotól Amerikába, „hol reá biztos jövő és kilátás helyzetét javítani várakozik”. Csapkovits József napszámos 1901-ben egy évre Berlinbe megy. 1905-ben négy martonvásári kér útlevelet Amerikába: Hüll János 47 éves cipész, Martinecz György és Melicharik Antal napszámosok, valamint Stefkovits Katalin 17 éves házicseléd, akinek apja már korábban kivándorolt. Testvére, a szintén házicseléd Anna ugyanakkor a bukaresti rokonaihoz készül. 1909-ben a 62 éves Hegedűs János molnárségéd kéri romániai útlevele meghosszabbítását. Martonvásárról 1914-ig még hét útlevélkérelem fut be a megyéhez, ami jelzi, hogy itt a kivándorlás továbbra sem öltött jelentős méreteket.

A századelő községi krónikája igen gazdag. 1903-ban került sor a megyei árvaház átadására és pénzügyőri biztosság felállítására. 1905. szeptember 12-én a település főutcájában, az ercsi gazdasoron nagy tűzvész pusztított, s a házak zöme a tűz martalékaul esett. 1906-ban a községi iskolát államosították, és emeletes épülete is elkészült. Ugyanebben az évben alakult meg a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének helyi csoportja és a Martonvásári Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet. 1909-ben sor került a Martonvásári Hitelszövetkezet felállítására. 1912-ben megkezdte működését Hoffmann Rudolf áramfejlesztő telepe.

1909-ben hatályba lépett a község új szervezeti szabályzata, ez azonban a korábbtól csak néhány ponton tért el. A helyi képviselők száma ekkor emelkedett húszról huszonkettőre. A bírói székben Gresser Antal, majd Purnhauser József követik egymást.

Ekkor már az első világhégés idején járunk. Fejér megyében a katonai mozgósításra 1914. július 26-án kerül sor. Csak ebben az évben negyvenötezer embert vittek be katonának, hadimunkára pedig 1715 főt vonultattak be. 1915-ben a Váli járásban tizenhét hadikórház jött létre. A martonvásári kastélyban Dreher Antal jóvoltából hetvenöt ágyas kórház létesült. Az uradalom tejet és tüzelőanyagot bőven küldött, s a betegek ételmezése kifogástalan volt. Az évben a kórház 569 sebesült és beteg katonát látott el. Az önkéntes ápolónők „igazán lelkes és odaadó segítői az irgalmas nővérek valának”. 1916-ban a járás hadikórházai közül nyolc megszűnt, a martonvásári azonban tovább működött.

A község a háborús menekültek és internáltak fogadásából is kivette a részét. 1915 májusában Pola helységéből 23 szlovén internált érkezett. „A román betörés következtében menekültek nyilvántartása” szerint 1916 őszén 58 fő érkezett Martonvásárra Gyimesközéplek vidékéről. A községnek 39 „osztrákhonos” galíciai kereskedőt kellett elszállásolnia.

A férfiak hadba vonulása nagy munkaerő-kiesést jelentett a mezőgazdaságban, amit a hatóságok hadifoglyokkal igyekeztek pótolni. A Dreher ura-



Az 1915-ben felállított hadikórház a kastélyban

dalom 1916 márciusában hatvan hadifoglyot fogadott. Az év decemberében további 37 orosz–lengyelországi fogoly érkezett. A Martonvásáron dolgozók között kisebb számú olasz és szerb hadifogolyról is tudunk.

A háborús viszonyok folyamánként a hátszág helyzete napról napra romlik. A község újabb és újabb pótlások kivetésére kényszerül, a lakosság egy része azonban immár fizetésektelen. A legszegényebbek és a hadigonozottak jó része közellátásra szorul, a rendszertelen élelmiszer-kiutalások miatt azonban többen éheznek. Az élelmiszerhiány után a ruhahiány és a tüzelőhiány is jelentkezik.

A háború utolsó napjaiban nyilvánvalóvá válik, hogy az ország politikai fordulat előtt áll. 1918 decemberében megalakul Martonvásáron a szociáldemokraták szervezete kétszáz taggal Eördögh Mihálynak, az árvaház tanítójának elnökletével. A falu forradalmi vágyainak középpontjában a föld állt, ezért Fejér megye felszólította a birtokosokat, hogy a föld nélküli vagy öt holdnál kevesebbet bíró harcból visszatérteknek és hadiözvegyeknek legalább egy évre adjanak földet haszonbérbe. 1919 elején a martonvásári és váli Dreher uradalom kétezer holdat engedett át a fenti célra.



Első világháborús katona (Balogh András) feleségével és nővéreivel

1919. február 3-án a megye törvényhatósági bizottsága bizalmatlansági indítványt fogadott el a Berinkei-kormány ellen. Fellépésük ellen a martonvásáriak népgyűlésen tiltakoztak. Február 13-án a Földmunkások és Kisgazdák Szövetsége, a Szociáldemokrata Párt Martonvásáron és tizenegy környékbeli faluban lévő csoportjaival együtt Eördögh elnökletével megalakítják a „martonvásári kerületet”. A Váli járási főszolgabíró, aki minden alkalmat megragadott a „szocdemek” zaklatására, márciusban karhatalmat rendelt Martonvásárra, amelyet a frontról visszatért katonák vezette lakosság valósággal elkergetett. Eördögh Mihály szerint „ezzel kezdődött Martonvásáron a forradalom”.

A Tanácsköztársaság kikiáltására március 21-én került sor. 23-án a martonvásári direktórium is megalakult, ez azonban két nap múlva lemondott.



A mai Dózsa György utca a XX. század elején

Az országúti híd és az állatúsztató a harmincas években



Ekkor húszfős munkástanács jött létre, a szeszgyár és a puszták részére pedig három-három tagú direktórium szerveződött. A tanácshatalom elrendelte a száz holdon felüli nagybirtokok szövetkezetté történő átalakítását. A Dreher-uralom leltárszerű átvételét és az első martonvásári termelőszövetkezet megalakítását is Eördögh Mihály irányította, aki a kastélyban oktatási intézményt szeretett volna látni. (Az épület egyik emeleti részében a termelőbiztoság működött, a földszintet pedig a községi direktórium foglalta le a vasúti és pénzügyi alkalmazottaknak.)

1919 tavaszán a főváros élelmiszerral való megsegítésére mozgalom indult. Április 19-én a „Székesfehérvár és Vidéke a Népszava” című lapban jelent meg Frank Sándor Martonvásár példája című riportja, miszerint itt az uradalom szegényei is „unszolás nélkül gyűjtötték össze a fölös élelmet”. A közellátás nehézségei azonban itt is jelentkeztek. A helyi direktórium áprilisban arra kéri a megyét, hogy a Dreher-uralomból egy vagon búzát engedjen át a községnek.

A Tanácsköztársaság 133 nap után megbukott. Eördögh Mihályt az Ostenburg-különítmény Fehérvárra vitte. Vallatás közben ütötték-verték, „a kommunizmus érdekében végzett munkája miatt” az oktatástól eltiltották és internálták.

Az első világháborúba bevonultatott 241 martonvásári katona közül ötvenhárman hősi halált haltak. (Névsorukat lásd a Függelék V-ben.) Harmincöt hadiözvegy és hatvannégy hadiárva maradt utánuk. Mindemellett jó néhány martonvásári katona került (orosz, francia, olasz) hadifogságba. A trianoni béke pedig megteremtette „Csonka-Magyarországot.”

Két háború árnyékában

A tanács hatalom bukása utáni hetekben az új karhatalom szervezése Fejér megyében is nagy erővel folyik, Martonvásárról azonban csak négy fő jelentkezik. A székesfehérvári csendőrkapitányság szemmel tartja a községet. Eljárás indul egy gazdasági cseléd ellen, aki kommunista kijelentéseket tett és az uradalom vezetői ellen agitált. Később egy szociáldemokratát helyeztek megfigyelés alá. A hatalom figyelmét a Földmunkások Országos Szövetsége kétszáz fős helyi csoportjának megalakulása sem kerüli el, és arra is felfigyelnek, hogy Hajós plébános milyen tevékeny népművelői munkát fejt ki. Az egyik jelentésben az áll, hogy Martonvásár, Tordas, Tárnok és Bicske községekben „erősen destruktív szellem észlelhető”, amit a Pesten dolgozó ingázók számlájára írnak. A jelentés szerint ezeken a helyeken a Népszava a lakosság egyedüli szellemi tápláléka. Mindezekkel együtt a martonvásári hangulatot kielégítőnek ítélik. Közben a hadifoglyok is visszatérnek, s a község élete lassanként a régi kerékvágásba zökken.

A világháború számlájára írható az is, hogy a Brunszvik Géza által felállított kiseddóvó alapítványi tőkéjét, amelyet hadikölcsönökbe kellett fektetni, az infláció megsemmisítette, így az anyagi alapok nélkül maradt. 1920/1921 telén az intézmény tüzelő híján zárva volt, a nővérek pedig, akik majd megfagytak, el akarták hagyni Martonvásárt. Aztán az utolsó pillanatban a község az összefogás szép példáját adta. A földdel bírók természetbeniekkel, a többiek anyagi erejükhöz mérten készpénzzel járultak hozzá az intézmény fenntartásához. A képviselő-testület évi harminc mázsa szén vásárlását ígérte, Dreherék pedig felajánlottak az apácáknak három hold kukoricaföldet, konyhájuk zöldséggel való ellátását és tüzelő biztosítását. (A 40-es évek elején a községnek a lepusztult óvodaépületet is példás összefogás árán sikerült megmentenie.) 1934-ben az első világháborús hősök emlékműve is elkészült, amelyet eredetileg a park bejáratától jobbra állítottak fel.

Közben a község vezetőinek személyében több változás történt. 1932-ben a bírói székben Dégen Antalt Jankovits József követte, aki a martonvásáriak meglegedésére tizenkét évig töltötte be e tiszteket. (Leköszönésekor bronzból készült, díszes szoborportréjával lepték meg.) 1934-ben Bartosievicz István lesz a főjegyző. Az iskolát Kvassay Sándor igazgató vezeti, aki mellett kilenc tanító dolgozik. A község plébánosa 1922-től Hajós József. 1936-ban a nyugdíjba vonuló Varga István körorvos helyét Papp Jenő foglalja el. Az állatorvos Löbl József.



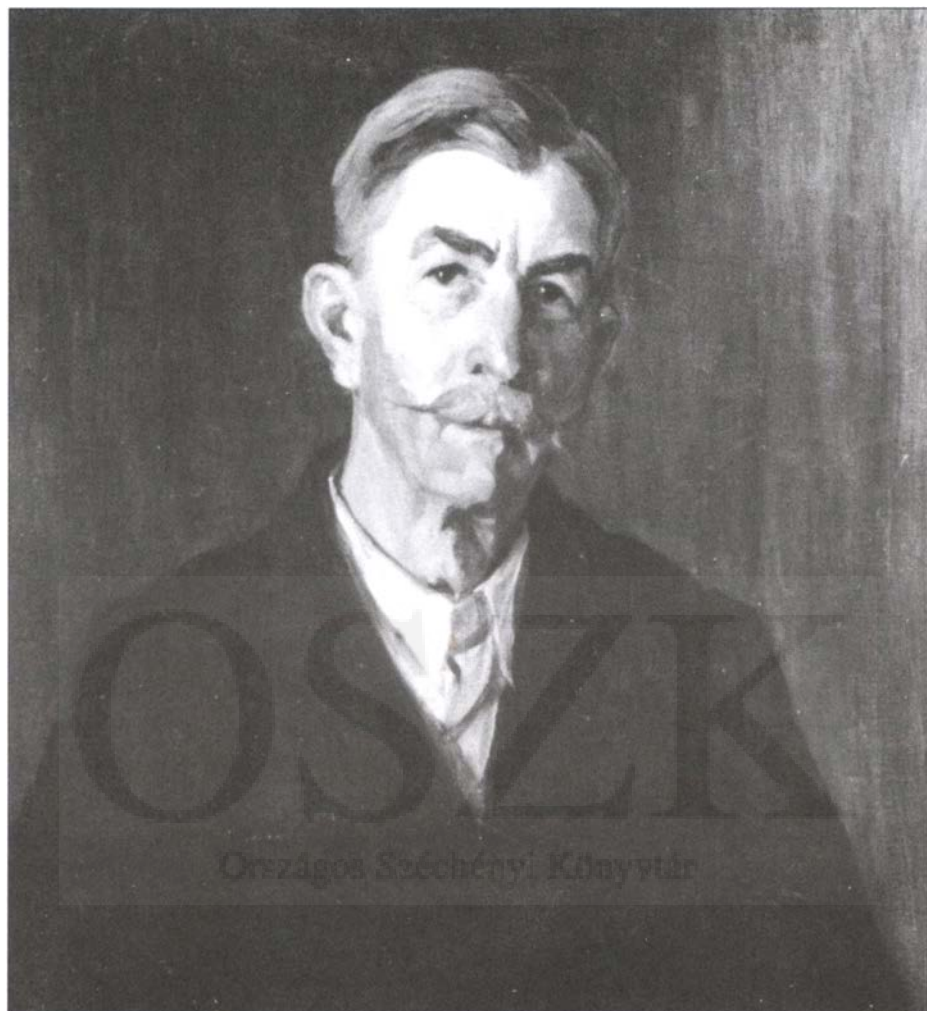
Dreher Jenőné és korán elhunyt leánya, Erzsebet (Benczúr Gyula festménye)

Az uradalom élén immár Dreher Antal fia, Jenő áll. Dreher Jenő (1873–1949) Schwechaton született, iskoláit Bécsben végezte, majd pedig a hadseregben lovassági századosként teljesített szolgálatot. Haggenmacher Lilyvel kötött házassága után ő lesz a híres Dreher–Haggenmacher Rt. elnöke. Az Első Magyar Serfőző Rt. élén is ő áll, emellett a Magyar Lovaregylet igazgatósági tagja, magyar királyi titkos tanácsos, földbirtokos, jelentős budapesti ingatlanok tulajdonosa, a Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja. 1932-ben a Dreher-konzern kakaó- és csokoládégyárral, textilgyárral és szállodákkal (Hungária, Dunapalota, Nemzet Szálló) is rendelkezett. Húszmillió pengős vagyonával családját a leggazdagabb iparbárok mögött „a második lépcsőben”, szorosán a Hatvanyak nyomában találjuk.



Dreher Jenő (1873–1949)

A húszas évek második felében Dreherék felújítatják a martonvásári kastélyt, s ide költöznek. A községgel való kapcsolatuk lényegében ekkor kezdődik. „A Dreher familia az első világháború után, abban a félig arisztokrata, félig nagypolgári stílusban rendezkedett be, amely a magyar nagybirtokos dekadens fényűzését a nyugat-európai nagyburzsoázia szilárd, puritán életelveivel és német–angol–francia kultúrájával keverte. Az öreg Dreher számára a nagybirtok részben reprezentációs célt szolgált: ezzel lett iparmágusból csaknem arisztokratává” – írja Márkus István, akinek 1946 őszén Martonvásáron kelt feljegyzéseiből még idézni fogunk. Dreherék Beethoven halálának századik évfordulója alkalmából (1927) a szigeten felállítottat-



Jankovits József bíró (Dreher Mária festménye, 1939)

ják mellsobrát, Pásztor János alkotását, a Brunszvikok hátrahagyott értékes kottatárát pedig a Zeneakadémiának ajándékozzák.

A sörgyáros család a martonvásáriak megnyerésére gesztusokat tett. 1920-ban a községgel parcellázási szerződést kötöttek, s ennek értelmében 136 házhelyet osztottak ki elfogadható áron. Az uradalom vagyonváltság címén közel 280 katasztrális holdat adott le, amelyből nagyobbrészt 800–1600 négyzetöles, illetve egy-két holdas földdarabokat mértek ki; ezeket nevezték „proli” földeknek. Dreherék emellett 14 holdat ajánlottak fel vitézi telkeknek, felsőbb utasításra pedig 13,5 holdat adtak át közlegelő létesítése céljából. A martonvásáriak földhétségét csillapítandó, az uradalom 1921-ben

átengedett hatvan holdat haszonbérbe (ezt a következő évben megduplázták), további negyven holdat pedig részesművelésre. Arra azonban vigyáztak, hogy a „földosztó demagógia” ne kapjon lábra. A földreform gondolata Dreher Jenőtől is távol állt, s ez elől úgy igyekezett kitérni, hogy az 1930-as években birtokait felosztotta unokái között.

A harmincas évek derekán Martonvásár lakosságának háromnegyedét az agrárnépesség alkotja (egyharmada földműves, egyharmada napszámos, tíz százaléka uradalmi alkalmazott), tíz százalékot tesz ki az iparosok, két százalékot a kereskedők és tizenkét százalékot a tisztviselők és egyéb értelmiségeik száma.

A kisbirtokosok legtekintélyesebbjei közül Fejér vármegye 1932-ben közreadott címtárában özvegy Páyer Mihályné Purnhauser Teréz, Turcsányi János, Balogh László, Jankovits József és Purnhauser János szerepel. A megye öt évvel későbbi ismertetőjében Müller Péter és Purnhauser Pál nevét is megtaláljuk. 1931-ben a község negyvenkilenc iparosa és kézművese között egyebek mellett három borbélyt, két-két géplakatost, fényképészt, szobafestő-mázolót és kárpitós-kocsifényezőt is összeírtak. A korcsmárosok és vendéglősök száma hatra emelkedett. A fogadó mint „nagyvendéglő” (és szálloda) 1924-ben Szeitl Károly, 1931-ben pedig Mauthner Arnold tulajdonában volt. A kereskedők sorában többek között bor-sör-szesz-, tüzelőanyag- és bőrkereskedő is szerepel. 1927-ben megalakult a Martonvásári Tejszövetkezet. A Hangya Szövetkezet 1930-ban fióközletet nyit. A helyi takarékpénztár az 1930-as években Érdre teszi át székhelyét, s utána itt csak fiókot működtet. A megyei címtár a községben biztosítási ügynököket, dohánytőzsdéseket, cséplőgép- és traktortulajdonosokat is említ. 1928-ban Martonvásárt a villamos távvezetékrendszerre kapcsolják, a helyi energiatermelés megszűnik. A szeszgyár immár a Kelet-Dunántúl legnagyobb kapacitású szeszfinomító berendezésével rendelkezik, amelyhez Dreherék a „szabadraktár” monopóliumot is megszerzik. A gyár bérlő kezén van, s csak 1942-ben kerül vissza az uradalom kezelésébe. A Hoffmann-féle hengermalom helyi és vidéki, fővárosi megrendelésre dolgozik.

Martonvásárt 1920 után élénk egyesületi élet (olvasókör, katolikus egyesületek, levente-, tűzoltó- és lövészegylet, sportklubok, ipartestület) jellemzi. Mindezekben „a község lakossága, foglalkozásra való tekintet nélkül, osztatlanul jelen van”. Ennek köszönhetően – a községben élő Szabó Doboz Imre, a későbbi ismert író szerint – a társadalmi osztályok közti különbségek „szinte kezdenek eltűnni”. A helyi társadalmi élet meghatározó személyiségei: Kvassay Sándor iskolaigazgató és Hajós József plébános.

A községtől elkülönülten élte életét a nagybirtok. Vezetői is csak földrajzilag laktak itt. 1937-ben a Fejér megyei Dreher-uradalmat a munkásjóléti



A képviselő-testület 1940 körül

(Az ülő sorban balról a második Jankovits József bíró, a negyedik Bartosievicz István jegyző, az ötödik dr. Varga István körorvos)

intézmények terén kifejtett tevékenységéért a Népegészségügyi és Munkás-
védelmi Szövetség arany oklevéllel jutalmazta. Ezt követően jelent meg
Scherer Péter Pál A nagybirtok című munkája, amelyben a Fejér megyei
Dreher-uradalmak bemutatásának külön fejezetet szentel. E szerint a birto-
kos nemcsak a saját munkásai helyzetének javításával törődik, hanem „az
uradalmat környező községek munkaképtelen, illetve munkanélküli szegé-
nyeit is állandóan évi 4000 pengő készpénzsegélyben részesíti”. A könyv-
ben szó esik sok egyéb mellett a bérekről, a természetbeni juttatásokról,
a külön jutalmakról, az egészséges és tágas cselédházakról, a jó ivóvízről,
a cselédség tejjártékesítési szövetkezetének támogatásáról, az ingyenes gyógy-
ellátásról, a sportélet felkarolásáról. Scherer szerint családalapításkor a fiatal
párok új lakást, állat- és bútortvásárlásra kamatmentes kölcsönt kapnak. Az
uradalom „a népszaporodáshoz fűződő szociális és nemzetvédelmi érdekek
figyelembevételével klinikai szülész-nőgyógyász szakorvost” alkalmaz.
A tanköteles gyermekek tankönyveit, iskolai beíratási díjait, a tandíjakat
az uradalom fizeti, és a pusztai gyermekeket „saját keskenyvágányú, kény-
elmes kocsi-jain szállítja az iskolába”. A munkaképtelen és kiöregedett
cselédek kegydíjat élveznek. Az uradalom – Scherer szerint – évente húsz-
ezer pengőt fizet ki „szociális irányú megnyilvánulásokra”.

A húszesztendős martonvásári diák, Lencsés Ferenc messze nem látta ilyen rózsásnak a helyi viszonyokat. Az Álom és valóság című merész hangú írásában, amely a Kelet Népe 1939. évfolyamában jelent meg, keményen és pontról pontra megbírálja Scherer könyvét, aki szerinte „nevetségesen naiv érveket sorakoztat fel a radikális földreform ellen”.

Dobozy Imre, aki 1935-ben a Reménység című lapban adta közre Martonvásárról írt pályadíjnyertes falutanulmányát, szintén szól a „krízissel küzdő idők” levert hangulatáról, a helyi társadalmi feszültségekről, és említi, hogy az itteni mezőgazdák is „a mindennapi kenyér gondjaival” küszködnek, ő azonban úgy ítéli meg, hogy „a vezetőség tapintatosságának és Dreher Jenő anyagi hozzájárulásainak köszönhetően” Martonvásáron a krízis nem érezhető úgy, mint másutt. Dreherék – ahogy mondani szokás – valóban nem voltak rossz emberek. A községben sokat jótékonykodtak, bőkezűen támogatták az óvodát, az iskolát, a karácsonyi ünnepeikről, ajándékcsomagjaikról és az általuk fenntartott szegénykonyháról az idősebbek ma is szívesen mesélnek.

Márkus István szociológus 1946 őszén járt a községben, amikor a régi világ még kézzelfogható közelségben volt. Martonvásári vázlat című tanulmánya a két világháború közötti község sajátos mikrokozmoszának elfogultságtól mentes, tárgyilagos és érzékletes összefoglalóját adja.

„Martonvásár sorsát, társadalmi fejlődését két tényező befolyásolta döntően: a nagybirtok és Budapesthez való közelsége” – állapítja meg. Mint írja, az 5400 holdas határ csaknem háromnegyed részét elfoglaló uradalom körülfogta és fojtogatta a falut, „javuló gazdálkodása” révén azonban „a szaporodó paraszti felesleg” egy részét felszívta, míg „a többi paraszt életformát változtatott: munkás, kisiparos és állami alkalmazott lett”. Ez idő tájt a fővárosba naponta 250–300 martonvásári ingázott. Ha Martonvásár távolabb esik Pesttől, ez a „népfelesleg” vagy elvándorol, vagy a helyi agrárproletárok számát szaporítja. A martonvásáriak számára azonban nyitva állt az út a fővárosi „gyárak, műhelyek és hivatalok felé, anélkül, hogy a községben lévő örökölt házat, kertet, egy-két hold földet ott kellett volna hagyniuk. A legtöbben a nyugdíjas közvállalati állások és az önálló kisipari és szerelői foglalkozások és a velük járó kispolgári életforma felé irányultak.”

Márkus szerint „a szegényparaszti rétegből vált ki fokozatosan Martonvásár gyárba járó munkássága is. A legtöbb földtelen és törpebirtokos család öregei és asszonyai a földet művelték vagy napszámba jártak a nagybirtokra, míg a fiatalabb férfiak bejártak Pestre gyárba, műhelybe. A martonvásári gyári munkás félig-meddig benne maradt a földdel élő családban, s törekvése leginkább az volt, hogy munkája és a néhány hold föld együttes jövedelméből olyan életformát teremtsen magának, amely már őt, de legalább gyerekeit a kispolgárságba emeli.”

A martonvásáriak közül az idő szerint jobbra csak a férfiak ingáztak, a lányokat többnyire megkímélték az utazástól. A paraszt- és félproletár lányok, „ha munkához is mentek feleségül, maguk sosem váltak a szó szoros értelmében proletárasszonnyá, hanem a paraszti kuporgatás eszközével dolgozó kispolgári feltörekvés házi motorjaivá lettek férjük oldalán, s ebbe az irányba befolyásolták férjüket és gyermekeiket is”.

A szociológus szerint Budapest közelsége és a kispolgárosodás a földjén megmaradt parasztra is hatott, aki a fővárosi piacra termelt, ugyanakkor iparcikkszükségletét boltban, sőt Pesten elégítette ki. „A martonvásári társadalom tehát valamiféle kispolgári masszává alakult az utolsó korszakban – persze a kispolgári életforma korlátozott, szegényes, hazai Budapest környéki értelemben” – állapítja meg Márkus.

A nagybirtok szerinte „politikailag is rajta tartotta a kezét a falun... Dreherék angolbarátok voltak, s a martoni intelligencia is tartózkodott a jobboldaliságtól – a Magyar Élet Pártjának és az Imrédy-kormányának nem voltak hívei. A nyílasságot kifejezetten nyomták”. Uralmuk „mintegy a politikai közömbösség szemfedőjét húzta rá e kispolgári jellegű masszára... Csak a nagybirtokos politizált, a többiek végezték dolgukat és hallgattak...” A négyezer hold fojtogatásáról „csak egy-két fiatalember beszélt időnkint, azok is inkább értelmiségiek, pesti egyetemisták; hangjuk nem hatolt odáig, hogy visszhangot verjen. Ilyen volt a politikai élet Martonvásáron 1945 előtt” – summázza mondandóját Márkus István.

Országos Ifjúsági Nyívtár

Sorozás 1942-ben



1941. június 26-án Magyarország Németország oldalán belépett a Szovjetunió elleni háborúba. 1943 tavaszáig mintegy háromszázezer magyar katonára (köztük több martonvásári) került ki a Donhoz. 1944. március 19-én Hitler csapatai megszállták hazánkat. 1944 nyarán elkezdődtek a nagyobb méretű deportálások; a martonvásári zsidókat is ekkor hurcolták el, egy-két kivételtől eltekintve, Auschwitzba. A tanév ebben az évben áprilisban Martonvásáron is véget ért, az iskolaépületet ugyanis a hadsereg lefoglalta. Szeptemberben két tanteremben kezdődött el a tanítás, a német katonaság három tantermet vett igénybe.

A németek a Balaton–Velencei-tó–Duna magasságában építették ki védelmi vonalukat, a Margit-vonalat, amelyet december elején már a szovjet csapatok veszélyeztettek. Közeledtük hírére az akkori martonvásári bíró és a vezetőjegyző elmenekültek, az iskolaigazgató, a plébános és Papp doktor viszont a helyükön maradtak. Papp Jenőné, Angyal néni december 4. és 22. között kis noteszbe jegyzetelt. Sorai jól tükrözik a félelemben töltött napok hangulatát, eseményeit. A pince védelmében alakuló életnek a cseléddunnahuzatba rejtett úri paplan, a tarhonyás krumplileves és a pince polcain sorakozó tárgyak („tányérok, bögrék, alma, savanyú uborka, kenyér, szülészeti táska, gyertya, kulcsok, gyufa...”) mind-mind tartozékai voltak.

A hősi halált halt Jankovits János levele a Dontól (1943. január 2.)

<p>Magyarország kitérítése és áldozatkészsége teszi győzelmessé fegyvereinket!</p>	<p>TÁBORI POSTAI LEVELEZŐLAP.</p>
<p>Hivatalos feljegyzések:</p>	<p>2 TÁBORI POSTA HÍVÁZATI KÖZVETÍTŐ JANUÁR - 2 1943</p>
	<p>Cím:</p>
<p>A feladó neve: <i>Jankovits János</i> rendfokozata: <i>őrnagy</i> A tábori posta száma: <i>219/108</i> Ára: 1 fillér</p>	<p><i>Jankovits János</i> <i>wannak</i></p> <p><i>Martonvásáron</i> <i>Fehér M.</i></p>



A vasút a második világháborús bombázások után

A szóban forgó feljegyzés szerint december 6-án a falu végén magyar tüzérek harcoltak. Másnap a Zrínyi-páncélosok egyik alakulata jelent meg. (A két napja éhező kiskatonát Angyal néni kenyérral és tepertővel megvendégelte.) A községben (és a jegyzetlapokon) egymás után tűnnek fel a tábori csendőrök, az orosz hadifoglyok és a civil menekültek. És az az orosz sebesült („a mi emberünk”), akit Papp doktor előző nap bekötözött. Tüzérségi lövegek, aknák, géppuskasortűzek, repülőbúgás, légvédelmi ágyú. És a befutó hírek (és álhírek) a szovjet csapatok hollétéről és a háború első helyi áldozatairól: a „telitalálatot” kapott Mohai bácsiról, a halálosan megsebesített Freschnéről és a többiekéről. A naplóíró orvosfeleség, aki a sebesültek kötözésében rendszeresen részt vett, december 8-án férjét egyik

beteglátogató útjára is elkíserte. „Szívet tépő látvány, szegény falu, hogy néz ki, villanydrótok a földön, a Hangya-házon egy nagy luk, Varga vasutas három aknát kapott. Nem nézzük a romot, csak szaladunk a cselédházba. Gyönyörű az ég alja, vörös naplemente, a felhők ferde megvilágításban... Közben állandóan süvitenek a golyók a fejünk felett” – meséli.

December 18-án a pincében írja: „Valamennyien feszülten várjuk, mi következik. Ilyenkor leveszem a szőgről a rózsafüzért... Az imában minden feszültség meghűl, felenged. Milyen jó, hogy imádkozni lehet!” Másnap pedig: „30 km-re a fővárostól, a legnagyobb elszigeteltségben élünk, semmiről sem tudunk. Pesten meg mozi, színház, futballmeccs... Pár nap múlva karácsony! Mi lesz addigra!”

A választ mi már tudjuk. December 20-án Tolbuhin marsall seregei támadásba lendültek, s a szovjet alakulatok 22-én bevonultak Martonvásárra. A lakosság igazi megpróbáltatásai csak ekkor kezdődtek. A harcok folytatódtak, s a dunántúli csata hullámmása során az arcvonal több alkalommal is a közelben húzódott. A harci cselekményeken kívül az orosz katonák önkényeskedései is jó néhány emberéletet követeltek. A kastélyban és az iskolában áprilisig hadikórház működött.

A második világháború martonvásári áldozatainak (katonák, munkaszolgálatosok, a deportált zsidók és a helyben elhunyt civilek) nevét 1988-ban a község márványba vésette. (A 154 nevet tartalmazó listát lásd a Függelék VI-ban.)

Az 1945 utáni évtizedek

A második világháború befejezését követően – amint azt Márkus István 1946 őszén feljegyezte – Kvassay iskolaigazgató „maga köré gyűjtötte a többi értelmiségit, a tekintélyesebb gazdákat és néhány, baloldali hírében álló embert, olyanokat, akik a községért felelősséget éreztek, s megalkotották Martonvásár első koalíciós elöljáróságát pártkeretek nélkül, a rendfenntartás és a legfontosabb dolgok elintézése céljából”. A pártok közül elsőként a kommunista párt alakult meg 25–30 taggal. Márciusban a kisgazdapárt is „hirtelen kinőtt a földből”, s pár hét alatt 280 tagot jegyzett be. A martonvásáriak szerint az lett „kiszgazda”, aki nem akart kommunista lenni. A pártszempontok azonban ekkor még alárendelődtek a közérdek szempontjainak.

Az első szilárd, immár kormányrendeleten alapuló községi vezető testület, a nemzeti bizottság 1945. április 28-án tartotta alakuló ülését. Elnöke Székely Géza, titkára Tóth Sándor lett. Vezetőjegyzővé Hamar Gyulát, községi bíróné Cvikli Györgyöt választották meg. Júliusban létrejött a kisiparosságot magában tömörítő Szociáldemokrata Párt, amelyet a Nemzeti Parasztpárt megalakulása követett.

1945. november 4-én voltak hazánkban a nemzetgyűlési választások. Martonvásáron a választásra jogosultak 89 százaléka, 1649 fő ment el szavazni. Szavazataik 63 százalékát a Független Kisgazdapárt, 16 százalékát a Szociáldemokrata Párt, tíz százalékát a Nemzeti Parasztpárt, nyolc százalékát pedig a Magyar Kommunista Párt kapta, míg a Polgári Demokrata Pártra 35-en voksoltak, hét szavazat pedig érvénytelen volt. A választás nem zavarta meg azt a közös munkát, amelynek Martonvásár – Márkus szerint – a földreform zavarmentes végrehajtását, a gazdasági élet gyors talpra állítását és az ország első fogyasztási szövetkezetének kialakítását köszönhette. Vegyük ezeket sorra!

A Martonvásári Földigénylő Bizottság elnöke a kisgazdapárti törpebirtokos Varga János lett. Az uradalomból májusban 2818 holdat osztottak ki a cselédek, napszámosok, törpebirtokosok és a nagycsaládos kisgazdák fiai között. A martonvásáriak a megmaradt ötszáz hold szántót „a kastéllyal együtt közakarattal felajánlották a földművelésügyi minisztériumnak és a kultuszminisztériumnak azzal, hogy a mezőgazdasági kultúra fejlesztését szolgáló intézményt létesítsen rajta”. Így került sor az erdőháti tangazdaság kialakítására. A kastélyban más intézetek (gyógynövény-kísérleti, burgonya-

kutató) is helyet kaptak, ezek sorsa azonban eldőlt, amikor 1949 júniusában (Agrobiológiai Intézet néven) megalakult a mai Mezőgazdasági Kutatóintézet jogelődje.

A nagybirtok jelentős része 1944 őszén megműveletlen maradt, a földosztásra viszont csak májusban került sor. Ezért termelési bizottság alakult, amely a kényszerű közös vetést és aratást sikerre vitte. A martonvásáriak harmadik s a jövő szempontjából legjelentősebb tette a szövetkezet lett volna, ha az a tervek szerint valósul meg. 1945 augusztusában felröppent a hír, hogy öt község termelői tizenkétezer holdon szövetkezetet alapítanak, amely termelő, beszerző és értékesítő szövetkezetként fog működni. A maga nemében országosan is első szövetkezet alakuló ülésére a filmhíradó is kivonult. A szép kezdeti sikerek után az aszály, a hitelhiány és a politikai viszonyok kiéleződése a szövetkezet sorsát megpecsételte.

A községben eközben véget ért a korábbi kispolgári társadalom összetartásán alapuló békés időszak. Márkus István 1946 októberében jól érezte azoknak az „ellentétes irányú és ellentétes radikalizmusú” erőknek a jelentkezését, amelyek elsősorban a kommunisták és a kisgazdák viszonyában mutatkoztak meg. Az 1947. évi országgyűlési választáson Martonvásár a Váli járás 7. kerületébe tartozott. Az 1526 érvényes szavazatból a legtöbb szavazott a Szociáldemokrata Párt kapta (373) a Független Kisgazdapárt (306), a Független Magyar Demokrata Párt (270) és a Magyar Kommunista Párt (222) előtt.

1949. július 23-án a képviselő-testület rendkívüli közgyűlésén a járási főjegyző bejelentette, hogy az új képviselő-testületbe a Magyar Dolgozók Pártja tizennégy, a kisgazdapárt három, a Nemzeti Parasztpárt egy, az EPOSZ pedig három tagot küldhet. Ők választották meg az új elöljáróságot. A bíró Kőhalmi János lett; ő volt a legutolsó a község bíróinak sorában. Az 1950. október 22-én tartott első tanácsválasztáson a lakosság egésze – mert nem tehetett mást – a Függetlenségi Népfontra voksolt.

A szocializmus építéséről, a begyűjtési versenyekről és az 1949-ben elkezdett termelőszövetkezet-szervezésről sokat olvashattunk. Nem esett szó viszont a B listára kerültek és a kulákká nyilvánított gazdák és családtagjaik megpróbáltatásairól, a földjüktől megfosztott és erőszakkal a termelőszövetkezetbe kényszerített földművelők gyötrelmeiről. Mindezek feltérképezése a jövő feladata.

1949 után a kommunista hatalomátvételbe sokan nem tudtak beletörődni. Voltak, akik fordulatban reménykedtek. A keresztényszocialisták országos szervezkedésének az volt a célja, hogy a remélt változás után aktív párttal léphessenek a porondra, a hatalom azonban lecsapott rájuk. A szervezkedés martonvásári résztvevőit 1953 őszén besúgó juttatta ávós kézre.

A postai tisztviselő Kiss Emil vezette csoport tagjai Bencze József, Csizmarik László, Gerendai János, Illés Lajos, Nemeskéri László, Petróczi Antal és Tóth Iván voltak. Össze-összejöttek beszélgetni, és a Szabad Európa Rádiót hallgatták. Mindezért (elveikért) a zárt tárgyaláson hozott ítélet szerint 4–14 év börtön várt rájuk. Cellájuk ajtaja 1956-ban nyílt meg. (Kiss Emilt utóbb még három évre bebörtönözték.) A tanár Tóth Iván a legutolsók között szabadult. Amikor október 31-én hazaért, Martonvásár a forradalom mámorában égett.

Az itteni események október 24-én délelőtt kezdődtek, amikor megérkeztek a községbe a fővárosi röplapok. Ezt követően a forradalom tizenkét pontja a Nemzeti dallal együtt Varga László tolmácsolásában a hangosbeszélőn át községszerte felhangzott. A következő hetekben több megmozdulásra (tüntetés, nagygyűlés, fáklyás felvonulás, élelmiszer-szállítás a pesti forradalmároknak) került sor. A vezető szónokok Szabó Vencel, a nevelőotthon igazgatója és a körzeti orvos, Grimm Lóránt voltak. A tömeg a forradalmat élte és a községi tanács lemondását, valamint a rendőrség lefegyverzését követelte. Az ünnepségekre az akkor még a park bejáratánál álló első világháborús szobornál és az országzászló előtt (a mai Emlékezés terén) került sor. Megalakult a nemzeti bizottság és a nemzetőrség, a gépállomáson és a kutatóintézetben pedig munkástanács jött létre. Október 27-én a községbeliek egy csoportja a fehérvári úton barikádöt épített a közeledő szov-

Martonvásár az ötvenhatos forradalom napjaiban

Országos Széchényi Könyvtár





Szabó Vencel, a nevelőotthon igazgatója és a Himnusz-t vezénylő Papp Jenőné (Angyal néni) az 1956. november elsejei ünnepségen

jet csapatok megállítására, ezt azonban a páncélosok gyorsan szétverték. Néhány párttag lakásán házkutatást tartottak, a szovjet emlékműről pedig leverték a csillagot.

A kutatóintézet „mindenre elszánt ellenforradalmárai” (az egykorú évi jelentés szerint) Rajháthy Tibor és Rédei György voltak. A munkástanács november 3-án az ő javaslatukra leváltotta az intézet igazgatóját, hat dolgozót pedig el akart bocsátani. Tettegességre itt sem került sor, sőt az intézetben nálunk rekedt orosz kutatót is rejtegettek.

A megtorlás Martonvásáron sem maradt el. Az egykorú jelentés szerint a községi nemzeti bizottság három tagja fejtett ki különösen aktív tevékenységet. Szabó Vencel a gyűléseken rendszeresen felszólalt és éltette a forra-

dalmat, ezért hathavi börtönre ítélték. Az intézetben dolgozó Varga László fő bűnéül azt rótták fel, hogy „elszavalta a Talpra magyart”. (Őt rendőri megfigyelés alá helyezték.) A jelentés szerint Rajháthy Tibor, az intézet munkástanácsának motorja „november 3-án meg akarta szervezni a szovjet csapatok ellen az ellenállást”, őt azonban nem tudták megbüntetni, mivel több munkatársával együtt külföldre menekült.

1957. március 7-én Martonvásáron megfélemlítő akcióra került sor. Megjelent egy teherautónyi pufajkás, akik a párttitkár által jóváhagyott lista alapján összegyűjtöttek a községből és a környékből, jórészt taláalomra, negyven-ötven embert. Vallatták és durván bántalmazták, majd pedig rendőri megfigyelés alá helyezték őket. Az intézetiek közül ez a sors érte a nyugalmazott igazgató Friedrich Bélát, továbbá Kiss Árpádot és Kükedi Endrét (őt utóbb Fehérváron tíz napig vizsgálati fogságban tartották), akik kutatói pályafutásuk során a következményeket sokáig viselték. (Friedrich Béla már nem érthette meg az 1997. évi kutatói fórumot, amelyen az intézet mindhármukat rehabilitálta.)

A forradalom leverése és a rendszerváltás közti időszakban a község lakóinak száma négyezer fölé emelkedett. Martonvásár 1977 óta nagyközség. 1958-ban került sor a Beethoven Múzeum, 1960-ban pedig a szigeti hangversenykert átadására; ezt követően lett a község a hazai Beethoven-kultusz központja.

1970 után Martonvásár kulturális életében nagy szerep jutott a kluboknak, amelyek közül két klub tevékenysége a kulturális szférán, jelentősége pedig a községi kereteken messze túlmutatott. Az erdőháti gazdaságban működő Széchenyi István Klubot Bogdán Emil vezette. A hiteles emberek, köztük számos erdélyi művész vendégül látása, a magyar sorskérdések feszegetése, a nyílt eszmecsereik olyannyira felkeltették a hatalom nemtetszését, hogy 1975-ben a klubot betiltották.

A másik a Brunszvik Klub volt. Alapítása visszanyúlt az intézetalapítást követő időkhöz. Sokáig „nevenincs” szakszervezeti klubként működött. 1976-ban történt névfelvételével a klub a hely szellemére (genius loci) akart utalni, amely a honteremtő, haladó gondolkodású, művészetpártoló Brunszvik családot ugyanúgy felöleli, mint a birtok hajdani jobbágylakóit. A Somodi István vezette klub a Széchenyi Klubéval azonos „nyomvonalon” haladt, óvatosabb politizálásával azonban elkerülte annak sorsát.

A „Brunszvik-klubos” szellemiség a községre is hatott. Ezt bizonyították a parázs hangulatú, kokárdás március 15-ék a honvédsírnál díszőrséget álló katonák jelenlétében, ezt a községi könyvtár magyarságtudatot erősítő, színvonalas irodalmi estjei, és erről tanúskodtak a halottak napján tartott ünnepségek is, amelyekre a meghívó évről évre október 23-i dátummal



Brunsvik Klub a 80-as években. (A vendégek között: Fekete Gyula, S. Hegedűs László, Csoóri Sándor, Für Lajos, Győrffy Sándor, Kósa Ferenc)

A Dobos Károly vezette nyugdíjasklub a második világháborús emlékmű felavatására készül (1988)



készült. 1983-ban a község példás összefogással ünnepelte meg az óvoda századik születésnapját. 1988. november 2-án pedig a martonvásáriak merész kezdeményezésére, ökumenikus istentisztelet keretében a közadakozásból elkészült második világháborús emlékmű leleplezésére is sor került. Aztán, amikor 1990 után „kitört” a szólásszabadság, a Brunsvik Klub csendben kimúlt. „Kevés ilyen hely volt az országban, mint Martonvásár. A nehéz időkben idejártunk szabadsággyakorlatra. Sok merész és szükséges gondolatot itt mondtunk ki először nyilvánosan” – írta Csoóri Sándor.

1990. március 25-én végre az első szabad parlamenti választás napja is beköszöntött. A martonvásári választópolgárok 69 százaléka ment el szavazni. A községben a legtöbb szavazatot a Magyar Demokrata Fórum (47,1 százalék) kapta. A választókörzet parlamenti képviselője a Demokrata Fórum jelöltje, Varsányi András lett.

Martonvásáron 1990. szeptember 11-én volt az utolsó tanácsülés. Szeptember 30-án, a helyhatósági választáson 1498-an voksoltak. A polgármesterjelöltek közül 1019 szavazattal Horváth Ottó győzött.

1990-ben a martonvásári Beethoven Általános Iskolában, ahol a magas színvonalú ének-zene és néptáncoktatás több évtizedes múltra tekint vissza, önálló zeneiskola alakult, amely 1991-ben a zenén kívül a tánc, valamint a képző- és iparművészet intézményes oktatását is magára vállalta.

A Baienfurt és Martonvásár közötti testvérvárosi szerződést aláíró polgármesterek, Robert Wiedemann és Horváth Ottó (1994. július 31.)



1998 óta az intézmény Művészeti Iskola néven társulási formában működik, amit Martonvásár, Vál, Tordas, Baracska és Kajászó községek összefogása tesz lehetővé. A martonvásári néptáncoktatás eredményeként alakult meg 1979-ben a Százszorszép táncegyüttes, amely azóta Martonvásár hírnevét külföldön is nagyban öregbítette.

1991 júniusában Horváth Ottó polgármester a következőket írta az immár Forum Martini című községi lapban: „Az idei egyik legnagyobb vállalkozásunk is erőt adhat mindenkinek, hogy elhiggyük: a szűkös anyagi lehetőségek között is lehet fejlődni. Mi ez a vállalkozás? A »Martonvásári napok« rendezvénysorozat. Ez évtől rendszeressé szeretnénk tenni annak érdekében, hogy Martonvásár nevét jobban megismerje ország-világ, hogy polgártársaink közelebb kerüljenek egymáshoz, ismeretségek, barátságok, üzleti kapcsolatok kötődjenek, hogy ösztönözzük magunkat településünk csinosítására, közterületeink szebbé tételére...”

A polgármester, aki álmodni mert és „tenni, tenni”, ma már nincs az élők sorában. Az élet azonban megy tovább, s a község a millennium évében a tizedik Martonvásári Napok rendezvényeire készül.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A népesség alakulásának jellemzői

Martonvásár 1775-ben, vagyis a betelepítés kezdete után nyolc-tíz évvel 558 lelket számlált. A népességszám 1810-ben érte el az ezer, 1862 táján a kétezer, az 1920-as években a háromezer, 1970 táján a négyezer főt, napjainkban pedig megközelíti az ötezetet.

Az 1775 utáni ötven év nagyban meghatározta a település további sorsát, ezért is részletezzük e fél évszázad demográfiai mutatóit. Martonvásáron 1775-ben 558, az 1786/87. évi népszámlálás idején 684, 1805-ben 931, 1827-ben pedig 1394 fő élt. E számsor a község dinamikus népességgyarapodásának tükrö. A lakosság száma különösen intenzíven emelkedett az 1800 utáni másfél évtizedben, utána viszont a növekedés üteme az országos átlag alá esett vissza. A tényleges népességszaporodás két összetevője: a természetes szaporodás és az úgynevezett vándorlási különbözet.

A természetes szaporodás (vagy fogyás) a születések és elhalálozások számának különbözetéből adódik. Az 1773–1802 közti időszak átlagában a községben évente 43, a következő három évtizedben pedig átlagosan 64 újszülöttet regisztráltak. Egy családban átlag öt–nyolc gyermek született. Néhány kiemelkedő eset: Ánosi Istvánnak (+1831) három feleségtől tizenhat gyermeke született, János nevű unokaöccsének házastársa, Buksa Éva viszont egymaga tizenhatot szült. A nagy gyermekáldás a módosabb családokban sem volt ritka. Simoncsics tisztartó felesége, nemes Nagy Katalin 1775 és 1789 között tizenkét gyermeket hozott a világra, közülük azonban csupán egy fiút sikerült felnevelnie. A gyermekhalandóság ugyanis igen nagy volt: száz csecsemőből 36 nem érte meg az egyéves kort, további 16–17 gyermek elhunyt a harmadik, 11–12 gyermek pedig a tizedik életévének betöltése előtt.

1773 és 1802 között évente átlagosan negyven, 1803 és 1832 között pedig ötvennégy haláleset történt. A tízéves kort megérők fele negyvenedik évének betöltése előtt meghalt, s csupán tizenhat százalékuk érte meg a hatvanéves kort. 1800 táján az anyakönyvben már van „halál oka” rovat; ebben a himlő, vérhas, vízbetegség, daganat, agyvérzés, májgyulladás, aszkórság, tífusz és a láz szerepel a leggyakrabban. A szülés után elhunyt anyák nagy száma a gyermekágyi lázra utal. Nagy valószínűséggel a mocsárláz is sok ember halálát okozta. A járványokról az 1831. évi kolera előtti időkből kevés konkrét adatot találtunk. A rossz táplálkozásnak és a legyengült

szervezet kis ellenálló képességének tudható be, hogy a gyermekek és öregek köréből tavaszunként a járványos betegségek sok áldozatot szedtek.

A természetes szaporodás mellett a népességnövekedés másik összetevője az újonnan betelepülők és az elköltözők különbözete, azaz a vándorlási különbözet. Az 1805 előtti harminc évben a lakosság száma 373 fővel emelkedett, s ennek hetven százalékát a vándorlási különbözet adta. Az 1806 és 1827 közti időszak 463 fős lakosságszám növekedése viszont hatvannégy százalékban a természetes szaporodásnak köszönhető. 1814 után a vándorlási különbözet mínusz előjele arra utal, hogy a községet immár az elköltözések jellemzik. Martonvásár vonzerejének lanyhulása abból eredt, hogy az egykorú megélhetési viszonyok közepette a település elérte a telítettségi szintet. A szigorúan kötött mennyiségű úrbéres szántóterület és a közlegelő elégtelensége korábban is gondokat okozott, a határ nagy részét uraló nagybirtok azonban mostanára lett igazán a népességnövekedés ütemének lassító tényezője. Az uradalom a bérmunka alkalmazásának akkori szintjén a növekvő számú zsellérlakosságot felszívni nem tudta, így egyre többen próbálnak másutt szerencsét.

A mezővárosok az 1830-at követő négy évtizedben keveset fejlődnek. Ez a megállapítás Martonvásárra is érvényes, ahol a lakosság száma 1835 és 1846 között – csakúgy, mint 1853 és 1863 között is – 1610 és 1690 között ingadozik.

Hazánkból 1849 és 1914 között két-két és fél millió magyar, jórészt falusi paraszt vándorolt ki külföldre. A városba költöző parasztok száma is elérte a félmilliót. Ezért ez idő tájt a vesztglő, sőt egyenesen fogyó létszámú falvak sokaságával találkozhatunk. A martonvásári népességszám ezzel szemben 1870 és 1910 között 1940-ről 2692-re emelkedett. A régi községlakók elvándorlása ugyan nem állt meg, viszont az újonnan bevándorlók száma jócskán megnőtt, amit a martonvásári névanyag egy részének kicserélődése is mutat.

A bevándorlók két nagyobb csoportját az uradalom cselédsége és az izraeliták (kereskedők, vállalkozók, értelmiségiek) alkották. A Brunsvikbirtoknak (a robot elvesztése miatt) sok munkaerőre volt szüksége, így a régi uradalmi családok (például Adamovits, Horváth, Joó, Kiss, Placskó, Stehlik, Sutyera, Udvaros, Varga, Wohlbach) mellé az 1849 utáni évtizedekben újabban és újabban (például Blaskó, Bradák, Bucsi, Bula, Csapó, Djegula, Fodor, Gutyina, Horváth, Huszár, Jónás, Juhász, Korozmán, Kovács, Mohos, Molnár, Papp, Pató, Paulovics, Poledovits, Polgár, Rieder, Schubert, Simon, Tóth) települnek. Az 1848-ban is itt élt izraelita családok (Deutsch, Eisner, Weiss, Veszele) köre 1870 után kibővül. Az Ofner, Klein, Herzfeld és a Braun izraelita családok Baracskáról, Schwarczék és Wocza-



A Tóth család és a Jankovits család az 1910-es évek elején

szek (Varga) doktor Nyék-Pettendről, Krausz Mór és Mauthner szabó pedig Tabról érkeztek. (Őket követték később a Patak, Hecker, Heinrich, Schein, Krausz, Fischer, Lengyel, Spitz, Lövy, Sonnenschein, Boskovits családok.)

A martonvásári vállalkozások száma azonban igen korlátozott volt, a földhiány pedig változatlanul fojtogatta a parasztságot, így 1880–1890 között a lakosság száma jelentéktelen mértékben ugyan, de csökkent. Az elköltözők jó része a fővárosba vette az útját. Budapest 1880 és 1900 között Európa legnagyobb városainak sorában a tizennegyedik helyről a nyolcadikra lépett elő. Dinamikus fejlődése a vidékiek bevándorlásának volt az eredménye. 1901-ben Budapest lakosságának tizenhárom százalékát Fejér megye adta, s az innen elszármazók között a martonvásári családok tagjai is ott voltak.

Martonvásár 1896 és 1905 közötti demográfiai adatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a születések száma átlagosan évi 98, a halálesetek száma pedig 60. (A halvaszületések száma évente kettő és hét között mozgott.) Az elhunytak 36 százalékát az egyéves kor alatti csecsemők, további 12 százalékát az egy–három éves, öt százalékát pedig a négy–tíz éves gyermekek alkották. Ez időszakban évi átlagban egy öngyilkosság és egy baleset történt. A járványok közül sok áldozatot szedett az agyhártyalob, a bélhurut és a vörheny. Az anyakönyv „elhalálozás oka” rovatában szereplő bejegy-



Eisenbacher Jakabné Mayer Anna és gyermekei (1914)

zések köre egyre változatosabb. (A tüdőgümőkór, a bélelzáródás, az orbánc, a köszvény, a méh-, máj-, gyomor- és nyelőcsőrák és egyéb halálokok között 1900 táján a delirium tremens és a szifilisz is megjelenik.)

A népességnövekedés az első világháború után folytatódott. A lakosság-szám 1930-ban elérte 3154 főt. Az 1890 utáni négy évtized átlagában a természetes szaporodás évi 36, a vándorlási különbözet pedig mínusz kilenc-tíz fő volt, ami azt jelzi, hogy az elvándorlás a korábbiakhoz képest lelassult, a természetes szaporodás mértéke pedig jelentősen megnőtt. A Fejér megyei Dreher-birtokok 1930-as években kelt kimutatása szerint az uradalom családjaiban átlagosan négy gyermek volt, de nem volt ritka a nyolc-tíz gyermekes család sem. A 497 majorlakó családból csupán 77 családnál figyelhető meg az egyke, az azonban nem derül ki, hogy közülük hány volt martonvásári. A cselédeken kívül a martonvásári napszámosok, sőt egyes módos gazdák családjában is sok (hét-nyolc) gyermek volt. Az egykézésnek viszonylag kevés nyomát találtuk.

A növekvő lakosságszám a főváros közelségének köszönhető. Jó néhány földművelőből munkás, kisiparos és állami alkalmazott lett, ezek többsége azonban nem hagyta el Martonvásárt, hanem ingázott. Az 1945 előtti időkben 250–300 munkavállaló járt Pestre vagy a főváros környékére. Ennek köszönhető, hogy 1930 és 1941 között a lakosság száma csak 107-tel csökkent.

1941 és 1950 között a népesség alig szaporodott, ami elsősorban a háború számlájára írható. 1950 és 1960 között a tényleges népességnövekedés éves átlaga 78 fő volt. A martonvásáriak száma 1986 és 1995 között évi átlagban ötven fővel emelkedett. Mára itt is uralkodóvá lett a természetes fogyás, ezért az utóbbi idők tényleges népességnövekedése a pozitív előjelű vándorlási különbözetnek köszönhető.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A község hajdanvolt nemzetiségei

Fejér megye 1541-ig gyakorlatilag színmagyar lakosságú, a török alatt kipusztult vagy elmenekült népesség helyét azonban idővel részben rácok, szlovákok és németek foglalták el. A rácok fő letelepedési körzete a Dunamente, a németeké a Bakony és Vértes, a szlovákoké pedig a Váli-völgy és a tőle keletrebbi területek. Fényes Elek Magyarország leírása című kötete szerint azonban „nyelvre nézve” 1847 táján már Fejér megye „egy a legtisztább magyar megyék közül”. Martonvásár ugyanakkor magyar–német–szlovák vegyes ajkú.

1750 táján Beniczkyék majorjában mintegy ötven fő élt, a nevek alapján magyarok, szlovákok, valamint délszlávok (Kubovity, Koszovity, Joannics), ez utóbbiak azonban később alig fordulnak elő. Az anyakönyvek magyar családnévanyaga kezdettől fogva nagy változatosságot mutat. Az 1750-es évekbeli nevek (Bencze, Füstös, Göbölös, Gulyás) zöme később már nem fordul elő. Kivételt képeznek a Tóth, Orosz, Kiss és Turán családok, akikhez 1760 és 1780 között újabb magyarok (Dobos, Molnár, Cseresnyés, Gergely, Hegedűs, Ispán, Németh, Varga, Vass, Zsigmond, Horváth, Szegedi, Végh) csatlakoznak. (Az Ánosiak úgyszintén, nevük eredete azonban bizonytalan, mivel elejében Ányosinak és Anusinnak egyaránt írták.) A magyar nevek viselői zömében jobbágyok, zsellérek és uradalmi alkalmazottak. Mesterember, árendás kevés akad közöttük. Az ismert hajdúnevek viszont mind magyarok (Baranyai, Bors, Kenyeresi, Lakatos).

A szlovák nevek Brunszvikék idejében sokasodnak meg az anyakönyvekben. A Blaskó, Csapkovits, Gutyna, Gyurikó, Hornyák, Kreszák, Melega, Mlinarovits, Paulovics, Placskó, Szlankó, Szlautka, Szedlák, Szlivka, Szmilkó, Szószki, Szudek, Valasek a jobbágylistákon is előfordul, a Behan, Bosnyák, Djegula, Drozdik, Csepecz, Csizmarik, Gajarszki, Hlavanda, Laczó, Ottyahalik, Prekop, Rozbora, Stefkovits, Sindelar, Zsakó név viszont mindvégig zselléret jelöl. A szlovákok jó részét idősebb Brunszvik Antal telepítette át a Felvidékről, a többi família (Csizmarik, Szószki, Stefkovits, Malsovits, Martinecz, Machala és a bizonytalan eredetű Macháts is) a környékről, illetve az ország más pontjairól érkezett. Ugyanezt mondhatjuk el az Adamovits, Bradák (Bredák), Drevenka, Florovits, Foltaszek, Palánka nevet viselőkről is, akik a XIX. század első felében tűnnek fel a martonvásári iratokban.

A község lakói között kezdettől fogva éltek német nevűek is, számuk

azonban 1800 előtt nem volt jelentős. A Painer zsellérfamiliát leszámítva a lakosság mozgékony elemeit alkották; volt köztük felcser, tehenész, uradalmi kertész, vendéglős és birkás bérlő (Zimmerman, Weninger), akik szerződésük lejártával többnyire továbbálltak. Néhány kivétel is akadt: a Mooshammer, Fieber, Hübner család és a Montz (Mons) polgárfamília.

A Martonvásáron gyökeret eresztő németek legtöbbször 1790 után érkeztek. A mezőváros háromnemzetiségűvé válását azok a sváb telepesek segítették elő, akik jobbágyként épültek bele a község társadalmába. Martonvásár azonban (egy-két ritka kivételtől eltekintve) nem lehetett az első magyarországi megtelepedésük helye, a II. József utáni időkben ugyanis a németföldi törvények a kivándorlást már erősen tiltották. A martonvásári svábok tehát itteni megjelenésük előtt minden bizonnyal hazánk más pontján éltek.

1810-ig jobbágytelekhez jutó német családok: a Braun, Eisenbacher, Gresser, Hedrich, Klaus, Kaltnecker, Pammer, Reichardt, Vogel (Vogl, Fogl) és a Wittenheber. 1810 és 1820 között csatlakozott hozzájuk a Greff, Klopfer, Purnhauser, Rottenberger és a Szaller família, később pedig a Herkner, Mayer (Majer) és a Raab család. Őket Brunszvik Ferenc olykor a magyarokkal szemben is előnyben részesítette. 1848-ig további három sváb család jutott telekhez: a Szuppinger, a Rosen, valamint a Ritter; utóbbi a zsellérek között már korábban feltűnt.

1828-ban a házas zsellérek jegyzékében az alábbi német neveket találjuk: Eisenbacher, Fieber, Fink, Foller, Heimpold, Herkner, Hill, Hillmajer, Horn, Höhm, Hübner, Klopfer, Krautsieder, Lutz, Majer, Mayer, Melicher, Mergl, Montz, Naßvogel, Neukunft, Painer, Pammer, Pichler, Pirman, Pradt, Raab, Rausch, Reitknecht, Rieder, Ritter, Rohmajer, Stark, Strausz, Szalczer, Vailand, Vespeller, Wagner, Wirtsdorfer, Wohlbach, Zufall. A német nevű zsellérek köre 1848-ig újabb családokkal (Fink, Grosz, Groszmann, Gruber, Gaszt) bővül.

A svábok egy része beházasodott Martonvásárra. A Szuppingerek (József és Ferenc) Gresser lányokat vettek feleségül, a posztos Herkner Vencel pedig Szalczer kőművesnek lett a veje. Herknerék Morvaországból, Müllerék Szárról, Gaszt mézesbábos Adonyból jött. Közben néhány új magyar és tót (Fodor, Rumi, Szószki, Zrubetz) név is megjelenik a jobbágyok listáján. 1848-ban a kiosztott 48 telek fele van sváb kézen, a másik fele 13:11 arányban oszlik meg a magyar és a szlovák jobbágyok között.

A martonvásári svábok utánpótlását részben Felsőgalla, a tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom egyik faluja adja. A „vérti hegyek” között fekvő helység határa „hegyes és sovány”, a föld tehát kevés, az elnyomás viszont nagy, ezért jó néhány felsőgallai másutt próbál szerencsét. Így kerül Martonvá-

sárra Vogel Jakab, 1848 után pedig a Hamburger, Degen, Szeidl, Ulrich, Steiner, Hoffmann és a Weiert család. Hüll ácsmester a Tabánból, Freschl asztalos Rácalmásról, a Kleisz család Nadapról, a Kluber pedig Zsámbékról jött.

A mezőváros nemzetiségei különösebb súrlódások nélkül éltek egymás mellett. Az összeházasodás gyakori volt közöttük. Bizonyos elkülönülés csak a sváb gazdacsaládok részéről tapasztalható. 1815-ben Richard Bright úgy látja, hogy a martonvásáriak közül a németek „a legtakarékosabbak, leggondosabbak és ők örvendenek a legnagyobb jólétnek”. Virágoskertjük van, méhészkednek, s az iskolát is elsősorban az ő gyermekeik látogatják. A lakosság legszegényebbjei a szlovákok (őket Bright tévesen cigányoknak mondja). „Nyomorúságuk, amelyből nem akarnak kiemelkedni, az idegen számára túlságosnak látszik. A megszokás folytán azonban nekik ez nem nyomorúság” – írja.

Az első hazai népességösszeírás, amely a nemzetiségekről is közöl adatokat, 1850-ben készült. E szerint Mártonvásáron 551 magyar, 468 német,

Martonvásári kisgyerek a XX. század elejéről





Grósz Teréz és Varga István esküvői képe (1902)

146 szlovák és 24 zsidó élt. Zách József 1862-ben külön hangsúlyozza is, hogy jóllehet Martonvásárt a 878 magyar mellett „nyelvre nézve” 654 német és 133 tót lakja, „nemzetiségi tekintetben” az egész lakosság „büszkén vallja magát magyarnak”.

A nemzetiségek asszimilációjának egyik fokmérője az iskolai oktatás nyelve. Az 1818. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a martonvásári iskolában ugyan magyarul tanítottak, a szlávok és németek azonban hetente kétszer anyanyelvi oktatásban részesültek. A hittan tanítása eleve három nyelven történt. Az 1830-as években Martonvásáron a segédtanítótól is megkivánták, hogy magyarul tudjon, a tanítás azonban a 40-es években is három nyelven folyik. Fejér megyében 1876-ban vezették be általánosan a magyar nyelvű oktatást. Egy évvel később Martonvásárról feljegyezték, hogy itt a magyar nyelv „sikerrel tanított”. Ez idő tájt a családnévből már nehéz a nemzetiségre következtetni. Az 1874/1875-ből fennmaradt iskolai anyakönyvben például Tengerdy János és Hedrich Rozina leányát, Magdolnát (nyilván anyja után) németnek írták. A sváb eredetű Foller és Gaszt családok gyermekeit viszont a magyarok közé sorolták.

Az asszimiláció fokát az istentiszteletek nyelve is jelzi. A martonvásári magyarok egy része a reformátusok közé tartozott, így a magyar ajkúak a katolikus templomban kisebbségben voltak. 1799 táján a plébános két vasárnap szlovákul, egyszer magyarul, egyszer pedig németül misézett. Az egyház ugyan a XIX. század elejétől szorgalmazta, hogy a főbb ünnepek és nyilvános körmenetek szertartási nyelve tisztán magyar legyen, kérdés azonban, hogy ez mennyiben valósulhatott meg egy háromnyelvű településen. Martonvásáron 1913 táján még felváltva német, sőt szlovák nyelvűek a misék. Az erősen csökkenő számú szlovákság ugyanis időközben (a Poszmik, Petró, Eskulits, Prochaczik családok révén) a környék tót ajkú falvaiból némi utánpótlást kapott.

A XIX. század végén a magyarosítás országszerte nagy lendülettel s olykor erőszakos eszközökkel is folyt, ami nemegyszer ellenállást szült. Martonvásár szlovák származású plébánosa, Lattyák János, aki állítólag a pánszlávizmusnak volt a híve, 1899-ben „nem a valóságnak megfelelően tájékoztatta” püspökét, amikor úgy nyilatkozott, hogy „a község jórészt tót ajkú lakossága igényli a tót nyelvet bíró papot”. A templom az idő szerinti kegyurától, azaz a kultuszminisztertől a megye vezetői azt kéri, hogy a bécsi születésű Holesy Ágostont nevezze ki Martonvásárra plébánosnak, mivel – mint írják – „más megoldás folytán az eddigi magyarosítási akciók különösen az iskolában megsemmisülnek”.

A Braun-féle kerthelyiséges vendéglő (1933)



A századfordulón a magyarosodás szép példáját adták Martonvásár értelmiségi családjai, akik közül Peszneker igazgató a nevét Pusztaira, Kreutziger jegyző Kádárra, Woczaszek doktor pedig Vargára változtatta. A következő ötven évben a régi martonvásári családnévanyagot több magyarosítási hullám érintette. Jegyzékükből, kiderül, hogy a martonvásári ősi családok nem kis hányada, ha megváltozott néven is, de mind a mai napig jelen van a községben (lásd a függelék IV-ben).

1900 után a martonvásári németek száma száz alá esett, a szlovákok pedig olyannyira elfogytak, hogy őket 1921 után már külön ki sem mutatták. Azóta a „tótul” beszélő, bő szoknyás nénikék a hagyományaikat, szokásaikat is magukkal víve a temetőbe költöztek. A „sváb” ajkú régi öregek úgyszintén. A hajdanvolt martonvásári nemzetiségek emlékét ma már csak a régi családnevek és a megsárgult fotók őrzik.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

„Tekintélyes várdája” a mezőgazdaságnak

Martonvásár immár fél évszázad óta otthont ad az ország egyik agrár-kutatóbázisának, a Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági Kutatóintézetének. A mezőgazdasági haladás eszméje azonban a hely szellemétől (genius loci) korábban sem volt idegen, s az uradalom révén Martonvásár már a XIX. századtól „tekintélyes várdája”, azaz erőssége a magyar mezőgazdaságnak.

A települést felvirágoztató Brunszvik családot kezdettől fogva a vállalkozó hajlam, az újjal szembeni nyitottság és a kísérletező kedv jellemzi. Amikor például 1788-ban ifjabb Brunszvik Antal egy birtokvásárláshoz II. József jóváhagyását kéri, leírja, hogy milyen sokat tett az uralkodó által szorgalmazott „különböző új iparágak” előmozdításáért: selyemhernyót tenyész, „finom gyapjút adó spanyol birkákat” tart, és fáradozik a szántóföld jobb megművelésén, az ugar hasznosításán, a gabonanyomtatás csépléssel történő felváltásán. Özvegye pedig, aki a jobbítások iránt szintén fogékony, nemes versengésbe kezd a közeli birtokosokkal, köztük Lilien báróval, aki

Országos Merinói Birkák (1855) kiállítás



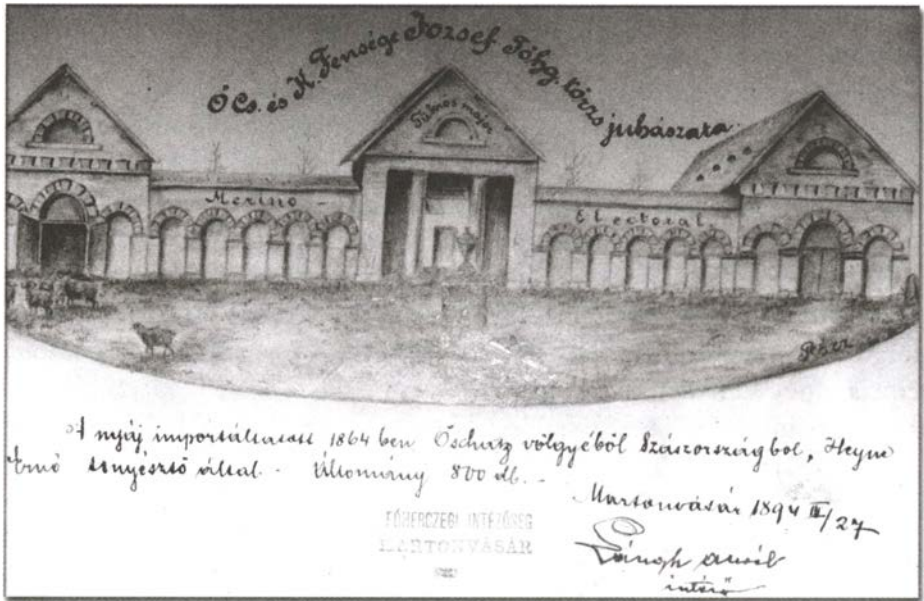
1800 táján Ercsiben hazánk első kapitalista jellegű mezőgazdasági nagyüzemét hozta létre.

Ekkor már a napóleoni háborúk idején járunk, amikor a gabona- és gyapjúkonjunktúra hatására a zárt, önellátó termékcserére alapozott hűbéri gazdálkodás keretei fellazulóban vannak, s napról napra nő azoknak a földesuraknak a száma, akik bekapcsolódnak a kereskedelembe. A mezőgazdasági termelés kiszélesítése jobbra a földterület és a robotterhek növelése árán történik, az uradalmak egy kisebb hányadában azonban az „okszzerű gazdálkodás” mind több eleme (takarmánynövények, istállózás, trágyázás, vetésforgó) tör utat magának. Ezek az uradalmak mint „gazdasági szép pontok” emelkednek ki a magyar agrikultúra sivár összképéből, s példájukkal mezőgazdaságunk egészének fejlődését segítik elő. Ercsi, Alcsút, Cenk és Keszthely mellett Martonvásár is ilyen szerepet játszik. Míg azonban például Ercsiben Lilien báró az uradalom egészét korszerűsítette, a nagybirtokok többsége a modernizálást (tőkeszegénysége miatt) csak egyes gazdasági ágazatokban tudta végrehajtani. A martonvásári uradalom ez utóbbiak közé tartozott.

1807-ben Brunszvik Ferenc nagy beruházásokba kezdett. Ennek első lépései voltak a szepességi tóásó kubikusokkal végrehajtott, mérnök irányította vízrendezés és a külső majorok kialakítása. Az uradalom összképének megformálása a kerttervező Heinrich Nebbien nevéhez fűződik, aki az 1810-es években a korszerű uradalom prototípusát teremtette meg Martonvásáron.

A kukorica az 1770 évek óta szerepel a terméskimutatásokban. A családmádé termesztése 1815 táján kezdődött, s ezzel az uradalom hazánkban az úttörők közé tartozott. 1823-ban Vay Miklós feljegyezte, hogy a Brunszvik-uradalomban ugart sohasem hagynak, hanem a földet trágyázzák és különböző művelés alá veszik, s hogy nagy területen természetnek repcét, lóherét, lucernát. 1837 után történtek ugyan próbálkozások a tagosításra, ez azonban nem sikerült, így a vetésváltó rendszerre való áttérés a jobbágyfelszabadítás utáni időkre maradt.

Ezzel szemben a Brunszvik-birtok juhtenyésztése valóban „szép fokon és hírben” állt. Az uradalmat felvirágoztató „spanyol birka” Mária Terézia idejében került hazánkba. A Fiume melletti első merinói törzsnőjét II. József részben eladta, részben Budaörsre telepítette, így e hely lett a hazai juhnemesítés „bölcsőjéül kiválasztott vidék” központja. „Nemes juhtenyésztésünk” úttörői a Hunyady, Festetics, Brunszvik, Károlyi, Esterházy, Széchenyi családok voltak. A juhtenyésztés virágkora nálunk 1810 táján kezdődik. Az „aranygyapjú” bővületében élő birtokosok szemében a juh nem csupán gyapjút és tejet adó háziállat, hanem a vagyon és a jövedelem



A híres tükrösi birkaistálló (1894)

mértékegysége. Ez idő tájt a Brunsvik-birtok négy-ötezer állatot számláló juhállományát megjavították a kincstári nyájakból történt keresztezésekkel. Elkészült az Orbán-hegytől keletre a Spanyol major, a század derekán pedig felépült a dór oszlopos, reprezentatív tükrösi birkaistálló. (Neve onnan ered, hogy volt egy tükrökkel felszerelt „mustrahelyisége”, ahol a földesúr a birkákat kényelmesen körbeszemlélhette.) Mindemellett Brunsvik Ferenc a lónemesítés terén szintén országos szakteknitely volt.

1855-ben a Benkő–Korizmicz–Mórocz szerzőtrío A mezei gazdaság könyve című összefoglalója a martonvásári uradalmat több szempontból, így a keletkezési idejét tekintve is az ercsi és alcsúti mintagazdaságok közé helyezte, mondván, hogy Martonvásár „épületeiben, ültetvényeiben gazdagabb volt Ercsinél és szegényebb Alcsútnál”. Brunsvik Ferenc uradalmából „a hajdanna jobb szelleme” halála (1849) után sem hunyt ki. A birtok területe a jobbágyfelszabadítást követő tagosítási per után 5200-ról 4200 katasztrális holdra csökkent, a községtől való elválás után azonban a gazdagság teljes egészében áttérhetett a vetésváltó rendszerre. 1865-ben a Fejér Megyei Gazdasági Egylet képviselői látogatják meg Brunsvik Géza korszerű gépekkel felszerelt uradalmát. A gróf nemrég megvásárolta az elhunyt híres szászországi tenyésztő, Gadegast 250 állatot számláló elektoral-negretti tőkenyáját, amelyet a magas gyapjúhozam s a kitűnő minőségű gyapjú jellemzett. Uradalma nagy gondot fordít az állattenyésztés és a földművelés

közi helyes arányok megteremtésére és a növénytermesztés színvonalának az emelésére. A vetésforgó- és trágya-előállítási kísérletek láttán az említett szakemberek kijelentik, hogy az uradalom „némiképp kísérleti állomásnak mondható”, ami azért volt nagy dicséret, mivel akkor még a hazai kísérlet-ügy igencsak gyermekcipőben járt.

1893-ban az uradalom József főhercegé lett. A juhtenyésztés napja leáldozóban volt, s a martonvásári nyáj állománya kilencszázra csappant. A birtokon végérvényesen a tejtermelő tehenészetre és a helyi malom- és szeszipar fejlesztésére tevődött a fő hangsúly. Martonvásáron József főherceg idejére esik az első, közcélokot szolgáló, agrárjellegű rendezvény is: az 1894. évi mezőgazdasági gép- és eszközkiállítás.

1897-ben a martonvásári birtok – ahogy arról már szó volt – a Dreher családé lett, a gazdaság fejlesztése azonban a főherceg idejében kialakított

Hajdani beton víztorony a martonvásári Dreher-uradalomban

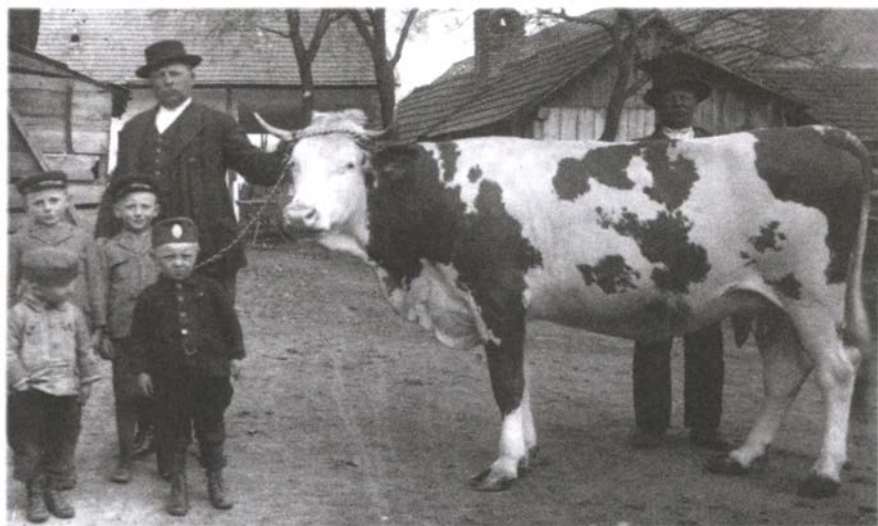


irányban folytatódott. Beton víztornyot emeltek, tovább fejlesztették a korábbi gazdasági vasutat, ötszáz férőhelyes korszerű istállót építettek. Dreherék bonyhádi-szimentáli tenyészeté országos hírű volt. („Augusztá 26” nevű tehenük szobra ma is ott áll a Szent László-pusztai tehenészet előtt.) A Tordas-erdőmajori angol telivér ménes szintén nagy hírnévnek örvendett. A kapásnövények közül a cukorrépa állt az első helyen. Az uradalom fokozott figyelemmel törekedett arra, hogy „a márkás árut jelentő Bánkúti 1201 búzát termelje”. 1944-ben a Dreher-birtok babbal, borsóval, bükkönyvel, lennel, repcével és cukorrépával szerepelt a megbízható vetőmagot előállító cégek között. Az igen belterjesen vezetett martonvásári gazdaságot a szakemberek szívesen látogatták.

Néhány szót az uradalom árnyékában élő kisbirtokosokról és jobbágyelődeikről is szóljunk. Említést érdemel például az a német jobbágy, aki 1815-ben az angol Richard Brightnak megmutatta a virágait és méheit, s közben Martonvásár hírnevét öregbítette. „Igazán jólesett olyan parasztot találni, akinek kedve telik virágos kertjének ápolásában. Ez a falusi műveltségnek talán legbiztosabb jele és legjobb záloga...” – írja Bright. 1862-ben a Vasárnapi Újság a leleményes martonvásári gazdákat dicséri, akik „kancáikat az ott állomásozó császári fél- és telivér ménekekkel fedeztetik”. Még az egyszerűbb parasztgazdáknak is „gyönyörű félvér lovai vannak”, s azok „ésszerű és gondos bánásmódban részesülnek”, ami nálunk, ahol a lótenyésztést a köznép elhanyagolja, „igen örvendetes jelenség”. Az 1930-as években a község kiváló állattenyésztői közül többen (Turcsányi János, Jankovits József, Purnhauser János és Vogl György) „fajmarháikkal és tehenészetükkel” díjakat nyertek.

1945 májusában a földosztás Martonvásáron is lezajlott. Az erdőháti tangazdaság életre hívására szintén ekkor került sor.

Hazánkban az agrártudományok rendszeres oktatása 1920-ban a Budapesti Tudományegyetem Közgazdasági Karán kezdődött, majd pedig a Műegyetemen folytatódott. A mezőgazdasági tanszék tangazdasága Pátyon volt 1945 tavaszáig, amikor is földjét a pátyiak kiosztották. Ekkor az egyetem az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz fordult, és egy másik ötszáz holdas területet kért, megjelölve néhány felosztás alatt álló uradalmat. Eközben Martonvásáron folytak a földosztás előkészületei. Voltak, akik a kastély falai között kórházat, szanatóriumot szerettek volna elhelyezni. Mások egy, a „mezőgazdasági kultúra fejlesztését szolgáló intézmény” mellett kardoskodtak, s ez ügyben Veres Pétert, a Nemzeti Parasztpárt elnökét is felkeresték. Hogy, hogy nem, a döntés megszületett, s ennek értelmében utasított a község földigénylő bizottsága, hogy a Dreher-birtokból hagyjon meg „500 kh jó szántót kastéllyal és parkkal együtt tangazdaság céljára”.



A Purnhauser család gazdaságában (1929)

Ezek voltak a Martonvásár–erdőháti Tangazdaság létrejöttének előzményei.

1945 őszén Budapest székhellyel megszületett a Magyar Agrártudományi Egyetem, első mezőgazdasági egyetemünk, amelynek diákjai 1946 őszén kezdtek kijárni Martonvásárra. Az egyetem kezdettől fogva elhelyezési

Cséplés a két világháború között



gondokkal küzdött. Voltak, akik azt Martonvásáron szerették volna látni (ilyen elképzelés még a megye 1948. évi fejlesztési tervében is szerepelt), 1949-ben azonban megszületett a döntés: az agráregyetem Gödöllőre költözik. Az erdőháti tangazdaság sorsa ezzel megpecsételődött. 1950-ben aztán kísérleti gazdaságként hozzácsatolják az időközben életre hívott kutató-intézethez.

1949. április 29-én jelent meg a Magyar Köztársaság kormányának rendelete, miszerint „a növénynemesítés egységes irányítására és a nemesített vetőmagellátás biztosítására Agrárbiológiai Intézetet kell létesíteni”. Ezt követte június 8-án az a miniszteri rendelet, amely a létesülő Agrobiológiai Intézet székhelyévé Martonvásárt tette. Ez a rendelet az intézet „keresztlevele”. Az intézmény jogelődje a nagy múltú magyaróvári Növénynemesítő Intézet volt, amelynek feloszlására a vasfüggöny közelsége miatt került sor.

A magyar növénynemesítés a háború után igen nehéz helyzetben volt. Nem volt elég szakember, a nemesítési törzsanyagok és a nemesítő telepek felszerelése jórészt elpusztult, valamint a vetőmagtermesztő gazdaságok hálózata is hiányzott. Nem kis feladatok előtt állt tehát az új martonvásári intézet, amelytől a bajok orvoslását várták.

*Az intézet főépülete, a kastély
(Sütő Petre Rozália Martonvásáron élő festőművész alkotása, 1996)*



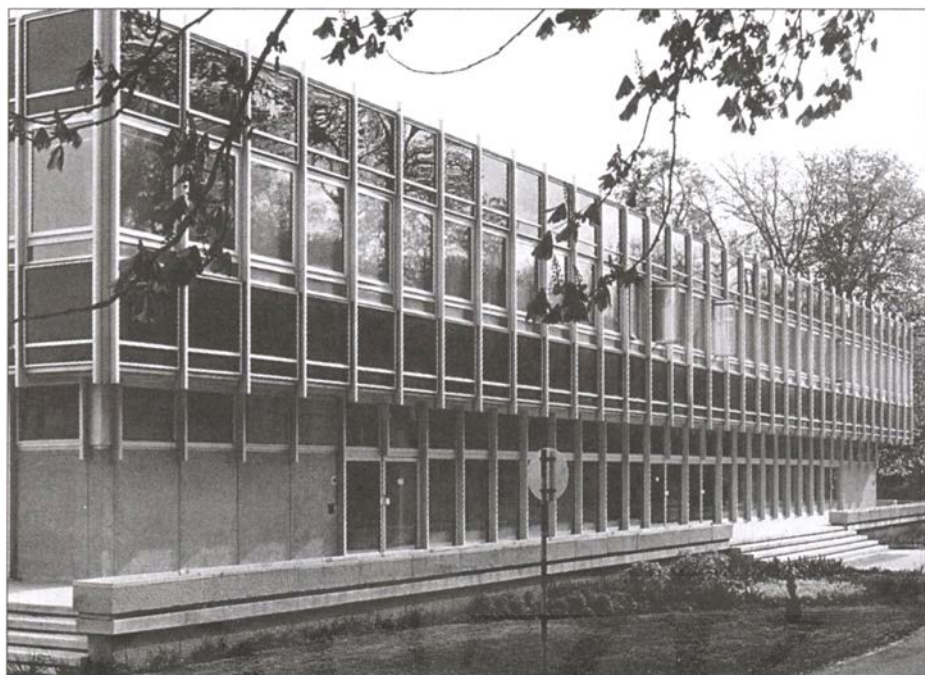
Felmerül a kérdés: miért esett a választás éppen Martonvásárra? Friedrich Béla, az intézet alapító igazgatója a következőket írja: Martonvásár „a csapadékeloszlás, valamint évi középhőmérséklet nézőpontjából jól jellemzi az ország nagy részének éghajlatát. Ugyanígy nagy területekre jellemző a löszön kialakult barna mezőségi talaj is”. Az itt elért termesztési és nemesítési eredmények tehát „jól vonatkoztathatók nagy mezőségi területek klimatikus és talajviszonyira”. A főváros közelsége szintén sokat nyomott a latban. Ráadásul a kísérletezésnek Martonvásáron hagyományai voltak; mindenekelőtt az a kutatómunka, amelyet az egyetem tanárai az erdőháti „kísérleti téren” és a kastélyban berendezett agrokémiai laboratóriumban folytattak. (Az épületben pár évig gyógynövénykísérleti intézet is működött. 1950-ben pedig az Országos Meteorológiai Intézet éghajlatkutató állomást létesített Martonvásáron. Ez volt az 1955-ben felállított Agrometeorológiai Obszervatórium elődje.)

A földművelésügyi tárca alá tartozó intézet többszöri átszervezés után, 1953-ban a Magyar Tudományos Akadémia fennhatósága alá került. Azóta a neve: MTA Mezőgazdasági Kutatóintézete. Az kezdeti időket a növények (például búza, árpa, kukorica, len, cirok, lucerna, csicsóka, gyapot) és a témák sokfélesége (szárazságtűrés, kórélettan, nemesítés, talajtan, gyomirtás és így tovább) jellemezte. Az első átütő sikert a hibridkukorica előállítását jelentette; csak az Egyesült Államok előzte meg Magyarországot. Pap Endre (1896–1991), „a magyar hibridkukorica atyja” nemesítési alapanyagait mindszentpusztai (Sárszentmiklós) családi gazdaságukból hozta. 1956-ban az erdőháti gazdaságban felépült az ország első vetőmagüzeme.

Az intézet kutatási profilja a magyar mezőgazdaság és a nemzetközi agrárkutatás kívánalmai szerint alakult. Ötven éve a gabonatermelés fokozása volt az elsőrendű célkitűzés, ugyanis a világháború utáni évtizedekben búzabehozatalra szorultunk. Az intézet által honosított, világhírű szovjet Bezosztaja 1 búza révén sikerült elérni, hogy az ország a fő kenyérgabonából ismét önellátó lett. 1972-ben a kutatóintézet területén elkészült Európa egyik legkorszerűbb fitotronja („összkomfortos üvegháza”), amely a növénynemesítéssel kapcsolatos alap kutatásoknak adott új lehetőséget.

A tudományos koncepció újabb átalakítását a kilencvenes évek első felében a rendszerváltás és a Tudományos Akadémia reformja tette lehetővé. Az agrárkutatásban egyre nagyobb hangsúlyt kap a mezőgazdasági termelés és a természet közti egyensúly fenntartása, a termelés fenntarthatóságának biztosítása. A globális klímaváltozás tanulmányozását célzó fitotroni kutatási program is ezt szolgálja.

A martonvásári nemesítők munkájának eredményeként mostanáig mintegy 130 kukoricahibrid és 45 őszi búzafajta kapott állami minősítést. Fél



A kutatóintézet „összkomfortos növényháza”, az 1972-ben épült fitotron

évszázaddal ezelőtt Magyarországon a búza hektáronkénti termésátlaga 2–2,2 tonna, a kukoricáé pedig 1,6–2,4 tonna volt. Ma búzából hektáronként átlagosan öt, kukoricából pedig több mint hat tonna terem. Martonvásár szerepe mindebben vitathatatlan.

A tudományos eredmények realizálása napjainkban a Prebázis, a Bázis-mag és az Elitmag Kft.-k, valamint a ma már Martonseed Rt. néven működő erdőháti gazdaság keretében történik.

Vallásfelekezetek, hitélet

Vallásfelekezeti téren Martonvásárt a római katolikusok túlsúlya jellemzi. Az egyéb vallásúak száma 1900 és 1940 között volt a legmagasabb, de ekkor sem érte el a lakosság húsz százalékát. Ez az oka, hogy elsősorban a katolikusokkal foglalkozunk.

A község középkori temploma a török időkben pusztult el. Beniczky Sándor 1736-ban fatornyos, díszes kápolnát építtetett, amelyben a környék papjai miséztek. Martonvásár először Tárnok, majd 1759 és 1769 között Ráckeresztúr, s utána ismét Tárnok katolikus leányegyháza volt. 1772-ben egy ferences barát személyében egyházi adminisztrátor költözött a faluba, aki az anyakönyveket már itt vezette.

Idősebb Brunszvik Antal „a nép áhítatának emelése céljából” néhány köztéri szobrot állíttatott fel. A festett Nepomuki Szent János-szobor eredetileg a patakhídnál, Szent József és Szent Anna egykori szobra a templom előtt, az 1773-ban felszentelt Szeplőtelen Fogantatás (kigyós földgömbön álló Szűz Mária, a feje körül csillagkoronával) pedig szintén a falu közepén állt. Az 1778. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint vaslánc övezte, amely négy kőoszlopot kötött össze, az oszlopokon pedig egy-egy angyal állt, kezükben a szobor felé tartott, üveges bádoglámpával. A lámpák meggyújtásáról Szűz Mária napjain (szombaton és a Mária-ünnepeken) az uraság gondoskodott, s a falu kántortanítójának volt a feladata, hogy a szobornál a rózsafüzért imádkozza.

A barokk templom alapkövetételére 1774. április 11-én került sor. Megáldására 1777. július 26-án, Szent Anna napján; ez a nap a martonvásári búcsú napja. A templomszentelés 1778. május 3-ára maradt. Ezt a szertartást székesfehérvári római katolikus egyházmegye első püspöke, Séllyei Nagy Ignác celebrálta. Ekkor a templom „az ékesen aranyozott, hatváltozatú” orgonával, „kétrekeszes” gyóntatószékekkel, keresztelőkúttal, tornyán „négy-lapú” toronyórával teljes fényében pompázott. Hangsúlyozni kívánjuk: az új templom elsősorban a falu lakóinak és nem a birtokos családnak épült, a kastély ugyanis csak később (1785) készül el, s Brunszvikék – mint láttuk – csak ezt követően költöznek ide. Az egyelőre földszintes kastélyépület templommal szomszédos szobáját egy szentélybe nyíló ablakkal látják el, s a Brunszvik család tagjai a szentmiséket ebben az oratóriumban ülik végig.



Az 1774–1776-ban épült, Jung József tervezte templom

1788-ban az adminisztratúrából káplánság, majd 1797-ben plébánia lesz. Immár leányegyháza is van, Baracska, amely csak 1934-ben önállósul. 1793–1794-ben parókia épült. Martonvásár kezdetben a veszprémi püspökség budai esperességéhez tartozott, 1777-ben pedig része lett az újonnan alakult székesfehérvári egyházmegyének.

A templom kegyúri jogát a Brunszvik család gyakorolta mindaddig, amíg azt meg nem vonták a püspökkel is összekülönböző Ferenc gróftól. 1869-ben a Vasárnapi Újságban Petheő Dénes Martonvásár kapcsán említi, hogy az „igen szegény anyagi állapotú” templom és plébánia „pártfogója a vallási alap”. A templom „a naponkint szaporodó lakók számához arányban oly kicsiny, hogy az ájtatoskodók nagy része a misét többnyire künn a kapu előtt kénytelen hallgatni”. (Már az 1805. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben is az olvasható, hogy „a templom struktúrája nemes és erős, de kicsiny a nép befogadására”).

A templom folyamatos karbantartására nincs elég pénz, így azt 1929-ben és 1938-ban is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hozatja rendbe. Belseje azonban változatlanul „nagyon rossz állapotban van”. Tomecz József plébános 1940 februárjában azt írja a püspöknek, hogy „tervbe van véve egy új templom építése, vagy a meglévőnek megnagyítása”. Megvolt a telek is, 1945 után azonban a martonvásári egyházközség annak is örülhetett, hogy a háborús károkat szenvedett régi templomát helyreállíthatta.

1883 őszén Brunszvik Géza az általa alapított óvoda vezetését a grazi vinccs (irgalmas) nővérekre bízta. Őket követték 1926-ban a szatmári irgalmas nővérek, 1939-ben pedig a soproni „Isteni Megváltó Leányai”. Zárdájukban, ahol külön kis kápolnájuk is volt, három-négy szerzetesnővér élt. Az

A Katolikus Egylet csoportképe a század elejéről



A Kalász Egyesület fő szervezője a pettendi népiskola volt, amely a falusi lányok nevelését tűzte ki célul. Első országos találkozójukra 1936. január 16-án Martonvásáron került sor.

Az egyesületek életében Hajós József esperes is részt vett, aki 1922 és 1939 között volt a község papja. Számos könyvet írt (például: A végtelen felé, Az ősember, Az élet titkaiból, A bölcelet története), s e témakörökből vetített képes előadásokat tartott.

Az egyházi ünnepek sorában egy rendkívüli alkalmat a Fejér vármegye történetét összeállító Károly János jegyzett fel. E szerint 1879-ben, amikor ő kerületi esperes volt, a szentlászlói Szentháromság-szobor „százados ünnepét” a keresztúri és martonvásári hívek és lelkészeik „szentmise és prédikáció tartásával” ünnepelték meg. E „lélekemelő ünnepre” Szentmiklós izraelita tulajdonosa kérte fel őt, aki az ájtatosságon is részt vett, utána pedig „barátságos háznál” sokukat megvendégelte. Íme a mai ökumenikus alkalmak korai előfutára! Az 1925. november 1-jén Prohászka Ottokár püspök által tartott harangszentelés is sokak számára emlékezetes maradt. Az évről évre ismétlődő ünnepek közül kiemelkedik a Szent Anna tiszteletére július végén tartott búcsú. Az ünnep vallásos tartalmát ma már sokan nem ismerik. Az Anna-napi búcsú azonban – ahogy az ország sok más vidékén is – a családok összetartozásának ünnepe, amikor az elszármazottak közül is sokan hazalátogatnak.

Régen a hívek áldozócsütörtök hetében keresztjáró napokat tartottak. Hétfőn, a reggeli mise után került sor a temetői kereszt imáadására. Kedden énekszóval kivonultak a Szűz Mária-szoborhoz imádkozni. Szerdán a Nepomuki Szent János-szobor került sorra. A határba minden tavasszal búzaszentelő körmenet indult. Különösen nagy előkészületek előzték meg az úrnapi körmenetet, amikor a jelesebb családok sátrat emeltek, és ezekben a feldíszített sátrakban fogadták az Oltáriszentséget. Új keletű, de igen szép szokás az úrnapi virágszőnyeg készítése, amelynek meghonosítása (1983) Takáts Lászlót dicséri.

Az egyházközség életében fontos szerepet játszottak a Nagyboldogasszony tiszteletére Ercsibe vezetett gyalogos körmeneteknek. Erről a kilencvenéves Deák Róza néni mesélt. Szombat reggel indultak útnak keresttel, zászlókkal, énekelve, imádkozva, elől a fiatalok, utánuk az idősebbek. Megálltak imádkozni és pihenni az út menti kegyszobroknál, keresteknél, a keresztúri templomnál és az ercsi cukorgyár kápolnájánál. Az ercsi templomban köszöntötték a Szűzanyát, majd pedig elhelyezkedtek a vendéglátó házaknál. (Az ercsi testvérekkel az idők során baráti kapcsolatok szövődtek, s a martonvásáriak évről évre ugyanazoknál a házaknál szálltak meg.) Aznap este sokan szentségimádáson vettek részt. Másnap volt az ünnepség

csúcspontja, a püspöki mise. Utána ebéd a szabadban, lábmosás a Duna vizében, némi apró emlék vásárlása, majd pedig indulás haza. Az itthon maradtak a „búcsúsokat” a falu szélén várták, s együtt érkeztek vissza a templomba. Aki csak tehette, gyermekként és felnőttként is legalább egyszer részt vett ezen a körmeneten.

A katolikus egyház megújulása új közösségeket hívott életre. A Martonvásáron 1993-ban megalapított, francia alapítású Élet Kenyere Közösség életének középpontját az Oltáriszentség imádása jelenti. Elkötelezett tagjai a rászorulókkal közösséget vállalva élnek és dolgoznak.

Az 1769-től 1848-ig terjedő nyolc évtizedben a martonvásári reformátusok száma tíz és kilencvennégy között, az evangélikusoké pedig tíz és ötvenhét között mozgott. A község életében a reformátusoknak volt nagyobb súlyuk, tekintve, hogy kivétel nélkül mind magyarok voltak, és közülük mindig szerepelt néhány gazda a falu előljáróinak sorában. Az első idők kálvinistái az Orosz, Kiss, Molnár, Ispán, Varga és a Végh családok. Utána tűnik fel soraikban a Lévai, Szalai, Németh, Futó, Horváth, 1820 után pedig a Fodor, Jó, Kövesdy, Király, Sipos, Hegedűs, Tóth családnév.

A martonvásári reformátusokat a környék, elsősorban Baracska kálvinistáihoz rokoni szálak fűzték. A katolikusokkal ritkán keveredtek, a vegyes

Prohászka Ottokár püspök felszenteli a harangokat (1925. november 1.)





Szent Anna-napi püspöki szentmise a szigeten (1996)

házasságoknak ugyanis, amint azt az Orosz család és Varga Márton esete is példázza, olykor áttérés lett az eredménye. A martonvásári reformátusok anyakönyvezése 1790-ig helyben, a katolikusokéval együtt, utána pedig a baracscai anyaegyházukban történt. 1933-ban alakult meg a helybéli fiókegyház, amely 1945 őszén önállósult. Ma a tárnoki és ráckeresztúri reformátusok is ide tartoznak. A híveik száma mintegy 150–170 fő.

A martonvásári evangélikusok lelki gondozását kezdetől fogva a tordasi lelkész végzi. 1800-as évek első felében Martonvásár evangélikusai között a Stefkovits, Kraján, Stark, Badits, Martinecz, Zsakó, Kiss, Machala, Stitza és Király családok előfordulása volt a leggyakoribb. Lelkészeik közül Ballasovits Mihályt Brunszvik Teréz is nagyra tartotta. 1850-ben az írta a harminc éve Tordason lelkészkedő Ballasovitsról, hogy „nem dogmát prédikál, hanem egyedül Krisztust, és a katolikusok is szívesen jönnek hozzá”.

Fejér megye 1848. évi zsidó összeírása szerint Martonvásárnak 24 izraelita lakója volt. Számuk 1870 táján nőtt meg. A martonvásári izraeliták a kajászói hitközséghez tartoztak. Temetőjüket az 1884. évi telekkönyv már említi. Imaegyesületük 1890-ben alakult, 1897-ben pedig zsinagógát építettek. (A második világháborúban megsérült épületet utóbb lebontották.)

A község zsidó és keresztény lakói békében éltek egymás mellett. Az első világháború itteni hősei között öt izraelitát találunk. A holokauszt martonvásári áldozatainak nevét az 1988-ban felavatott emlékmű őrzi.

Oktatás, művelődés, társaság

Martonvásár az 1760-as években kezd betelepülni, a még szinte új falunak azonban már 1770-ben van iskolája, jelölve annak, hogy a birtok ura az egyszerű nép szellemi és lelki épülését milyen fontosnak tartja. Balla György katolikus tanító ugyanis tanítványait az előírásoknak megfelelően „a vallás elemeire s az elemi ismeretekre” tanítja.

Az iskolások létszámadataival csínján kell bánnunk, ezek ugyanis még sokáig a beiratkozott, később pedig a tanköteles gyermekek számát jelzik, a ténylegesen iskolába járókéra viszont nem mindig utalnak. A martonvásári iskolának 1770-ben 18, 1783-ban 35 diákja volt. 1818-ban az iskolát télen 92, nyáron 53 gyermek látogatta. A tanulók száma 1837-ben 161, 1870-ben 236 volt, nyáron azonban a gyermekek háromnegyede hiányzott. Az indoklás az volt, hogy „a szülők mezei munkái idején a gyerekek visznek ebédet nekik, vagy otthon a marhákat őrzik”.

Ekkoriban bizony sok gyermekről elmondhatták: „Négy télen” járt iskolába, de csupán néhány ima, ákombákom írás és szagatott olvasás az, amivel onnan kikerült. Érdekes látélet az 1856 körüli időkből az a hivatalos irat, amelyet a bírón és a jegyzőn kívül még huszonöt tekintélyes martonvásári ellenjegyzett. Öten az aláírásuk helyére X-et tettek, tehát a nevüket sem tudták leírni. Pénzes Ferenc szerint 1870 táján Martonvásáron olvasni és írni tudott: 377 fő, csak olvasni tudott 53 fő, 1510 fő (felnőtt és gyerek) pedig teljes analfabéta volt. 1874/1875-ben a 102 elsős fele kimaradt. Voltak gyermekek, akiknek munkát kellett vállalniuk. Sok szülő pedig nem tudta előteremteni a tandíjra, ruhára, tankönyvre valót.

Magyarország kétszáz év előtti falusi iskoláiban többnyire egy tanító van. 1805-ben a martonvásáriak „szegénysége miatt” a tanító „a kántori és nótáriusi hivatalt is viszi”, ezért segédtanítóra van szüksége. 1818-ban az egyházlátogatási jegyzőkönyv (canonica visitatio) viszont már arról tudósít, hogy Jalkóczy Mátyás az „iskolamester vagy professzor”, s Kreutziger jegyzőnek az iskolára immár nincs befolyása.

A martonvásári iskolamesterek képzettsége nem mindig volt kielégítő. 1805-ben feljegyezték, hogy „a tanító a kötelességeinek eleget tesz, de tanítói vizsgával nem rendelkezik”. 1818-ban Jakóczyról azt írják: jó erkölcsű, a tanításra alkalmas, és Budán, illetve Bécsben szerzett „jó bizonyítványai” vannak. Az 1868. évi canonica visitatio szerint Németh István iskolamester „tisztá életű, megfelelő képességű”, ráadásul „orgonálásban és éneklésben



Puztai József igazgató (középen) és a tanári kar 1909-ben

kiváló”, képesítése azonban neki sincs. 1873-ban Martonvásárra kerül Pesz-
neker (utóbb: Puztai) József, a kiválóan képesített főtanító, aki mellett
1876-ban az első martonvásári tanítónő, Trummer Ida is állást nyer.

1815 táján az iskolások magyarul írni, olvasni és számolni, a lányok pe-
dig még varrni és kötni tanulnak. Az 1840-es években a tantárgyak a hittu-
domány, szentírás, írás, olvasás és számvetés voltak. 1818-ban az iskolában
magyarul tanítanak, a szlovákok és németek azonban hetente kétszer anya-
nyelvi oktatásban részesülnek. 1839-től Hlavaty József magyarul és németül
tanított. 1876-ban Fejér megye területén a magyar nyelvű oktatást általá-
nosan bevezették.

Hajdan sok falusi iskola egy helyiségből állt. 1783-ban a martonvásári
tanító szobái közül az egyik volt a tanterem, s ebben egy hosszú asztal és
két pad állt. 1794-ben a község Brunszvikéktól iskolaépületet kapott, ez
azonban 1800-ban már romos és kényelmetlen. 1818-ban a „királyi út”
mellett, a város szívében lévő iskolának egy tanterme van, s ez 120–130
gyermek befogadására alkalmas. Az 1850-es években az új, „díszesen épült
elemi tanoda” kétosztályos, s vasárnapi iskolát is működtet. 1874-től az
iskola öt-, majd hatosztályos községi iskola lesz. 1901-ben Puztai József
mellett leánya, Margit és Korbély Ede tanítóskodik. A tanköteles gyerme-
kek száma 470.



Az 1900-ban épült óvoda (1903)

1883 novembere óta egy másik nevelési intézmény is működik a településen: az óvoda. Gróf Brunsvik Géza „kisedóvó-intézetet alapított 30 ezer forint költségen, 120 növendék számára, valláskülönbség nélkül. A tágas udvar, a csinos kert által környezett, csinos kápolnával ellátott intézet helyiségei igen kényelmesen vannak berendezve, s a gróf pazar bőkezűségéről tanúskodnak. Az intézet vezetését a nagylelkű alapító a Szent Vincéről nevezett apácákra bízta, kiknek fizetését, valamint minden néven nevezendő szükségleteiket a gróf sajtójából fedezi.” Ez a Kisednevelés című lap

A kisedóvóban (1900-as évek eleje)



1884. évfolyamában megjelent tudósítás az első életjel Martonvásár első óvodájáról.

Az intézmény – felekezeti jellege ellenére – a másvallásúak körében is közkedvelté vált. 1884-ben 160 növendéke volt, aztán a létszám 120 körül megállapodott. 1887-ben két óvónőről tudunk. Az óvoda egy régi uradalmi épületben működött, mígnem annak helyén az alapító özvegye jóvoltából 1900-ban elkészült a ma is látható vörös téglás épület.

A martonvásári iskolát 1906-ban államosították. Az új, emeletes épületet szintén ekkor adták át. 1909-ben az igazgató mellett Korbély Ede, Pusztai Jenő, Valencsik Anna és Sámson Angéla (utóbb: Pusztai Jenőné) alkották a tanári kart. Két évtizeddel később Kvassay Sándor igazgató mellett már kilenc pedagógus dolgozott.

A parasztságból való kiemelkedés útja évszázadokon át elsősorban a tanítóságon és a papságon át vezetett, arra vonatkozólag azonban nincsen adatunk, hogy a régi időkben hány martonvásári legényke indult el a távoli képezdék felé.

A kismemesi származású molnármester, Kövesdy János fia, Antal, aki 1824-ben Martonvásáron született, az 1840-es években Pápán Petőfi kollegista társa volt. (Református lelkész lett, a szabadságharc után azonban Gárdonyi Antal néven vándorszínész, majd színiigazgató lett. 1869-ben a Nemzeti Színházban is szerepelt. Élete végén Tata-Tóvárosban lapot szerkesztett. 1895-ben két verseskötete jelent meg.)

Az 1906-ban átadott iskolaépület





*Az iskola pedagógusai a húszas években
(A bal oldalon Kvassey Sándor igazgató áll)*

A „nemtelen” Magyar György csárdásnak is sikerült kitaníttatnia György nevű fiát (1844–1923), aki jeles kertész lett; ő fejlesztette európai hírűvé a Margit-szigeti parkot. A paraszti sorból való felemelkedésnek egy konkrét, XIX. századi példáját ismerjük. Degen János (1875–1903), az egyik legmódosabb gazda négy fiának egyike tisztviselő lett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. A Kreutziger jegyzőfamilia iskoláztatta a gyermekeit. Pusztai főtanító úgyszintén; mind az öt gyermeke pedagógusi oklevelet szerzett. Sándor (1885–1945) fia utóbb operaénekes lett.

A lakosság öntevékeny művelődésének a gondolata a kiegyezés táján Martonvásáron is jelentkezett. 1869-ben megalakult a község legelső egyesülete, a Polgári Olvasó Egylet. 1888-ban ennek lesz az utódja a Martonvásári Iparosok és Földművelők Olvasóköre, amelynek céljai voltak: „a szellem fejlesztése, hasznos és czélszerű lapok s könyvek olvasása, társalgás, solid kártya és játékok, végre eszmecserék által.” 1896 májusában a kör a millennium alkalmából belépett a Dunántúli Közművelődési Egyesületbe.

A Martonvásári Casinó 1877-ben alakult. Alapszabálya előírta, hogy helyiségeiben „zenészetit és más kedélyemelő előadások tarthatók”. 1896-ban



A martonvásári olvasókör 1896-ban

„az úri kaszinó” tagjai között Lattyák János plébánost és Schwarcz Vilmos fűszerkereskedőt egyaránt megtaláljuk.

1903-ban jött létre a Katolikus Ifjúsági Egylet. Céljai között szerepelt: „az iparos és földműves ifjúságnak vallás erkölcsi és hazafias szellemben való képzése, közhasznú, főleg az ipar és a földművelés körébe vágó ismeretek terjesztése és tisztes szórakozás szerzése, a politika teljes kizárásával.” Az alapszabály szerint helyiségei „hasznos szórakozásra, olvasásra és tanulásra szolgálnak; illedelmes multságok, ének- és szavalati estélyek is rendezhetők. Politizálás, szeszes italok élvezete és a kártyajáték a legszigorúbban tiltatik.” 1914-ben jóváhagyták a Martonvásári Gazdák Szövetsége Gazdaköri alapszabályát. Elnöke Galter Frigyes uradalmi tisztartó lett.

A Trianon utáni új egyesületek közé tartozott az 1926-ban alapított Levente Egyesület, valamint az 1930-ban életre hívott Polgári Lövész Egylet és a Rákóczi Önszegélyező és Jótékonycélú Egyesület (asztaltársaság). 1926-ban a Martonvásári Önkéntes Tűzoltó Egylet, amely 1888 óta állt fenn, fúvószenekart hozott létre. Ez idő tájt a községben a sportolás is szervezett formát öltött. 1930-ban alakult meg a Martonvásári Tennis Club és a Martonvásári Atlétikai Club (zöld-fehér színekben). Kvassay Sándor iskolaigazgató, leventefőoktató és lövészparancsnok az iskolán kívüli népművelés vezetőjeként elvitathatatlan érdemeket szerzett. Több egyesület köztiszte-



Az Önkéntes Tűzoltó Egylet 1926-ban létesült fúvószenekara

A legényegylet épülete (1931)



letben álló elnöke volt Hajós József esperes is, aki hivatásával és irodalmi alkotásaival szintén kivívta a község elismerését.

A martonvásári könyvtárak közül a Brunszvik családé volt a legkorábbi. Az iskola könyvtárát 1880-ban Brunszvik Géza alapította. A község első közkönyvtárát (1869) az olvasóegylet gyűjteménye jelentette. Az Iparosok és Földművesek Olvasóköre könyvtárának 1909-ben 310 kötete volt. Schwarcz József könyvtáros szerdán és szombaton este tartott nyitva. A megye 1937-ben megjelent ismertetője szerint a 106 tagot számláló kör „nagy könyvtárát bérelt helyiségben” (Balikó-ház) tartotta. Könyvtárosa ez idő szerint Szmilkó Mihály volt. Könyvgyűjteménnyel a gazdakör és a helyi ipartestület is rendelkezett.

Mint említettük, Martonvásár a mezővárosi rangja és vásártartási joga révén a környék piacközpontja lett, művelődési téren viszont Baracska vezetett. Ez a „népes pusztá” a kisbirtokosok alkotta közbirtokosság kezén volt, akik közül a módosabbak csinos kúriát építettek. 1836 telén a Balogh István-féle vándor színtársulat Baracsán két hónap alatt jó negyven előadást tartott. Az élénk baracsikai társas élettel 1846-ban a pesti lapok is foglalkoztak. Az új fogadó „meglepő csinnal bútorozott nagytermében” az Iparegylet javára háromszáz fős táncvigalmat rendeztek, „a tűzvész martalékaul esett házak lakóinak felsegélésére” pedig műkedvelő társulatot hoztak létre. Baracsán a Fejér Megyei Olvasó Egyletnek is volt ez idő tájt fiókja.

Műkedvelő színi előadás (1930)

Országos Széchényi Könyvtár



Martonvásáron az előkelő társasági alkalmak a kastélyra korlátozódtak. Brunsvikék elsősorban házi muzsikálásukról voltak híresek. Ney Ferenc, a későbbi jeles pedagógus 1834–1837 között náluk nevelősködött. Elmondja, hogy Ferenc gróf a festészetnek „bő költekezéssel hódolt”. Nagy örömeire szolgált, hogy a martonvásári képtárban „néhány valóban remek művet” is látott, a könyvtárban pedig „szinte enciklopédistává” képzezte ki magát. Brunsvik Teréz említi, hogy sógornője születés- és névnapján a község lakói „népünnepélyeket” rendeztek, ezekről azonban – sajnos – nem ad leírást.

A Székesfejérvár című lap 1876. évfolyamából kitűnik, hogy a jótékony-sági báloknak, hazafias rendezvényeknek és a színjátszásnak is milyen régi helyi hagyományai vannak. 1876-ban a farsangi bál bevétele a községi jegyzők nyugdíjalapját növelte. Február 9-én az elhunyt Deák Ferenc lelki üdvéért Martonvásáron is volt gyászmise. Előtte a szolgabíró a község házában Deák „működését adta elő lelkes szavakkal a népnek”. Az év végén „Martonvásárott vidéki színészek és a környékbeli műkedvelők közre-

Kirándulás Tordasra. A képen látható a Papp házaspár és a három Grimm fivér. A csoport jobb oldalán álló Grimm András és a szintén katonai egyenruhás Miklós Emil a második világháborúban hősi halált haltak (A felvétel 1942-ben készült)





Kacsóh Pongrác János vitéz című darabjának szereplői (1950)

működésével színelőadások tartottak”. A martonvásári műkedvelő színjátszás a két világháború között élte fénykorát. Egyebek mellett Szigligeti Ede, Csiky Gergely, Gárdonyi Géza darabjai kerültek színre.

A Tulipán kávéház, a kertés vendéglők, a kuglipálya és a mozi is a község kedvelt szórakozóhelyei voltak.

1945 után az egyesületi életnek vége szakadt. Utolsóként 1949 nyarán az olvasóköri felszámolására került sor. A színelőadások később folytatódtak. A martonvásáriak a legnagyobb sikert 1954-ben Kacsóh Pongrác János vitéz című darabjával aratták, amelynek a női főszerepét a hely szülötte, a népszerű színésznő, Földi Teri alakította.

A falu épített világa

A község mai képének megalapozása a XVIII. századra vezethető vissza. Az első meghatározó lépést az 1730-as években a Beniczky házaspár tette meg, amikor jó érzékkel sikerült kiválasztaniuk kúriájuk kialakításához a birtok azon pontját, amely az életet adó patakhöz közel esett, a vizek romboló hatásától azonban védett, kellő magasságban lévő hely volt. A tordasi út mellett építkeztek, sem túl közel, sem túl messze a forgalmasabb buda-fehérvári országúttól. Később kúriájuk helyére épült a kastély, kápolnájukéra pedig a templom, ahol Martonvásár szíve lüktet. Még a kastély elkészülte előtt felépült a kőoszlopokon nyugvó, boltozott lóistálló a kocsiszínnel (remíz) és a szénapajtvával. Az első majorság, a Belmajor a tordasi úttól jobbra alakult ki; ennek volt központi épülete az ötszintes granárium (magtár), amely elkészülte idején (1784) igen korszerűnek számított. A szőlőhegyre, ahol dézsmaház épült, szintén a tordasi úton lehetett kijutni.

Az urasági lakhely szomszédsága miatt a templom előtt nem alakulhatott ki piactér, így a faluközpont szerepköre az útkereszteződés mellékére tevődött. A négy sarki telket Brunszvikék maguknak tartották fenn, s ezeken

Az 1768-ban épült fogadó 1900-ban





A Budai utca a két világháború között

kapott helyet a beszálló vendéglő, az iskola, a bolt és talán a postakocsiállomás. Az 1768-ban épült, L alakú beszálló vendéglő a falu egyik kiemelkedő építménye volt borospincével, kocsiállással, istállóval, kúttal és udvarral, ahová az úgynevezett szárazkapun át lehetett bejutni. John Paget szerint 1839 táján az élénk forgalom jeleit magán viselő fogadóban a konyha, a vendéglős lakása és a tágas ivó mellett volt két, homokkal felszórt, döngölt padlójú vendégszoba is, egyszerű bútorzatukat két ágy, egy asztal és három-négy faszék alkotta.

A park bejáratától jobbra eső saroktelket a katolikus egyház kapta, s ezen épült fel 1794-ben a parókia. A szemben lévő két telket (a mai óvoda helyén) az uradalom vezető alkalmazottai részére tartották fenn. Idősebb Brunszvik Antal 1767 táján e telkeknél és a plébánia mellett kezdte kimérteni a jobbágyportákat. Ezek az egymás mellett fekvő, hosszú, keskeny belső telkek (szalagtelkek), amelyek hosszanti oldalukkal érintkeztek, az útkereszteződésen túl, az Ercsibe vezető út két oldalán is folytatódtak. Ez az utca lett a falu első utcája, gerince, amely a település képét nagyban meghatározta.

A reá merőleges buda–fehérvári országút mentén kezdetben csak a Szent László-patak hídjáig, illetve a mai mentőállomás telkéig sorjáztak házak. Két utcájával a falu kereszt elrendezésű alaprajzot mutatott. A zsellértelkek kimérése az 1772-ben megnyitott Tót utcában (ma: Rákóczi utca) kezdődött, majd a mai Malom utcában és a Budai út mentén folytatódott.

Az új telepesek a házukat maguk építették, s mivel a birtokon fa nem volt, az építkezéshez szükséges faanyag beszerzésére pénzt kaptak. 1785-ig

a házak száma 99-re, a lakosságé pedig 684-re nőtt, egy házra tehát átlagosan hét ember jutott.

Beniczkyék majorosai még olyan nyomorúságos viskókban, föld alatti odúban laktak, amelyeknek csak a teteje emelkedett ki a földből. Az idő tájt Magyarország lakóinak nem kis hányada lakott ilyen putrikban. 1762-ben Brunszvikék 21 martonvásári épülete közül hat volt föld alatti. Putrikat a környéken 1830 után is lehetett látni (egyet Paget útikönyve meg is örökített), a martonvásáriak azonban már 1815 táján is rendes parasztházakban laktak. „Mindegyikben nagyfokú kényelmet találtunk” – írja Richard Bright. Az általa meglátogatott német paraszt „nemrég szinte teljesen maga bútorozta be házát, amelyet maga épített. A jó háziasszony nagy szorgalommal mosta a bútort az udvarban”. Bright szerint „a házaknak alapbeosztásában alig van különbség, akár német a gazdájuk, akár magyar”, majd elismerően nyugtázza: „A lakások tisztasága és rendje tökéletes. A falak fehérek. A Szűzanya, a Megváltó képeivel és feszülettel vannak díszítve.”

Az immár többutcsás, szalagtelkes falu lakóházai között egymás után megjelentek a közcélú létesítmények. A régi iskola helyén az 1850-es években „díszes, kétosztályos új oskolaház” épült. A községháza feladatát kezdetben a bíró háza töltötte be, megválasztásakor ugyanis oda vitték a bírói hatalom jelképeit: a pálcát, a falu pecsétjét és az iratokat őrző bíróládát. A reformkori Martonvásáron már volt községháza, mellette állt a jegyzőlak. Községi

Schwarz Vilmos üzlete saját kiadású, színezett képeslapján (1920-as évek)



tulajdonú kovácsműhelyről és pásztorházzól is tudunk. Közösségi szerepe a vízimalomnak is volt, ahová ugyanúgy, mint az ivóba, be lehetett térni hírt hozni, hírt vinni.

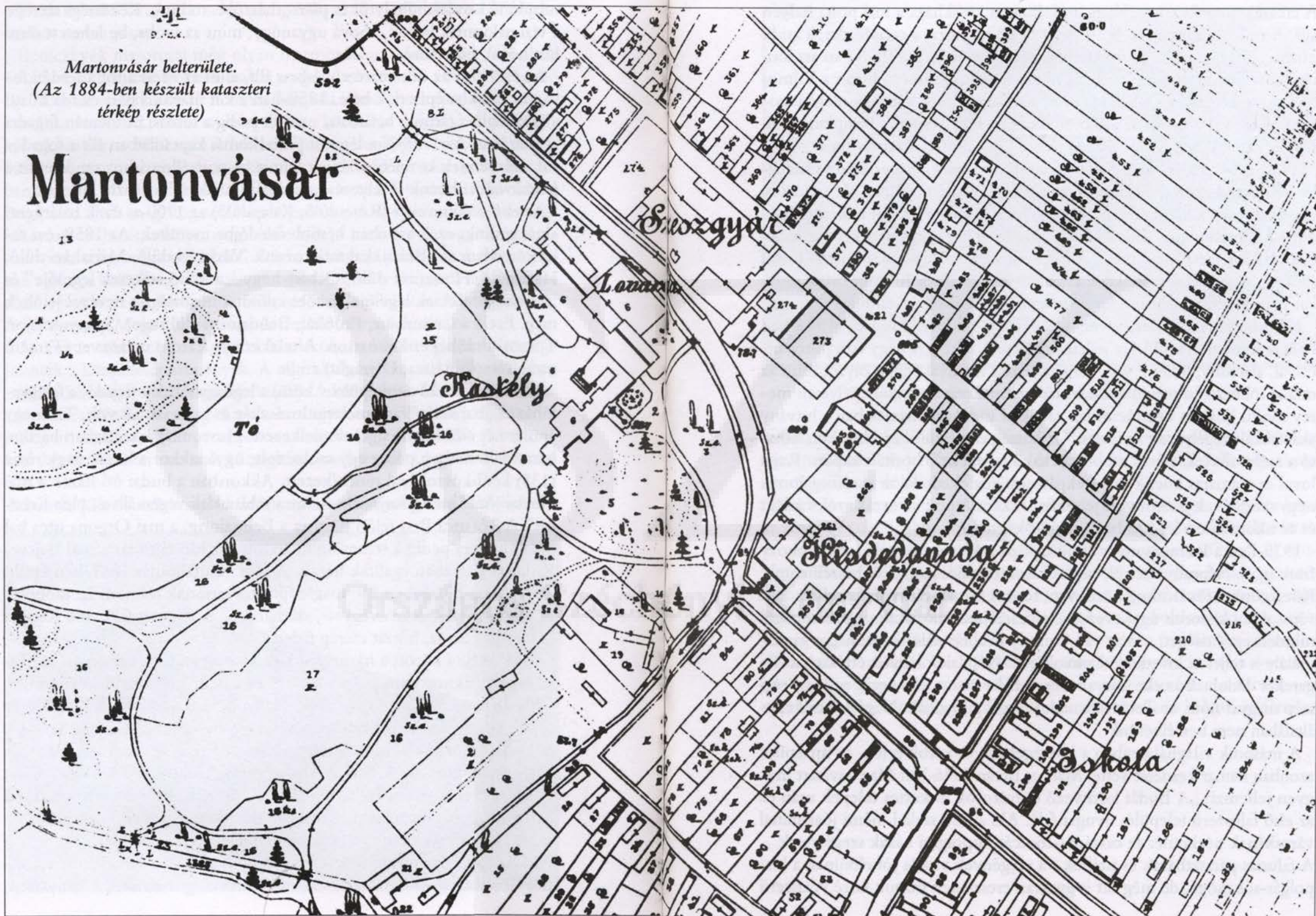
Az első bolt az útkereszteződésben állt, ahol az utcai ajtót a ferdén levágott sarokba építették bele. 1858-ban a két martonvásári csárda közül a Libadöglő a tárnoki határban, a másik pedig a tordasi út mentén fogadta az utazókat. Az 1788-ban létesült postaállomás kapcsolatban állt a fogadóval, ezért ennek közelében kellett lennie. A postaállomáshoz rendszerint a postalovak és kocsik elhelyezésére szolgáló istálló és kocsiszín tartozott.

Az első dülőneveket (Rétesdülő, Kalapdülő) az 1700-as évek határperes aktái említik, ezek azonban később feledésbe merültek. Az 1858. évi telekkönyvben az alábbiakkal találkozunk: Vásártéri dülő, Máriaházi dülő, Határdülő, Hosszúrét dülő, Orbán-hegy, „a belső telkesek legelője” és „a községi telkesek legelője”, a többi dülőt a majorságok nevével jelölték meg. Ezek: a Gézamajor, Erdőhát, Belmajor, Felsőmajor, Spanyolmajor, Tükrös, Erdőhát és Kismarton. A telekkönyv három utcanevet (Temető utca, Templom utca, Országút) említ.

1858-ban a mezőváros épületei közül a legnagyobbak a fogadó, a felügyelőház, a „borosház”, az emeletes lovaszház és az orvoslak volt. Tizenegy épület négy-öt helyiséggel rendelkezett. Huszonkét lakóházban három, harminckilencben pedig egy szoba volt, ugyanakkor a házak nagy része (135) két lakószobával rendelkezett. Akkoriban a budai úti házak a mai Pusztai József utcáig sorjáltak. Az utca jobb oldali végén állt a „pléh Krisztus”. A Tót utca Pest felőli házsora a Belmajorig, a mai Orgona utca bal oldali házsora pedig a temetőig húzódott. Ez idő tájt már a mai Bajcsy-Zsilinszky utcában is álltak házak. A régi vasútállomás 1861-ben épült. 1869 táján a községben 230 magánépületet tartottak számon. Ez utóbbiak közül ötven kő-, ötven vegyes-, százharminc pedig vert falú volt. Kétszáz házat nád, tízet fa, húszat cserép fedett.

1858 és 1884 között a házhelyek kimérése a vasúthoz vezető út, az időközben kialakított szeszgyár, a temető és a Belmajor között folytatódott. 1884-ben az ercsi út iskola felőli oldalán három nagyobb épület állt: az Ofner kereskedőcsalád házai (egyikük emeletes volt) és Gresser Tamás L alakú háza. A másik oldalon a házak zöme eredetileg az utcafronttól beljebb állt, ekkorra azonban néhányat már az utcáig „kihoztak”. A Müller-házat és a (régebbi) Purnhauser-házat ekkor alakították át fordított házzá. 1905 őszén a nagy tűzvész ebben az utcában pusztított, így a régi nagygazdaházakra ma már csak néhány homlokzat emlékeztet.

Időközben Martonvásáron is megjelentek a polgári társadalom különféle létesítményei: a távírda, takarékpénztár, gőzmalom, villanytelep.



A takarékszövetkezet méhkaptárral díszített sarokháza a mai posta helyén állt. A millennium táján elkészült az új községháza, a csendőrorrs, a zsidó imaház, a szegényház, az óvodaépület és az árvaház. Az 1906-ban átadott, tetszetős manzárdtetős, emeletes iskola csakúgy, mint Schwarcz Vilmos fűszerkereskedése és a takarékpénztár is a faluközpont képének meghatározói voltak. 1910 tájáról az alábbi utcák ismertek: Temető, Templom, Tót, Budai, Ercsi, Géza, Malom, Szentjános, Új, Vasút és Vásártér utca.

A községben idővel megjelenik a kávéház, a kerthelyiséges Braun vendéglő, a hitelszövetkezet, a Hangya-üzlet, a legényegylet épülete, sőt a mozi is. A postahivatal a harmincas évekig a református egyház mai telkén működött. A Táncsics utca állomás felőli oldalán volt a sokgyermekes családoknak otthont adó Oncsa-telep. A kirakodóvásár sokáig a mai Pusztai József utca és „a nagy vízfolyás” között, az állatvásár pedig a 70-es út másik oldalán volt, később azonban áthelyezték azokat az Ercsi úti faluvégre.

1930-ban kiadott Beethoven-könyvében Edouard Herriot (1924-ben francia miniszterelnök) így jellemzi Martonvásárt: „A nagy falu poros utcáival, alacsony, fehérre vagy sárgára festett házaival éppen olyan, mint az ország többi falusi települése. Lärmás gyermekcsapatok, ünnepélyesen merev nyakú libák és disznócsordák zárják el vad összevisszaságban a hitvány akácfákkal szegélyezett kocsitaut.” A községről készült képeslapokon látható a széles főutca, amely utóbb kockakő („topeka”) borítást kapott. Rajta lovas és szamaras kocsik és kerékpárosok közlekedtek; az autóforgalom a negyvenes évekig nem volt jelentős. A képeslapok az utcák széles árkait és az iskolasarkon lévő hidat is megörökítették.

1935-ben a Reménysugár című lapban a Martonvásáron lakó Dobozy Imre írja: „Népművészetről, népszokásokról, fájdalom, nem beszélhetünk. Községünk a fővároshoz közel van, fontos forgalmi útvonal mellett, és a városokból kiszorult úgynevezett civilizációhoz való alkalmazkodás megöli minden egyéniséget... Alig van komoly minőség nálunk, és még a gazdasági is teljesen kivetkőzött minőségéből. Népdalok helyett értéktelen slágerket dúdolnak az eke szarva mellett, és ha itt-ott felhangzik egy-egy régi szép magyar nóta, az illetőt elmaradottsággal gúnyolják. Népviseletről egyáltalában nem beszélhetünk...”

A második világháborúban a községet súlyos károk érték, az újjáépítés azonban hamar kezdetét vette. Márkus István 1946-ban Martonvásárt így jellemzi: „A Budát környező elővárosok és kertes telepek után ez az első faluszerű település nyugat felé. Aki autón szalad, némi jóakarattal városkának nézhetné: az országút-főutcat kispolgári házak szegélyezik... A falusias parasztházak és istállók s a szegények viskói jól elbújnak a kispolgár-sor mögé, de még ott is gyakran eresztenek maguk közé villaszerű



A Hangya Szövetkezet boltja a két világháború között

családi házakat, és olyan szoba-konyhás házikókat, amelyekben láthatólag nem paraszt lakik, hanem proletár. A külső kép is elárulja: nem igazi parasztfaluvál van dolgunk...”

Martonvásár, az útifaluból kialakult többutcás, szalagtelkes település képe az elmúlt évtizedekben sokat változott. Új utcák, sőt lakótelepek nőttek ki a földből. Felépült az új iskola (1976), a Brunszvik Teréz Óvoda új épületegyüttese (1991) és kialakult az Emlékezés tere. A régi házak jó részét lebontották, a letűnt idők nyomait azonban a figyelmes tekintet egy-egy homlokzatképzés, fafaragásos ereszalj, rozsdás ajtóveret, boltíves pince, kerek kút és csigavonalas sárvetőző formájában itt-ott még felfedezheti. Martonvásár múltidéző épületei: a kastély- és templomegyüttes, a régi óvoda, a vendéglő, a granárium, a temetői mauzóleumok, valamint az a néhány parasztház és felújított polgárház, amelyek a századforduló hangulatát őrzik.

„Brunszvikok, ó nemes Brunszvikok!”

Martonvásár múltjának legmeghatározóbb családja a Brunszvik familia volt, amelynek négy nemzedéke 1758-tól 1893-ig állt e helyvel kapcsolatban.

Brunszvik, Brunßvyk, Prunczbik, Brünczwyk, Brunsvik, Brunswick, Brunszvik. A család nevét az idők során közel negyvenféleképpen írták. A nemzetközi irodalomban a Brunsvik és a Brunswick névalak használatos, nálunk pedig mindinkább érvényre jut a fonetikus névalaknak elsőbbséget adó egységesítési tendencia, amely Brunszvik Ferenc és Teréz gyakorlatára vezethető vissza.

„Mi, magyarországi Brunszvikok az ősi Braunschweighből származunk” – meséli Teréz, ami a Braunschweig-név ónémet megfelelőjére (Brunsvic) utaló nevük alapján valószínűsíthető. Ugyanakkor minden írásos alapot nélkülöz az a legenda, miszerint a család a braunschweigi hercegektől származott. Az első ismert magyarországi ősük a protestáns Brunczvik János postamester volt a Pozsonyt Eperjessel összekötő királyi postaút galgóci állomásán. S miközben a félhold uralma alatt sínylődő Martonvásár a török adóösszeírásokban szerepel, Brunczvik uramat, aki a magyar nemességet is elnyeri, a galgóci dézsmajegyzékek tehetős szőlősgazdaként emlegetik. Dédunokái közül Ferenc a ma is létező nemesi, Mihály pedig az időközben kihalt, alsókorompai és martonvásári grófi ágának az őse.

Brunszvik Mihály és Vitális Mária fia, Antal volt a legmeghatározóbb a Martonvásár arculatát és sorsát formáló családtagok közül. Idősebb Brunszvik Antal (1709–1780) a kurucok által ostromolt Lipótvárban jött a világra, ahol apja a labanc parancsnoknak volt a titkára. Életpályája kicsiben Grassalkovich Antaléhoz, a kor egyik legismertebb alakjéhez hasonlítható. Ő ugyan nem indult olyan mélyről, mint Grassalkovich, a beckói ispán fia (elődei tehetős közbirtokosok voltak), ám karrierje, amelyet ő is tehetségének és királyhűségének köszönhetett, hasonlóan felfelé ívelt. A nyitrai és nagyszombati tanulóévek után, jogi diplomával a zsebében az államhivatalnoki pályára lépett.

1745-ben feleségével, Adelffy Máriával együtt Pestre került, ahol a királyi kúrián személynöki, majd nádori ítélőmester lett. Ekkor akadt meg a szeme a martonvásári birtokon, amelyet bérbe vett. Brunszvik Antal nem sokára Bécsbe, a királyi kancelláriához került. Pályájának legszebb szakasza a jobbágyság helyzetének javítását célzó úrbérrendezéshez kapcsolódott.



Idősebb Brunsvik Antal exlibrise (1760-as évek)

Személye akkor került először igazán a tekintetek keresztútjába, amikor 1766 januárjában őt küldte ki Mária Terézia Vas és Zala megyébe a földesúri önkény miatt „vasvellákkal és durungokkal, fejszékkel felszerelt” parasztok lecsendesítésére. Királyi biztosi megbízása veszélyes s egyben korszakos jelentőségű is volt, mivel addig uralkodó közvetlenül nem avatkozott a földesurak és jobbágyaik közti ügyekbe. Brunsvik szót értett a felkelőkkel, s a lázadást leszerelte. A királynő azt is nagyra értékelte, hogy tőle a parasztság helyzetéről megbízható képet kapott.

Martonvásár ura az úrbéri reform bevezetéséből több megyében is kivette a részét, s ezzel olyan elismerést vívott ki magának, hogy a királynő kifejezetten emiatt engedélyezte, hogy a martonvásári birtokot megkapja. Jóságainak zöme Pozsony és Nyitra megyében volt, s ezeket Nagyszom-

bat melletti Alsókorompán felállított intézőség igazgatta. Utóbb Martonvásár is oda tartozott. Brunszvik Antalt közben kinevezték Esztergom megye főispáni helytartójává. 1775 őszén elnyerte a grófi címet és az újabb kinevezését Lembergbe (ma: Lvov), a galíciai határvitákat rendező bíróság élére. 1779-ben Bihar vármegye főispánja lett. A fiatal Kazinczy is ott volt Nagyváradon, amikor őt „nagy ünnepélyek közepett” beiktatták hivatalába. Köszöntésére Révai Miklós, a későbbi jeles nyelvész verset írt.

Az újdonsült főispán az ünnepség után Martonvásárra jött, ahol feljegyezte az útközben látottakat. „Oly nagy és sokáig tartó szárazság” van, hogy bizonyos országrészekben, ahol máskor „temérdek széna teremnyi szokott, az idén úgyszólván semmit nem takartak”. Éppen ezért őfelsége nevében úgy rendelkezik, hogy a „Budai Magazinumbul Szegénységnek ott lévő zab, Széna és Árpa kiosztassék...” Ez az atyáskodó jóindulat jellemezte őt a martonvásáriakkal szemben is. Hivatalai nem tették lehetővé, hogy sokat időzzék körükben, a szemét azonban a távolból is a falun tartotta. A birtoknak szinte minden rögét ismerte. 1777-ben Lembergben emlékezetből úgy felvázolta Martonvásárt, hogy rajzán még a házak számát illetően sem tévedett.

Brunszvik, a vallásos barokk kor szülötte alattvalói hitéletéért is felelősséget érzett. Martonvásárra ferences szerzetest hívott, a nép áhítatának emelése céljából szobrokat állíttatott fel, majd pedig templomépítésbe kezdett, amelynek még az oltárképét is részben ő tervezte. Korompán is építkezett, Martonvásáron azonban ennél többről volt szó: itt – honfoglaló eleink kései utódjaként – egy valóságos új „honfoglalást” kellett levezé nyelnie. Mindezt ő is és a művét beteljesítő utódai is misszióként élték meg.

Martonvásár XVIII. századi „honalapítója” Alsókorompán hunyt el. Első magyar nyelvű újságunk, a pozsonyi Magyar Hírmondó 1780 „karácsony havának 20. napján” imígyen parentálta el: „Korompai Gróf Brunszvik Antal úr, Sz[ent] István Apostoli Király Jeles Rendén lévő és Szentelt Vitéz, N[emes] Bihar-Vármegyének Fő-Ispánja, a Ts[ászári] K[irályi] Felségnek Titkos Tanácsosa, ki-múlt e világból.” Javai felett az osztozkodás 1783-ban történt meg. Alsókorompa sorshúzás útján a fiatalabb fiúé, Józsefé (a majdani tárnokmesteré és országbíróé), Martonvásár pedig Antalé lesz.

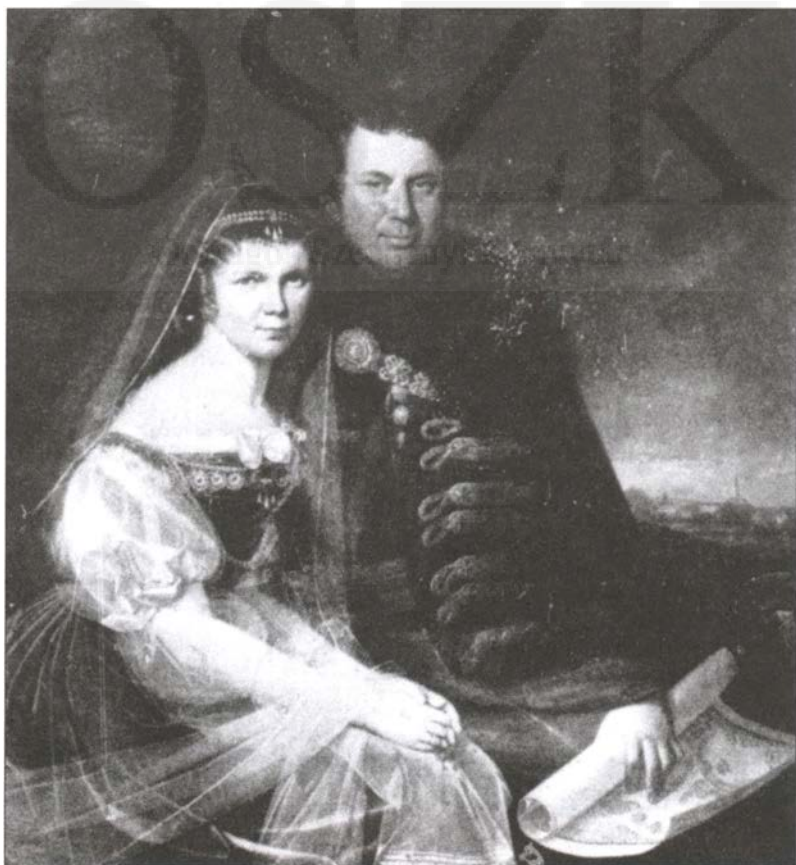
Ifjabb Brunszvik Antal (1746–1793) az apjához hasonló pályát futott be. A bécsi Theresianum és a nagyszombati egyetem elvégzése után a kamara szolgálatába lépett. 1774-ben elvette a pozsonyi vár egyik udvarhölgyét, a szép és okos, de szegény Seeberg Anna bárónőt. Az 1780-as években királyi biztosként közreműködött a kolostorok feloszlatásában. Közben az országos hivatalok Pozsonyból visszakerültek Budára. Ekkor Brunszvikék a várban házat vettek, Martonvásáron pedig felépült a kastély, a család re-



A Brunszvik-mauzóleum a község temetőjében

zidenciája. Brunszvik a Helytartótanács egyházügyi bizottságába került, utána „a tudományokat illető dolgok” referense lett, majd pedig királyi biztosként részt vett II. József közigazgatási reformjának bevezetésében. Pályája az uralkodó halála után is töretlen. 1790-től Bars megye főispánja és a Helytartótanács pedagógiai referense. E minőségében „előülője” lesz annak az országgyűlés által kiküldött bizottságnak, amely a közoktatás, közművelődés egészét átfogó reform kidolgozását kapta feladatául. A nevelési tervezet, amely jórészt az ő munkája, neveléstörténetünk jeles dokumentuma. Ifjabb Brunszvik Antal korai halála után négy gyermekük (Teréz, Ferenc, Jozefin, Karolina) felnevelésének és az uradalom igazgatásának gondja özvegyére hárult. Brunszvikné sokszor egész nap lóháton a határt járta, s férfiakat meghazudtoló eréllyel vezette a gazdaságot. Teréz szerint „nagyeszű” édesanyja hajtotta végre mérnöki segédlet nélkül a birtok északi határrészében a „nagy vízpusztaság rétekké átalakítását”.

Brunszvik Ferenc és felesége 1828-ban (Th. Heinrich festménye)



Brunszvikné Martonvásárt a fiának akarta biztosítani, ezért igyekezett a lányait vagyonos kérőkhöz adni. Jozefint (1779–1821), aki mint Beethoven tanítványa, műzsája, szerelme ismert, azért kényszerítette hozzá az idős bécsi Deym grófhöz, mert gazdagnak hitte. Előzvegyülése után Jozefin feleségül ment az észti Stackelberg báróhoz, házassága azonban nem sikerült. Teréz húga összesen hét gyermeket szült, majd pedig 42 éves korában betegen és anyagi gondokkal küszködve hunyt el. A legkisebb testvér, Karolina (1782–1843) Teleki Imre gróf feleségeként Erdélyben élt, ahonnan ritkán látogatott haza, lányai, a későbbi „kufsteini mártír” Teleki Blanka és húga, Emma azonban férjével, a francia író-történész de Gérando Ágosttal együtt többször időzött Martonvásáron.

A lányok fivére, Ferenc (1777–1849) a pesti királyi gimnázium után a jogi tanulmányokat is elkezdte, ezt azonban az 1797. évi nemesi felkelés meghirdetésekor megszakította. A franciák ellen főhadnagyként hadba vonuló „úrfi” búcsúztatására Martonvásár „hív Lakossai” verset íratnak. Ferenc utóbb Pest megyénél aljegyzősködött, s több megyében, így Fejérben is táblabíró lett, mégsem lépett hivatalnok ősei nyomába, hanem élére állt a martonvásári birtoknak, s amiről apja a betegágyán álmodozott („Meglásd, Martonvásárból paradicsom lesz” – mondogatta Teréznek), azt ő megvalósította. Brunszvik Ferenc neve az egyetemes zenetörténet lapjaira is felkerült – Beethovenével együtt, akinek barátja és mecénása volt.

Kiváló csellista, nagyvonalú mecénás, mintagazda, a ló- és juhnemesítés szaktekintélye. Földesúrként azonban kemény és önkényeskedő. Teréz szerint „jól vezette az ügyeket, csak túlságosan szigorúan; vasárnap délután dolgoztatott, megkárosította a plébánost, összekülönbözött a püspökkel s a plébánossal”, és az iskolát sem támogatta. Ugyanakkor 1834-ben Géza fia keresztszülei a martonvásári Wittenheber Judit és Malsovits Márton lettek, akik „Martonvásár közössége” nevében tartották keresztvíz alá az újszülöttet. Parasztjai utóbb Brunszvik Ferenc uraságának éveire mint „régis szép időkre” emlékeztek vissza, mondván, hogy azóta sem csökkent keblükben „a’ jótétek ’s atyáskodó gondok előidézte azon lekötelezett tiszteletes érzemény, mellyel valamint éltében a’ boldogult Grófot gyermekileg környezték, úgy halálában is megsiratták”.

A Ferenc gróf és a húsz évvel fiatalabb Justh Szidónia házasságából született négy gyermek közül csak Mária és Géza érte meg a felnőttkort. Teréz, „a család veteránja, az elsőszülött apa elsőszülött leánya” őszintén aggódott amiatt, hogy elkényeztetett unokaöccse, aki „sem nem okos, sem nem szellemes”, el fogja-e pusztítani azt, amit atyja szerzett. A választ mi már tudjuk: Brunszvik Géza idejében az uradalom, jóllehet időnként pénzügyi gondjai voltak, hírnévnek örvendett. Az ő nevéhez fűződik a martonvásári



Brunszvik Géza (Ismeretlen művész rajza)

óvodaalapítás (1883) is, amelyet korán elhunyt gyermekei (Gábor, Gizella és Mary) emlékének szentelt. Közben a Deym Jozefával (nagynénjének, Jozefinnek az unokájával) kötött házassága zátonyra futott. A gróf, hogy elválhasson, az unitárius hitre tért. A kastélyban azonban nem volt maradása, ezért 1893 őszén a birtokot eladta, s második feleségével, Siegl Szeraffinnal együtt Ausztriába költözött.

A grófi Brunszvik család Gézával 1899-ben férfiágon kihalt. Nővére, Mária volt a Brunszvik nevet viselő utolsó családtag, aki a birtok eladásakor magyar állampolgárságát is feladta, a hely iránti kötődése jeleként azonban végrendeletében a martonvásári óvodára és az iskolára is jelentős összeget hagyott. Ő is, Géza is az itteni sírboltban nyugszanak.

Brunszvik Teréz „szentháromsága”

Nem ezen a helyen született, s élete nagyobb részét sem itt töltötte, Martonvásár mégis a magáénak vallja Brunszvik Terézt (1775–1861), aki a község temetőjében alussza örök álmát. A kiseddóvás és nevelés apostola-ként ismert grófnő ifjabb Brunszvik Antal és Seeberg Anna gyermekeként Pozsonyban jött a világra. Tízéves volt, amikor Martonvásárra költöztek, utóbb mégis ez a hely emlékeztette őt leginkább a családi fészekre és az otthon melegére. „Martonvásár, ahol minden fát ismerek, családom munkája” – írja jogos büszkeséggel. A birtok az ő szeme láttára, mi több, részvételével formálódik „paradicsommá”, a park formálgatásában (növényritkaságok beszerzése, faültetés) maga is részt vesz.

Brunszvik Teréz

(A Martonvásáron élő festőművész, Váncsa Ildikó linóleum-metszete, 1996)





*A martonvásári óvodások intézményük századik születésnapját ünneplik
(1983)*

A rendkívül okos és művészi talentumokkal megáldott grófkisasszony korán megsejti, hogy őt a Teremtő nem mindennapi feladatra szánja, küldetésének mibenléte azonban egyelőre előtte is titok. A parkhoz fűződik ifjúkora romantikus mozzanata, amikor is a korán elhunyt apjának állított emlékkő tövében „felszenteli” magát az „Igazság papnőjének”, s elhatározza, hogy nem megy férjhez. Életének döntő fordulatát az a megtérés- és újjászületési élmény hozza meg, amelyet 34 évesen élt át. Ekkor egzisztenciálisan elkötelezte magát Isten mellett, vállalva, hogy elfogadja „az összes rászoruló gyermeket, akit a Gondviselés neki szán”. Ezt követően születik meg az a szellemi-lelki édesanya, aki majd magára veszi a haza gyermekeinek gondját.

Teréz életének nagy álma egy leánynevelő intézet volt. 1823-ban említi, hogy szeretne hat-tizenkét leány részére intézetet alapítani, s ennek lehetséges helyszínei között első helyen Martonvásárt jelöli meg. Pár évvel később hírt kap a mai óvodák őseről, az angol „kisgyermekiskoláról” (infant school), és ennek mintájára, sok pénzáldozat és utánajárás árán 1828-ban Budán, a Mikó utcában megnyitja hazánk, mi több: Közép-Európa első kisdédóvóját. Ő, aki a bécsi, müncheni és augsburgi óvodák felállításában is részt vesz, Martonvásárt sem hagyja figyelmen kívül, családjának ellenállásán azonban minden itteni terve zátonyra fut. Elképzeléseinek egy része

1846-ban mégis megvalósult, amikor unokahúga és „szellemi gyermeke”, Teleki Blanka Pesten hazafias szellemű nőnevelő intézetet nyitott.

A martonvásári „honteremtés” és sajátos földközel alakította ki Terézünk nem mindennapi kötődését a magyar röghöz. „A haza számít rád, Teréz!” – figyelmezteti magát már 1818-ban, meggyőződése ugyanis, hogy neki is kötelessége „a hon virágoztatására működni”. De miként legyünk a haza javára? – kérdi, szerinte ugyanis szakadatlanul törekednünk kell arra, hogy a cél elérésére szolgáló eszközt felismerjük. Ez az eszköz lesz számára a nevelés, s így alakul ki az Isten–haza–nevelés Brunszvik Teréz-i „szentháromsága”. Teréz szerint a leányok mint leendő édesanyák nevelése különösen fontos, mivel „az ő körükből fakad minden jólét, minden áldás, mint az anyaföldből: a családok, a haza, az emberiség minden üdve”. A „kiművelt emberfők” szükségességét már Széchenyi előtt hangoztatta. Az pedig, hogy az 1848/1849. évi forradalommal és szabadságharcral mennyire azonosult, a „Magyarország, Veled az Isten!” címmel közreadott feljegyzései bizonyítják.

„Ha szeretetet találnék Martonvásáron, boldog lennék” – sóhajtott fel 1848 táján. Sógornője, Szidónia, a kastély úrnője ugyanis olykor kinézte őt a kastélyból. Élete végén unokahúga vácdukai kúriáján húzta meg magát, s ott is halt meg. Martonvásári temetésén Lővei Klára mondott búcsúztatót.

Brunszvik Teréz koporsója a családi mauzóleumban





Az Óvodamúzeum emblémája

Az első nagyobb martonvásári Brunszvik Teréz-ünnepséget Pusztai József igazgató rendezte, aki 1898-ban az első óvodaalapítás hetvenedik évfordulója alkalmából meghívta ide a megyei pedagógusait. Azóta a község több országos emlékünnepségnek és neveléstörténeti konferenciának adott otthont. Martonvásár a székhelye az 1994-ben alapított Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítványnak is, amely a nagy óvodaalapító irathagyatékának közkinccsé tételét tekinti fő feladatának. A község első óvodája 1958 óta Brunszvik Teréz nevét viseli. 1999-ben megnyílt a katolikus felekezeti Szent László Óvoda is, amely a Brunszvik Teréz által szorgalmazott keresztény nevelés egyetlen martonvásári intézménye.

1995-ben költözött Martonvásárra a Nyíregyházán alapított Óvodamúzeum. A Harcsa Tiborné által összegyűjtött és a községnek adományozott, ritka értéket képviselő anyag a magyar óvodák történetét mutatja be a kezdetektől napjainkig. Brunszvik Teréz-ereklyék is helyet kaptak a múzeumban.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az angolkert és a község műemlékei

Ha legendája lenne a martonvásári parknak, akkor úgy kezdődhetne: „Valahol a Szent László-völgyben a földre hullott és azóta is ott ragyog egy fényes gyöngyszem...” Légi felvételekről különösen jól látható a kastély- és templomegyüttes mint ékszeres doboz és a lombok közül átcsillanó víztükör, a park tava, amelyet Brunszvik Teréz a táj szemének nevezett. Ennek a kis földi paradicsomnak a megalkotása 230 évvel ezelőtt kezdődött, amikor az első tó környéki jegenyét elültették, ezek ugyanis részei lettek az épített kertnek. Teréz büszkén emlegette, hogy a birtok eme központi része „három nemzedék fáradozásának eredményeképpen alakult remek parkká”.

A XVIII. század vége a kertművészetben a franciakert utáni átmenet időszak. A kert fokozatosan „tájrésztletté” alakul tágas pázsitokkal, kanyargós ösvényekkel, festői rendezett fa- és bokorcsoportokkal, hangulati hatásra törekvő kertrészletekkel (műrom, sírhant, barlang, kínai teaház). Beethoven a martonvásári parkot még ebben az „ősállapotában” látta.

*A martonvásári kastélypark
(Luise Kotz rajza alapján Würbst litográfiája, 1850)*



Ez idő tájt az angol kertművészet már új korszakát éli. A fantázia szülte a kerti építmények eltűnnek a parkokból, s a fáké lesz a vezető szerep. A korábbi kedvelt fafélések (szomorúfűz, tölgy, vadgesztenye, jegenye, hárs, akác) mellett a platán is megjelenik. A martonvásári park ebben a dendrológiailag platánkornak nevezett időszakban nyeri el azt a formáját, amely a lényegét tekintve azóta is változatlan.

A „szépen kigondolt” kert tervezője a német Heinrich Nebbien, a városligeti tervpályázat elkészítője és több hazai park (Alsókorompa, Tóalmás) megalkotója, az 1810-es évek első felében dolgozott Martonvásáron. Nebbien 1821-ben, a tájformálással kapcsolatos terveit ismertetve ír arról, hogy a martonvásári park megalkotása közben egyik fő törekvése volt az esztétikum és hasznosság elvének összeegyeztetése. „A környék legvarázsosabb képeivé rendezett” ligetek és facsoportok, amelyek amellet, hogy szépek, szakszerű telepítés mellett ellátják a birtokost tűzi- és épületfával. „A szépen rendezett vizek” festőiségét az egyértelműen haszonnal járó „malmok, nádasok, állatúszatók és itatók, vadkacsavadászat és halászat” csak fokozzák. Az „egyszerű szépségű” majorsági épületek úgyszintén. Ez időből valók a kőpadok, a háromívű kőhid és az a vörös márvány kút is, amelyről a park egyik legkiesebb része a Vöröskúti rét nevet kapta.

Az angol Richard Bright – akinek élményeire már többször hivatkoztunk – 1815 májusában kopogtatott be a martonvásári kastélyba. Útikönyvéből idézzük az alábbi sorokat, amelyek büszkeséggel tölthették el vendéglátóit: „Reggel sétát tettem a parkban, amelyet a gróf a kontinensen általában angolnak nevezett stílusban képeztetett ki; ebben a stílusban az a felfogás érvényesül, hogy a művészet nem szoríthatja ki a természetet... Körülöttem minden Angliára emlékeztetett, olyannyira, hogy szinte hazámban képzeltem magamat” – írja.

A XIX. század közepén a park hideg- és melegházaiban sokféle növény pompázott, amikor ugyanis az angol kert a virágot száműzte, a virágkultusz nem szűnt meg, csak visszaszorult az üvegházakba. A platánkor fái (platán, tulipánfa, japán akác, fekete dió, páfrányfenyő) mellett a régi növényjegyzékek tiszafát, ciprusfenyőt, juhart, júdásfát, bálványfát, kőrist és cédrust is említene. Közben az angol kert újabb szakaszába, a „fenyőkorba” lép, amikor a mamutfenyő és az ezüstoffenyő is megkezdte hódító útját. Az 1896 táján készült képeken jól láthatóak a kastély mindkét frontja előtt a kör alakú virágos részek, jeléül annak, hogy a virág itt is visszakövetelte jogait a szabad természetben.

A második világháború alatt és után súlyos károkat szenvedett park helyreállítása 1949-ben kezdődött. Az angol kertet 1953-ban természetvédelmi területté nyilvánították. Fenntartója az MTA Mezőgazdasági Kutatóintéze-



A kastélypark

te. A történelmi kertek kategóriájába tartozó, nyolcvanhektáros park egyike leglátogatottabb kastélyparkjainknak.

A kastély előtti részben a magyar agrártörténet négy kiválóságának szobra áll: Tessedik Sámuelé, Cserháti Sándoré, Baross Lászlóé és Pap Endréé, „a magyar hibridkukorica atyjáé”. Ugyanitt látható az az emléktábla is, amely a félig magyarra lett francia író és történész de Gérando Ágost (Brunszvik Karolina veje) halálának 150. évfordulóján (1999) készült. A szigeten látható a park egyik növényritkasága, a mocsári ciprus.

A Brunszvik-uradalomból ránk maradt egyetlen barokk műemlék a plébániatemplom, amelyet idősebb Brunszvik Antal egy korábbi kápolna helyén 1774 és 1776 között építtetett. Tervezője Jung József volt, számos jeles hazai templom és kastély megalkotója. Egyszakaszos, csehboltozatos hajó, diadalív és orgonakarzat – ezek a templombelső főbb építészeti jellemzői.

A templom díszítése a megbízó szándéka, sőt tervezése szerint bécsi vállalkozásban készült. Ennek irányítója a szobrászművész Anton Tabota, aki a templomdíszítékek és berendezési tárgyak beszerzését is magára vállalta. A főoltáron áll Szent Péter és Szent Pál, a mellékoltárokon a négy evangélista szobra. Kívül, a templom főhomlokzatán a Brunszvik család kőbe

véselt címere, a fali fülkékben pedig Szent István és Szent László szobra láthatók. Ez utóbbiak Tabotát „a művelten historizáló, mulatságosan kontraposztos, »szvingelő királyok« mestereként mutatja be, aki ilyenformán egy »bécsies«, késő barokk típussal járult a magyar szent királyok ikonográfiájához”.

A martonvásári templom a festőművész Felix Ivo Leicher három, eddig nem publikált művét őrzi: a főoltárképet, amelyen a templom védőszentje, a gyermek Máriát oktató Szent Anna látható, valamint a mellékoltárok Jézus megkeresztelkedése és Nepomuki Szent János megdicsőülése kompozícióit. A szentély mennyezetét Johann Ignaz Cimbala A Megváltás allegóriája című műve díszíti, amely a veszprémi püspöki palotakápolna mennyezetképének sajátos származéka. A művészettörténész Jávor Anna szerint a „rózsaszínes-meleg színharmóniájú” freskó érdekessége, hogy ezen „egy misztikusan áttételes ikonográfiai variáns jelenik meg a háromszögbe foglalt Gyermek Jézus alakjával”. Az oldalfalakat „dekoratív látszarchitektúrában és festett angyaloktól tartott medaillonokban magyar szentek (István, Imre, Erzsébet és Boldog Margit) sematikus képei díszítik”.

Idősebb Brunszvik Antal, a nagyvonalú mecénás a templomra igen jelentős összeget áldozott, a legnagyobb tette mégis az volt, hogy az említett bécsi mesterek között olyan művészi együttműködést kezdeményezett, amely – amint azt Jávor Anna írja – „az uradalmi templom egyszerű, világos belső terében a klasszicizáló oltárarchitektúra, a borongósan komoly oltárképek, az expresszív-lobogó fehér szobrok és a derűsen didaktikus freskó kiegyensúlyozott, késő barokk harmóniáját” teremtette meg Martonvásár szívében.

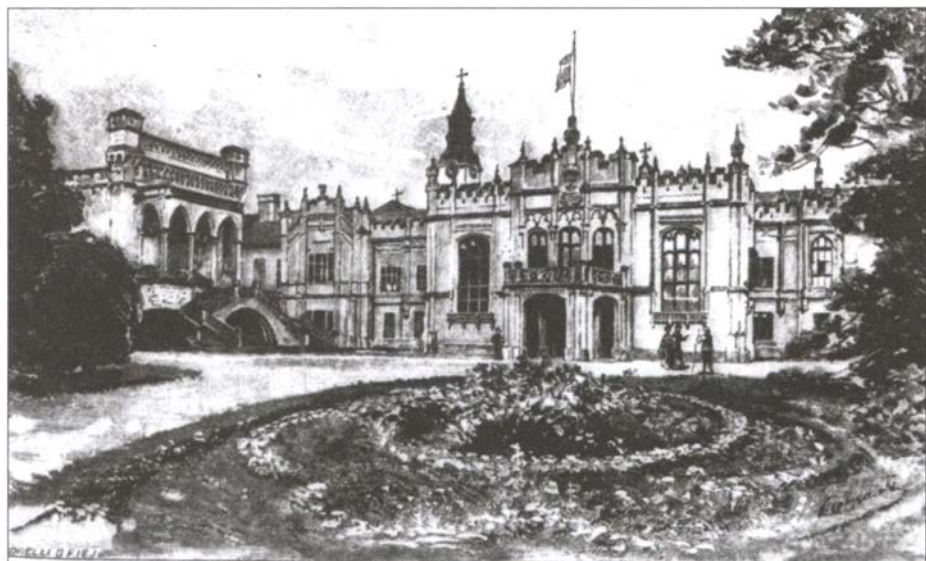
Kezdetben a templom mellett csak a Beniczky-féle kúria állt. Ennek felhasználásával és kibővítésével, Thallherr József kamarai építész tervei nyomán készült el 1784–1785-ben az egyelőre még földszintes és barokk stílusú kastély. Újabb építkezésre az 1820-as évek második felében került sor, amikor az emeletráépítés és a különálló könyv- és képtárépület kialakítása történt meg, immár klasszicista stílusban. A következő, 1870-es évekbeli átépítés Brunszvik Géza nevéhez fűződik. Azóta az épület az angol vagy neogót stílus jegyeit viseli.

A kastélyt a történelem viharai többször megérintették. Az első és a második világháborúban hadikórház működött a falai között. Az 1920-as években Dreherék Sorg Antalt bízták meg a kastély felújításával, amely ezt követően is neogót stílusú maradt, habár díszítőelemeiben egyszerűsödött. Az omladozó képtár lebontására szintén ekkor került sor.

1945 tavaszán a kastély a szerveződő tangazdaságé, 1949-ben pedig a kutatóintézeté lett, s helyreállítása is megtörtént. A következő felújításnak



A martonvásári templom oltárképe (Felix Ivo Leicher, 1776)



A kastély és a képtár (Cserna Károly rajza, 1896)

köszönhetően az addig műemlék jellegüként számon tartott épületet 1976-ban műemlékké nyilvánították. Ez ma az MTA Mezőgazdasági Kutatóintézetének igazgatási épülete, földszintjén a Beethoven Emlékmúzeummal. A melléképületek (az egykori kocsiszín, boltozott istálló, szénapadlás) konyha, üzemi ebédlő és előadóterem céljaira történt átalakítása és az utolsó kastélyfelújítás is Budai Aurél nevéhez fűződik.

A kastélypark bejáratával átellenben látható az 1900-ban immár kifejezetten óvodai célokra emelt épület, amely ma már ritkaságánál fogva is értéket képvisel. A község temetőjében 1880 táján épült Brunszvik-mauzóleum, amelyet 1996 óta Kovács Erzsébet Brunszvik Teréz és Teleki Blanka örangyalát ábrázoló tűzzománc oltárképe díszít. A Dreher-kriptában Ligeti Antal fehér márvány Krisztus-szobra látható.

Beethoven, aki eljött Martonvásárra

A martonvásári kastélyban nemcsak építészetünk, a parkban pedig nem csupán a magyar kertépítészet, hanem nemzeti történelmünk sajátos „műkincseit” kell látnunk. Ezen a helyen az idők során számos hazai és külföldi tudós, művész, politikus megfordult. Közöttük is kitüntetett hely illeti meg Ludwig van Beethovent, annál is inkább, mivel a mai Magyarország területén Budán kívül ez az egyetlen olyan hely, amely a zeneköltő látogatásaival büszkélkedhet.

A fiatal komponista híre Martonvásárra hamar eljutott, Brunszvikék ugyanis már az első zongoratriók (1795) előfizetői között is ott voltak. Megismerkedésükre 1799 májusában került sor, amikor a főúri körökben körülrajongott mester zongoraleckéket adott a huszonnégy éves Teréznek és a húszéves Jozefinnek. Ekkor köttetett közöttük az „a benső, szívbéli barátság”, amely a Mester haláláig tartott. Jozefin pár hét múlva feleségül ment Deym grófhhoz, és felkerült Bécsbe. Fivére, Ferenc is barátságba került Beethovennel, aki állítólag fel-felkereste a budai gyógyfürdőket, és Martonvásáron is nemegyszer megfordult. Látogatásainak idejét és számát illetően sok a bizonytalanság. Két ízben mindenképpen járt itt, s látogatásainak legvalószínűbb időpontjai: 1800 májusa és 1806 nyara.

Beethoven egyetlen pest-budai szereplésére 1800. május 7-én került sor a Várszínházban. Utána Martonvásáron is járhatott. Először, de nem utoljára. A két Brunszvik nővér ugyanis ekkor Bécsben tartózkodott. Jozefin május 4-én szülte meg első gyermekét, nővére pedig bizonyíthatóan mellette volt. A felejthetetlen martonvásári napokra tehát, amelyekről Teréz mesél, később kerülhetett sor. „Beethoven eljött Budára, eljött Martonvásárra, és mi felvettük abba a kis köztársaságunkba, amelynek csupa kiválasztott férfi és nő volt a tagja” – írja. S hogy mi volt ez a köztársaság? „Egy kerek térséget magas, nemes hársfákkal ültettünk be; minden fa egy-egy tagnak nevét viselte, és ha egyik-másik nagy fájdalomra távol volt is, mégis beszélhettünk jelképeikkel, örömet s okulást merítve szavaikból... Ma sem ismerek szebb s boldogabb államot annál; Plató respublicája volt kicsiben” – meséli Teréz.

A Beethovennel kapcsolatba hozható másik parkobjektum: a múzeumban látható vörös márvány obeliszk, Teréz piramisa. Mint írja: „Volt a kerten belül egy kertcském, ahol sírdombot hányattam, s vésett vörös márványból piramist állíttattam ezzel az egyszerű felirattal: A legjobb atyának,



*A Brunszvik-kripta oltárképe
(A Martonvásáron élő Kovács Erzsébet és Zoltán Győző
iparművészek alkotása, 1996)*

lánya Teréz.” E hely számára igen becses volt (itt tette azt a fogadalmát is, hogy az „Igazság papnője” lesz). Piramisát minden bizonnyal megmutatta Beethovennek is, akinek hasonló emléket ígérhetett. Ez lehet a zeneköltő tréfás üzenetének nyitja. „Csókold meg Teréz nővéredet – kérte Ferenc grófot –, mondd meg neki, félek, nagyvá lesznek anélkül, hogy ehhez ő egy emlékművel hozzájárulna.” Ekkoriban főúri körökben divat volt emlékművet emelni élő nagyságoknak; erre a szentimentális kert eleve lehetőséget kínált. Haydn tiszteletére Harrach báró állított emléket, Erdődy-Niczky Mária pedig egy Isis-templomot szentelt nagy barátjának, Beethovennek.

A zeneköltő szóban forgó levele 1807. május 11-én kelt, amikor még láthatóan jól emlékezett Teréz ígéretére. Életrajzírója, Schindler szerint a Mester 1806-ban „rövid pihenőn” barátjának, Brunsvik Ferencnek a birtokán járt, vagyis Martonvásáron, a grófnak ugyanis akkor más birtoka nem volt. 1806 nyarán még tartott a szerelem Beethoven és a két éve előzvegyült Jozefin között, aki már három hónapja Erdélyben volt. Nagyon is elképzelhető, hogy a zeneköltő a vele való találkozás reményében szánta rá magát a martonvásári útra. Állítólag az Appassionata szonáta kéziratát is magával hozta, s az utolsó javításokat itt tette rajta. Fél évvel később e remekmű Brunsvik Ferencnek szóló ajánlással jelent meg.

Beethoven és hazánk, illetve a magyarok kapcsolatában a Brunsvik család meghatározó szerepet játszott. Teréz, Jozefin és Ferenc a zeneköltő műveinek első magyarországi népszerűsítői és ihletett tolmácsolói lettek. Tizennégy levél tanúsága szerint Jozefin volt Beethoven „Egyedüli Ked-

Komáromi-Kacz Endre: Beethoven Martonvásáron (1930-as évek)





A Beethoven Emlékmúzeum

vese”. Feltehetően az a rejtélyes levél is neki íródott, amelynek titokzatos címzettjét az utókor „Halhatatlan Kedves”-ként emlegeti. A Brunsvikoknak részük lehetett a zeneköltő budai vendégszereplésében csakúgy, mint abban is, hogy a pesti német színház megnyitójára (1812) megzenésítette Kotzebue két magyar vonatkozású művét, az István király nyitányt és az Athén romjai utójátékot. Beethoven pedig több remekművét nekik ajánlotta, ily módon is megörökítve nevüket a zenetörténetben.



Parkrészlet

Beethoven kapcsán Martonvásárt 130 éve emlegetik, itteni látogatásairól azonban Brunszvikék ismerősei korábban is tudtak. Tudott Liszt Ferenc is, aki 1846. május 11-én zarándokolt el ide. A kastélyban Beethoven-relikviákat láthatott: leveleket, kottákat, festményt, majd pedig néhány Beethoven-mű eljátszása után visszatért Pestre.

1927-ben Dreherék Pásztor Jánossal megmintáztatták a nagy zenei géniusz terméskő mellszobrát. Május 22-én a martonvásári szoboravató lett volna a Beethoven halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett országos ünnepségek záró programja (különvonalokat hirdettek meg, s a műsor szerint az engesztelő szentmisén a hely szülőtte, Pusztai Sándor operaénekes a zeneköltő dalaiból énekelt volna), az ünnepség azonban valamilyen oknál fogva elmaradt. A szobor felavatására csak 1954. szeptember 14-én került sor.

1958. június 22-én a kastélyban megnyílt a Beethoven Múzeum, amely 1988 óta a Magyar Tudományos Akadémia igazgatása alá tartozik, fenntartója pedig a martonvásári kutatóintézet. A felújított és kibővített múzeum mostani állandó kiállítását, amelynek a „Beethoven és a magyarok, különös tekintettel a martonvásári Brunszvikokra” címet adhatnánk, Falvy Zoltán és e sorok írója rendezte. A múzeummal és az 1960-ban átadott szigeti hangversenykerttel Magyarország régi adósságát törlesztette Beethovennel szemben. Az 1960 óta évről évre megrendezett nyári koncerteken számos külföldi és hazai művész és zenekar működött közre.

Martonvásár, ahol 1954 óta az általános iskola is Beethoven nevét viseli, a hazai Beethoven-kultusz központja. Ennek tervét megálmodói nem kis részben a parkra alapozták, amelynek növényzete állandóan újjászülető életet perget az idő végtelenségében. A zeneköltő martonvásári emlékeit („álmaiét, ábrándjaiét, szerelmeiét”) az általa papírra vetett „kótafejek” őrzik. A nagy zenei titánét pedig, aki rajongott a természetért, a fejedelmi tölgyek, a tóparton silbakoló platánok és az az elárvult, öreg hársfa, amely egykor talán éppen őt jelképezte a Brunszvik nővérek „köztársaságában”.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Források

- A KÖZSÉG TÖRTÉNETÉNEK JELENTŐSEBB ÖSSZEFOGLALÁSAI.** Lencsés Ferenc: Martonvásár története (Székesfehérvár, 1965); Lencsés Ferenc: Martonvásár. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 21(1990); Hornyák Mária: Martonvásár és a Brunszvik uradalom a XVIII. század második felében. Egyetemi doktori értekezés (Bp. 1986. A továbbiakban: Disszertáció.)
- MUNKÁK, AMELYEKRE TÖBB FEJEZETÉBEN IS HIVATKOZUNK:** Dobozy Imre: Martonvásár. Pályadíjnyertes tanulmány. Reménysugár, 1935. 9–10.; Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815. (Veszprém, 1970); Petheő Dénes: A Tárnokvölgye és vidéke. 2. Vasárnapi Újság 9 (1862) 556–558.; Zách József: Fehér-megye topographiai statisztikája (Székesfehérvár, 1863).
- HELYZETI ENERGIÁK.** Ádám László: Fejér megye településeinek természetföldrajzi leírása. (Kézirat, Fejér Megyei Levéltár. Székesfehérvár, 1986); Ádám László – Marosi Sándor – Szilárd Jenő: A Mezőföld természeti földrajza (Bp. 1959); Bél Mátyás: Fejér megyei leírása. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 11(1977); Kitaibel Pál: Diaria itinerum Pauli Kitaibeli. 1. (Bp. 1945).
- A MAGYAR KIRÁLYOK ALATT.** A honfoglalás előtti idők vázlatát a Szent István Király Múzeum régészeti jelentéseire alapoztuk. Az középkori okmánytárak és az Országos Levéltár oklevél-regesztáin alapul. Hornyák Mária: A Martonvásárral kapcsolatos 1526 előtti oklevelek jegyzéke. (Kézirat) (Martonvásár, 1983). A főbb falutörténeti munkák. Eperjessy Kálmán: A magyar falu története (Bp. 1966); Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje (Bp. 1971); Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (Bp. 1966); Szabó István: A középkori magyar falu (Bp. 1969). A Martonvásárra és környékére vonatkozó alapművek: Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 2. (Bp. 1987); Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 3. (Bp. 1897); Major Jenő: A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18. 48–90. (Bp. 1966). A falu első említése a külföldi irodalomban: H. Tóth Imre – Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 1977. 1.
- A TÖRÖK ELŐTTI BIRTOKOSOKRÓL.** Karácsony János: A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig (Bp. 1900); Wertner Mór: A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig. 1. k. (Temesvár, 1891); Nagy Iván:

Magyarország családai... 1–12. (Pest, 1857–1865); Kempelen Béla: Magyar nemes családok 1–12. (Bp. 1911–1932).

„MAJD TÖRÖKTŐL RABIGÁT VÁLLAINKRA VETTÜNK...”. Magyarországi török adóösszeírások (Bp. 1970); Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása (Bp. 1977); Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai: demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. (Bp., 1985); Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. 1–2. (Bp. 1886); Farkas Gábor: A török hódoltság krónikája Székesfehérváron és Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19. 201–242. (Székesfehérvár, 1989).

ÁRENDÁSOK ELDORÁDÓJA. HONTEREMTŐ ÚJ FOGLALÁS. Martonvásár XVIII. századi múltját részletesen tárgyalja a Disszertáció. Itt csak a főbb irodalomra utalunk. Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. 1. Dunántúl (Bp. 1970); Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787 (Bp. 1975); Nagy Lajos: Adalékok a Fejér megyei jobbágyság történetéhez 1543–1768. Alba Regia 1. 77–98. (Székesfehérvár, 1960); Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848 (Bp. 1980). Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1737. Válogatta, fordította Gömöri György (Bp. 1994).

A MEZŐVÁROS 1789 ÉS 1848 KÖZÖTT. Vályi András: Magyar Országnak leírása. 2. (Buda, 1799); John Paget: Hungary and Transylvania. 1. (London, 1839); Vladimir Bronevskij: Utazás Magyarországon 1810. (Bp. 1948).

PÁKOZD HÁTORSZÁGA. A 48-as forradalom és a szabadságharc irodalmából helyi vonatkozásokat tartalmaz Erdős Ferenc: Forradalom és szabadságharc Fejér megyében (Székesfehérvár, 1998); Demeter Zsófia: A pákozdi győzelem (Székesfehérvár, 1998). Martonvásári vonatkozásokat tartalmazó források: „Magyarország, Veled az Isten!” Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Bevezető tanulmány, jegyzet: Hornyák Mária. (Bp. 1999); Végh János naplójából. Közli Károly János: Fejér vármegye története. 5. 522. (Székesfehérvár, 1904); Csány László kormánybiztos iratai 1–2. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. (Zalaegerszeg, 1998); Sajtó kezébe ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. (Bp. 1998); Görgei István: 1848 júniusától novemberéig. (Bp. 1980); Mészáros Lázár emlékiratai. 1. (Bp. 1881); Ivánka Imre: Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben. Ellenőr 1881. febr.; Barsi József: Utazás ismeretlen állomás felé 1849–1856. Közreadta Simon V. Péter. (Bp. 1988). Boross Mihály: Élményeim 1848–1861 (Székesfehérvár, é.n.).

- AZ ÖNKÉNYURALOM ÉS A KIEGYEZÉS ÉVTIZEDEI. Az 1849 utáni évtizedek feldolgozásánál haszonnal forgattuk: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1849–1914. 1–2. (Bp. 1965) Fontos adatokat tartalmaznak még: Fejér vármegye alispánjainak éves jelentései 1872–1890. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 24. (Székesfehérvár, 2000); Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. 3. (Pest, 1851); Magyarország ismertetése... 1. (Pest, 1865) A Magyar Korona országainak helységnévtára 1890. (Bp., 1892)
- A MILLENNIUMTÓL TRIANONIG. József Ágost főherceg és neje. Vasárnapi Újság 43 (1896) 28.; Dobos János: A martonvásári kastély. Vasárnapi Újság 42 (1895) 16. Dreherékről: Josef Promintzer: Dreihundert Jahre Brauhaus Schwechat. (Wien, 1932); Dreher Concern. (Bp. 1933); Magyarország földbirtokosai (Bp. 1893, 1937);
- KÉT HÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN. Az 1911 és 1916 közötti időszokról Fejér megye alispáni jelentései, a Trianon utáni évtizedek történetéhez pedig az alábbi munkák adnak támpontokat: Radenich György (szerk.): Fejér vármegye és Székesfehérvár. Bp., 1924.; F. Szabó Géza szerk., Fejér vármegye és Székesfehérvár... általános ismertetője és címtára az 1931–32. évre. 1–2. (Székesfehérvár, 1933); Schneider Miklós – Juhász Viktor (szerk.): Fejér vármegye. (Bp. 1937); Scherer Péter Pál: A nagybirtok (Bp. 1939); Lencsés Ferenc: Álom és valóság. Kelet Népe 5(1939)5.
- AZ 1945 UTÁNI ÉVTIZEDEK. Márkus István: Mit láttam falun? 1945–1966. Bp. 1967. A tanácsköztársaságról, a két világháború közti időszokról, s kiváltképp az 1945 utáni két évtizedről Lencsés Ferenc fent említett munkái részletesen szólnak.
- A NÉPESSÉG ALAKULÁSÁNAK JELLEMZŐI. A KÖZSÉG HAJDANVOLT NEMZETISÉGEI. B. Lukács Ágnes: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. (Bp. 1978). Schneider Miklós: Fejér megye nemesi összeírása 1818–21. 1828. (Székesfehérvár, 1934); Fejér megye 1843. évi nemesi összeírása. Közreadja: Schneider Miklós (Székesfehérvár, 1936). Sándor Pál: Iparos és kereskedő zsellérek Fejér megyében az 1828. évi országos összeírás tükrében. Agrártörténeti Szemle 23(1981); Fejér vármegye 1848. évi zsidó összeírása. (Összeáll.) Pfeiffer Károly (Székesfehérvár, 1940).
- „TEKINTÉLYES VÁRDÁJA” A MEZŐGAZDASÁGNAK. Az uradalomról (a Disszertáción kívül): Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből (Bp., 1899); Korizmics László – Benkő Dániel – Morócz István: Mezei gazdaság könyve. 1. (Pest, 1855); A martonvásári gazdaság leírása. Gazdasági Lapok 18 (1866); Pénzes Ferenc gazdasági statisztikája 1869. évről. (Székesfehérvár,

1873) [Libits Adolf]: József főherceg uradalmainak ismertetése (Alcsút, 1896). Dreherek uradalmáról: Kurze Beschreibung der Herrschaft Martonvásár (Bp. 1911); Magyarország állattenyésztése 1–2. (Bp. 1926); Az országos mezőgazdasági címtár kiegészítő része. 1. (Bp., 1944). A kutatóintézetéről: Hornyák Mária: „Tekintélyes várdája” a mezőgazdaságnak. A martonvásári kutatóintézet kialakulása és ennek előzményei (Martonvásár, 1999).

VALLÁSFELEKEZETEK, HITÉLET. OKTATÁS, MŰVELŐDÉS, TÁRSASÁG. A kulturális élet, a vallásfelekezetek és a népesedési viszonyok a községtörténet eléggé fehér foltjai. Egy-egy részletkérdést illetően haszonnal forgatható kiadványok. Tóth Tihamérné: A kétszáz éves martonvásári iskola. Ma és Holnap 17 (1989); Hornyák Mária: Adalékok a 100 éves martonvásári óvoda első évtizedeinek történetéhez. Óvodai Nevelés 36 (1983) 10. Hornyák Mária – Balla Lászlóné – Szénási Tiborné: A martonvásári óvoda 100 éve. Ma és Holnap 12 (1984) Hornyák Mária: Adalékok egy martonvásári olvasóköri körhöz. Fejér Megyei Könyvtáros 31 (1991) 2. Hornyák Mária (szerk.): A Brunszvik család martonvásári könyv- és kottatára. (Martonvásár, 1991).

A FALU ÉPÍTETT VILÁGA. Hornyák Mária: Martonvásár. Brunszvik kastély és Beethoven Emlékmúzeum. (Martonvásár, 1990). Budai Aurél: A martonvásári kastély építéstörténete. Műemlékvédelem 34 (1990) 4. Hornyák Mária: Adalékok a martonvásári templom és kastély XVIII. századi történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 39 (1990).

„BRUNSZVIKOK, Ó NEMES BRUNSZVIKOK!” BRUNSZVIK TERÉZ „SZENTHÁROMSÁGA”. A Brunszvikokról (a Disszertáción és az említett családtörténeti munkákon kívül). Brunszvik Teréz: Fél század életéből. Ford.: Petrich Béla. Közli Czeke Marianne – H. Révész Margit. (Bp. 1926); Czeke Marianne: Gróf Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága. (Bp. 1935), Czeke Marianne: Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései. 1. (Bp. 1938); Jedlicska Pál: Kiskárpáti emlékek. 2. (Eger, 1891); Ney Klára-Mária: Ney Ferenc élete és munkássága (Bp. 1944); Hornyák Mária: Brunszvik Teréz (Martonvásár, 1994); Hornyák Mária (szerk.): „Nőttön-nő tiszta fénye.” Tanulmányok Brunszvik Teréz emlékezetére (Martonvásár, 1996).

AZ ANGOLKERT ÉS A KÖZSÉG MŰEMLÉKEI. A park történetéről Hornyák Mária: A Brunszvik család martonvásári angolkertjének története a források tükrében. Művészeti Értesítő 41 (1992) 1–4. Galavics Géza: Magyarországi angolkertek. (Bp. 1999). A műemlékekről: Budai Aurél: A martonvásári kastély építéstörténete. Műemlékvédelem 34 (1990) 4. Hornyák

Mária: Adalékok a martonvásári templom és kastély XVIII. századi történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 39 (1990); Jávor Anna: Leicher, Tabota és Cimbál Martonvásáron. Művészettörténeti Értesítő 39 (1990).
BEETHOVEN, AKI ELJÖTT MARTONVÁSÁRRA. A helyi Beethoven vonatkozások összefoglalói. Hornyák Mária: Beethoven, Brunszvikok, Martonvásár. (Martonvásár, 1994); Hornyák Mária: Martonvásár. Brunszvik kastély és Beethoven Emlékmúzeum. (Martonvásár, 1990). Marie-Elisabeth Tellenbach: Beethoven und seine „Unsterbliche Geliebte“ Josephine Brunswick (Zürich, 1983).

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Függelék

I. Az 1768. évi (első) martonvásári jobbágyok

Ánosi György	Molnár András
Blaskó Tamás	Orosz Péter
Csapkovits Márton	Paulovics Márton
Csapkovits Péter	Placskó János
Cseresznye Péter	Szlankó József
Dobos Mihály	Szlautka Mátyás
Gyurikó János	Szlautka Miklós
Gyükér István	Szlivka Mátyás
Ispán András	Szlivka Tamás
Ispán Mihály	Szoszki Mátyás
Kiss György	Szudek Mátyás
Kreszák (Krsák) Ádám	Tóth András
Kreszák Mihály	Turán András
Laczó András	Varga István
Machala János	Vass András
Melega György	Zsakó István
Mlinarovits György	Zsigmond Mihály

II. Az 1828. évi adóösszeírásban szereplő családok

a. JOBBÁGYOK

Ánosi (2), Braun, Bideli, Eisenbacher (2), Futó, Gergely (2), Greff, Gresser, Gutyna (2), Gyurikó, Hedrich, Hegedűs, Hornyák, Ispán, Kis, Klopfer, Krautsieder, Majer, Makáts (4), Malsovits, Marton, Pammer, Paulovics, Purnhauser, Reichard, Rothenberger, Schind(e)ra (2), Szaller (2), Szokoli (2), Szmilkó, Valassek, Varga (2), Végh, Vogl (3), Wittenheber.

b. ZSELLÉREK

Adamovics, Aischel, Ánosi, Bosnyák, Csacsányi, Csapkovics, Cseresznyés, Csizmarik, Debora, Drevenka, Eberheim, Eisenbacher, Feske, Fieber, Foller, Földi, Francz, Fucsek, Gergely, Geringen, Greff, Guček, Gutyna, Gyurikó, Hegedűs, Herkl, Hideg, Hill, Hlavanda, Horn, Horváth, Höhn,

Hupert, Hübner, Ispán, Jáske, Jelinek, Kern, Kincses, Kováts, Klebes, Klopfer, Krechle, Kreszák, Kugyela, Kustermann, Lauberger, Leffler, Lisszi, Lukács, Lutz, Majer, Mayer, Marton, Márkus, Melicher, Mergl, Minárovits, Miszlei, Montz, Naßvogel, Neukunft, Németh, Orosz, Őri, Palánka, Pammer, Pelikán, Petrovszki, Pichler, Pirman, Placskó, Polák, Prekop, Prohászka, Raab, Reitknecht, Remetsek, Rieder, Ritter, Roma-
 jer, Rozbora, Rudák, Skabrada, Stefkovits, Stark, Sterba, Stiller, Skretsko, Stitza, Strausz, Svájlig, Szabó, Szalczér, Szedlák, Szlahutka, Szmilkó, Szokoli, Szoszki, Szudek, Szuknya, Vailand, Valassek, Verle, Vespeller, Végh, Vitnyek, Wagner, Wirtsdorfer, Wohlbach, Zelenka, Zmelák, Zombola, Zrubetz, Zufall, Zsigmond.

III. Az 1848. évi jobbágyok

Ánosi János	Purnhauser (Burnhauser) Pál
Ánosi József	Raab János
Braun János	Raab Lőrinc
Eisenbacher György	Reichardt Dénes
Fodor Péter	Reichardt Márton
Gergely Mihály	Ritter Józsefné
Greff Gottfried	Rosen György
Gresser János	Rottenberger József
Gresser Tamás	Rumi István
Gutyina János (alsó)	Szaller (Szeiler) Antal
Gutyina János (felső)	Szedlák József
Gyurikó Mihály	Szmilkó József
Hedrich Ferenc	Szokoli György
Hegedűs János	Szoszki Györgyné
Herkner Vencel	Szuppinger Jakab
Kaltnecker Antal	Valasek András
Kiss István	Varga János
Klopfer Mihály	Varga János
Macháts István	Varga Mihály
Malsovits János	Végh János
Mayer (Meyer) János	Vogel Jakab
Mlinarovits János	Vogel Márton
Müller Jakab	Wittenheber János
Pammer Dénes	Zrubetz Márton
Pradt Márton	Zsigmond István

IV. A régi jobbágy- és zsellércsaládok névmagyarosításai

Braun (Barnaföldi, Bérces, Békefi), Csapkovits (Csabai), Czeilinger (Harmati), Djegula (Deák), Drevenka (Dénes), Eisenbacher (Endrődi), Fogel (Fogarasi), Grósz (Galántai), Groszmann (Gerlei), Gutyina (Galambos, Gondos, Aradvári), Heimpold (Halász), Hercz (Harmat), Herkner (Honti), Hlavanda (Halmai), Hornyák (Egervári, Hortobágyi), Jankovits (Juhász), Klopfer (Kövesdi, Kővári), Korozmán (Kaposi), Macháts (Mohács), Minárovits (Márai, Mogyorósi), Pammer (Karádi), Práth, Bráth (Parádi), Prekop (Pintér), Purnhauser (Harasztos, Pusztai), Ritter (Rajnai, Rékai) Rottenberger (Rajnai), Stefkovics (Aradi, Szabados, Sasvári), Szaller (Szamosfalvi, Szabados), Szmilkó (Szávai, Szénási, Zászlós), Szudek (Szépvölgyi), Szuppinger (Széplaki).

V. Az első világháború martonvásári áldozatai

Árki József, Bajnóczki Balázs, Baki Károly, Bakos János, Bakos József, Bencsik Ferenc, Bernwalder János, Blaskó József, Blaskó Károly, Boglár István, Boglár János, Borisza János, Bosnyák István, Braun István, Bula János, Csapkovits Géza, Csapkovits József, Csizmarik István, Csizmarik Péter, Degen János, Dudás Ferenc, Durmics Mihály, Evinger István, Farsang István, Fodor János, Fodor Sándor, Fogl János, Földesi József, Francz Vilmos, Füsi István, Gaszt Nándor, Gergely Ferenc, Grosz János, Grünzweig Béla, Gulyás József, Gutyina József, Heimpold Ferenc, Hlavanda Mihály, Horn József, Horváth János, Horváth József, Horváth Péter, Kiss Mihály, Koller János, Magyar István, Martinecz István, Martinecz József, Marton Jakab, Matusék István, Minarovits István, Minarovits Mihály, Minarovits Mihály 2., Moharos István, Molnár György, Müller Ferenc, Neben Lipót, Odor János, Orosz József, Ortmann József, Pajner István, Pajner József, Patak Károly, Payer Mihály, Placskó András, Pató József, Pátkai József, Práth József, Preiszler Gyula, Preiszler Rezső, Reichardt János, Reichardt Márton, Roth István, Rumi Ferenc, Schlesinger István, Schlesinger János, Segesdi Antal, Sutyera István, Szabó Lajos, Szalai István, Szmilkó József, Szokoli Mihály, Szűts János, Tengerdi János, Tengerdi Lipót, Varga Ferenc, Varga Ferenc 2., Varga István, Varga János, Varga G. János, Varga József, Varga Mihály, Vagula István, Végh István, Vida István, Vida János, Vida József, Wolpach János.

VI. A második világháború martonvásári áldozatai

Agócs János, Ábel István, Ábel Sándor, Bakos József, Balassa Mór, Balogh János, Balogh László ifj., Baumgartner Ferenc, Biliczki Béla, Bíró (Rechnitzer) Imre, Bogárdi (Baumgartner) Ignác, Boskovits Béla, Braun Ferenc, Braun Janka, Braun József, Braun Margit, Budai Béláné, Büki István, Cziteróczi Anna, Dégen László, Déri (Deutsch) István, Figuli Károly, Fischer Lajos, Fischer Lajosné, Fogl József, Földesi Ferenc, Fröschl Jánosné, Friedmann Farkas, Gergely Ágoston, Gergely József, Gergely Sándor, Glósz János, Gombás Béláné, Göndöcs József ifj., Grimm András, Groszmann János, Gucsek István, Györfi János, Gyurik István, Hecker Vilmos dr., Hecker Vilmosné, Hegedűs Ignác dr., Heinrich Sándor, Heinrich Sándorné, Hoffmann Jenő, Horváth István, Horváth János, Horváth Jenő, Hüll Lipót, Jankovits János, Józsa János, Király Lajos, Kiss Lajos, Klein Lajos, Klein Lajosné, Klein Zsuzsanna, Koncsik István Sándor, Koncsik József, Koncz Kálmán, Korozmán István, Kovács Lajos, Kővári József, Kövesdi György, Kövesdi János, Krausz Zsigmond, Kupi András, Kutai László, Landi József, Lencsés Ferenc, Lepnyák János, Löbl Ottó, Majer János, Major István, Matyienszki János, Mauthner Arnold, Mauthner Arnoldné, Mauthner Imre, Mauthner Jenő, Mauthner László, Márton József, Miklós Emil, Minárovics József, Mindák Imre, Móder Ferenc, Mohai András, Mohács Imre, Molnár Antal, Müller János, Müller Péter, Nagy József, Nagy Mihály, Németh Antal, Novák László, Ofner Berta, Ofner István, Ofner Jolán, Ofner Miksáné, Paulovics János, Pál János, Poór János, Prekop Ferenc, Provoda Anna, Radecki András, Rajnai József, Ráczy István, Rámás Ferenc, Rechnitzer Ferenc, Rechnitzer Ilona, Rechnitzer János (Jakab), Rechnitzer Sándor, Rechnitzer Sándorné, Ruffkó Károly, Rumi Mihály, Rutz György, Schein Anna, Schein János, Schein Lajos, Schein Margit, Schalchammer Károly, Schwannauer Ferenc, Schweiger Jánosné, Schwartz Imre, Schwartz Magdolna, Schwartz Sándorné, Schwartz Vilmos, Schwartz Vilmosné, Segesdi József, Serák Imre, Somogyi Ferenc, Sonnenschein Ernő, Sonnenschein Miksáné, Steiner József, Stern Aladár, Stern Aladárné, Stern István, Svigruha János, Szabó Józsefné, Szeidl János, Szeidl Márton, Szerémi Sándor, Szépvölgyi József, Szmilkó Józsefné, Takács János, Tima Istvánné, Tóth Lajos, Török István, Török Istvánné, Ujszászi József, Vagyócki Gyula, Varga Emil, Varga Ferenc, Varga István dr., Varga Istvánné, Varga László, Vida István, Weisz Lipót, Weisz Lipótné, Weisz Simon, Weisz Simonné, Wéber János, Wurzinger Antal, Wurzinger Pál, Zámbó István.

Martonvásár

Összefoglaló

Forum Martini, Mortunwasara, Martinweiser, MWassár, Vásár Martony. Az elmúlt évszázadok során sokféleképpen írták annak a Budapeستől harminc kilométerre fekvő, ötezer lelkes nagyközségnek a nevét, amelyet ma szerte a világban Martonvásárként ismernek. A helységnév egyéni ízét és tartalmát a tovatűnt múlt és a fogható jelen rekvizitumainak sajátos találkozására adja. Beethoven és a Halhatatlan Kedves-rejtély, a kiseddóvás és nevelés apostolaként tisztelt Brunszvik Teréz, a természetvédelmi területtel nyilvánított angolkert és végül, de nem utolsósorban a Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági Kutatóintézetének MV jelű kukorica-hibridekben és búzafajtákban tetet őlő eredményei, mind-mind ezt a települést idézik emlékezetünkbe.

A Szent László-patak szalagjára fűzött falu keletkezését és sorsának alakulását nagyban befolyásolta az a tényező, hogy területén minden időben fontos út, sőt utak haladtak keresztül. Az életet adó víz, a tágas, lankás határ, a termékeny pannon föld a letelepülni vágyókat ősidők óta vonzza. Az Árpád-kori település kialakulását annak köszönheti, hogy Márton nevű birtokosa valamikor az 1200-as évek első felében vásártartási jogot kapott. Forum Martini falu, amely először egy 1259 táján kelt oklevél révén hallat magáról, a környék piacközpontja lesz, majd pedig Fejér megye legnagyobb településeinek egyike. A török félhold uralma alatt azonban élete fonala megszakadt, hogy az a Martonvásár, amely száz év múlva a helyén támad, az Árpád-kori falu emlékét már csak a nevében őrzi.

Az elvadult, tönkretett pusztá újbóli kultúrtájja formálása 1758 után kezdődött. Míg a volt hódoltsági részek más pontjain a futóhomok vagy a szántókra benyomult erdő és bozót jelentett gondot, addig Martonvásárt a vizektől kellett visszahódítani. A magyar múlt egyik nagy sikertörténete ez a XVIII. századi „természethódító munka”, amelynek élharcosaiként a Bácska, Bánát, Szeged és a Kiskunság pionír tanyaépítőit szokták emlegetni, jóllehet a martonvásáriak munkája cseppet sem volt könnyebb. Idősebb Brunszvik Antal szó szerint vette az ószövetségi Szentírás tanítását – „Hajtsátok uralmatok alá a földet!” –, és az általa toborzott jobbágyokkal együtt óriási erőfeszítéseket tett e környezeti katasztrófa sújtotta, egészségtelen levegőjű, posványos pusztá feltámasztása érdekében. Honteremtő

munkáját végül is az unoka, Ferenc viszi diadalra, aki „paradicsommá” varázsolja Martonvásárt. A Brunszvik-uradalmat a merinói juh virágoztatta fel, s a birkatenyésztés az ő idejükben mindvégig a gazdaság vezető ágazata marad.

A birtok egy rövid főhercegi intermezzo után 1897-ben a sörgyáros Dreher család kezére került, s az uradalom a magyar mezőgazdaság egyik „tekinélyes várdája” maradt. Az 1945-ben megalakult erdőháti tangazdaság (utóbb: kísérleti gazdaság) és az 1949-ben megalakult kutatóintézet ilyen eszmei elődre tekinthet vissza.

A Brunszvik család 1758-tól 1893-ig állt e hellyel kapcsolatban. Ők támasztották fel a falut és fejlesztették mezővárossá, ők kezdték meg az első házhelyek és utcák kijelölésével a falukép kialakítását, ők építették a templomot, a kastélyt és a község többi régi épületét, ők alakították ki az angolkertet, de az iskola és az óvoda felett is ők bábáskodtak. Magyarán szólva: Martonvásár történetéről nem lehet beszélni az ő említésük nélkül.

Az újdonsült falu magyar–szlovák településként indult, a XIX. század elejére pedig magyar–szlovák–német ajkú lett, a nemzetiségei azonban a következő száz év során teljesen elmagyarosodtak. Martonvásárt vallási téren kezdettől fogva a katolikusok túlsúlya jellemzi. A lakosság zömét a jobbágyok és zsellérek, illetve 1848 után ezek utódai – a kisbirtokosok és napszámosok –, valamint az uradalom cselédjei alkották.

Martonvásár életét az első perctől kezdve a nagybirtok határozta meg, amely a szó egyenes és átvitt értelmében is teljesen átfogta a települést. A község és az uradalom szoros egymásrautaltsága az 1857-ben befejezett tagosítás után ugyan megszűnt, a nagybirtok és vele együtt a földszűke azonban az 1945-ös földosztásig konzerválódott. A nagybirtok mellett a főváros közelsége az, ami a község életét leginkább befolyásolta: munkaalkalmat kínált azoknak, akik helyben nem tudták a megélhetésüket biztosítani.

Az idők során a martonvásáriakról különféle vélemények születtek: kerészkedő, méhészkedő szorgalmas gazdák, leleményes és ügyes lótenyésztők, vallásos és jó erkölcsű, megnyerő nép és így tovább. Körükben a föld, mert kevés volt belőle, igen nagy értékkel bírt, s azt meg is becsülték. Keményen dolgoztak rajta, a politikával alig foglalkoztak. 1848-ban nehezen álltak be nemzetörnek, de a nyilas párt sem tudott közöttük gyökeret verni.

A XIX. század végétől Martonvásáron a társas élet megélénkült. Olvasókör, színjátszó csoport és az egyletek egész sora alakult olyan kiváló szellemi irányításával, akik a lakosság színvonalas művelődésén túl a nemzettudat és a lokálpatriotizmus ébrentartásáról is gondoskodtak. Ezek a hagyományok máig élnek a községben, és a legkülönbözőbb formákban (néptánc, klubok, alapítványok, rendezvények) kifejezésre is jutnak.

Felmerül a kérdés: Mit adott és mit ad Martonvásár az országnak, Európának?

A régmúltban a mintaszerű gazdálkodás példáját, nemesített birkát és szarvasmarhát, az elmúlt ötven évben pedig Európa első hibridkukoricáját, a kutatóintézet tudományos eredményeit, nemesített búzafajtákat, kukoricahibrideket és ezek vetőmagjait.

Egykor Beethovennek családias légkört, egy helyet a Brunszvik testvérek hársfa-köztársaságában és egyet Jozefin szívében. Ma pedig: a Beethoven-kultusz egy meghitt szigetét, a múzeumot, a koncerteket. Hajdan Brunszvik Terézt s általa a kiseddóvó intézményét, valamint az isten-, haza-, és gyermekszeretet soha el nem évülő példáját. Ma viszont: az Óvodamúzeumot, a Brunszvik-mauzóleumot mint kegyeleti helyet és a terézi naplóhagyaték kiadását vállaló alapítványt.

Régen, a Brunszvikok révén számos művésznek megbízást és támogatást. Ma: művészeti iskolát az itteni és a környékbeli gyermekeknek, a világot járt Százszorszép néptáncsoportot és lakóhelyet számos művésznek, akik között képző- és iparművészeket, muzikusokat és a fotózás, virágkötészet, grillázkészítés, szalmafonás mestereit is ott találjuk.

Hajdan Brunszvikék vendégszeretetét és a házi koncertjeiket. Ma a szintén sok vendéget vonzó parkot, a múzeumokat és a Martonvásári Napok gazdag műsorát.

Fekete Gyula 1983-ban egy martonvásári rendezvény kapcsán ír a „Tűz csiholóiról”, azaz a „sarzsi nélküli hősokról”, akik „közönnyel, értetlenséggel, gúnnyal, gyanakvással, rosszindulattal s a Hivatal packázásaival” megküzdve viszik előbbre a történelmet. Martonvásár történelmét is mindig az ilyen névtelen hősök lendítették előbbre. Ők csapoltak mocsarat, ők sütöttek kenyeret a magyar szabadságharc pákozdi seregének, ők szülték a gyermekek egész sorát és ők adtak katonát a haza védelmére. Ez a könyv elsősorban nekik szeretne emléket állítani.

Martonvásár

Summary

Forum Martini, Mortunwasara, Martinweiser, MWassár, Vásár Martony. The name of the village with a population of five thousand, lying at thirty kms from Budapest, known today as Martonvásár all over the world, has been written in many different ways over the past centuries. The special flavour and contents of the name of the village are given by a unique combination of the relics of faded past and tangible present. Beethoven; and the mystery of the Immortal Beloved; Teréz Brunszvik, the pioneer in baby care and education; the English Park established as a nature protection area; and last but not least, the results of the Agricultural Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences personified in the MV maize hybrids and wheat varieties, all bring this village back to our memory.

The emergence and destiny of the village, following the curves of the Saint Ladislav stream, were largely influenced by the fact that there were always important roads going across it. Water, indispensable for life, the wide and gently sloping neighbourhood, and the productive Pannonian land attracted settlers since ancient times. The emergence of the settlement in the age of the Arpads is due to the fact that Márton, its landowner was granted the right of organising fairs sometime in the first half of the 1200. The village called Forum Martini was first known from a document dated around 1259. It became the market centre of the vicinity, and later one of the largest settlements in Fejér County. During the rule of the Turkish half-moon, however, life in it got so much on the verge of extinction, that Martonvásár, which rose in its place a hundred years later, preserves memories of the Arpadian settlement only in its name.

The new formation of the wild and devastated puszta, to become a place of culture again, started after 1758. While in other areas of the conquered part of Hungary, wind-blown sand, or intruding forests and thickets caused problems, Martonvásár had to be re-conquered from water. This “nature subduing work” was one of the great success stories of the Hungarian past, the pioneers of which are considered to be the builders of small farms in Bácska, Bánát, Szeged and Kiskunság, although the work of those in Martonvásár was not a bit easier. Antal Brunszvik Senior, took the teaching of the Old Testament literally – “Take the world under your control” –,

and made huge efforts together with the serfs recruited by him to resuscitate this swampy puszta ruined by catastrophe and surrounded by unhealthy atmosphere. His homeland creating work was finally made successful by Ferenc, his grandson, who turned Martonvásár into a "paradise". The Brunszvik domain prospered due to the merino sheep, and during their time, sheep husbandry remained the leading branch of the farm till the very end.

In 1897, after a short archducal intermezzo, the estate fell into the hands of the family owning the Dreher brewery, and the domain stayed one of the "significant fortresses" of Hungarian agriculture. The model farm established in Erdőhát in 1945 (later: pilot farm), and the research institute established in 1949 may look back to such an ancestor.

The Brunszvik family had connections with this place from 1758 until 1893. They resuscitated the village, and developed it into a borough, they started to create the image of the village setting out the places of houses and streets, they built the church, the mansion and other old buildings in the settlement, they shaped the English Park, but they were also those who fostered the school and the kindergarten. In one word: it is impossible to talk about the history of Martonvásár without mentioning them.

The new village started out as a Hungarian-Slovakian settlement, and by the beginning of the XIX. century it officially used Hungarian-Slovakian-German languages, its nations, however, became fully Hungarian during the following one hundred years. From the point of view of religion, Martonvásár could be characterised by the dominance of Catholics from the very beginning. The bulk of the population were serfs and cottars, and after 1848, their descendants – smallholders and day-labourers –, as well as the servants working in the domain.

The life of Martonvásár from the very first moment was dominated by the large estate, which both in a direct and a figurative sense fully embraced the settlement. Although the tight interdependence of the settlement and the estate came to an end after the consolidation of holdings in 1857, the large estate, and the shortage of land were preserved until the repartition of land in 1945. In addition to the large estate, the closeness of the capital also left a mark on the life of the settlement: it offered job opportunities for those who could not earn their living locally.

In the course of time, different views prevailed about the people of Martonvásár: diligent gardeners, bee-keepers, farmers, ingenious, smart horse breeders, religious people with good morals and appealing nature, and so on. Land – being scarce – had a great value for them, they honoured it. They worked hard on it, and hardly engaged in politics. In 1848, they

were reluctant to sign up for the national guard, but neither could the Hungarian Nazi party take root in their circles.

After the end of the XIX. century, social life became bustling in Martonvásár. Reading circles, drama societies, and a host of clubs formed, headed by outstanding intellectual leaders who provided not only for high level education for the population, but also for keeping national identity and local patriotism awake. These traditions are still alive within the community, and are expressed in several forms (folk dance, clubs, foundations, events).

The question arises: What has Martonvásár given and what is Martonvásár giving to the country, to Europe?

In the distant past, it gave the example of farming, sheep and cattle, purified by breeding, and over the last fifty years, it gave Europe's first hybrid maize, the scientific results of the research institute, purified wheat varieties, maize hybrids and their seeds.

Once, it gave a homely atmosphere for Beethoven, a place in the Brunszvik brothers' lime-tree republic, and one in Josefín's heart. And today, it gives an intimate island for the Beethoven cult, it gives museums and concerts. Sometime in the past, it gave Teréz Brunszvik, and by her, the infant school, and also the evergreen example of love for God, homeland, and children. Today, however, it gives a Kindergarten Museum, the Brunszvik Mausoleum, as a place of homage, and the foundation which undertook the task of publishing the journal, a legacy by Teréz.

In the old days, it gave orders and support to several artists via the Brunszvik family. Today: it gives an Arts School to the local children, and the children from the neighbourhood, the Százszorszép Folk Dance Group that travelled all over the world, and abodes for several artists, among whom we find the representatives of fine arts, and applied arts, musicians, and the masters of photography, flower arrangement, and straw braids.

It used to give the hospitality and home concerts of the Brunszvik family. Today it gives the equally attractive park, museums and the rich programme of the Martonvásár Days.

In 1983, Gyula Fekete writing about an event in Martonvásár, mentions the "fire strikers", that is the "heroes without a rank" who write history fighting against "indifference, incomprehension, mockery, suspicion, malevolence, and the red tape of the authorities". The history of Martonvásár has always gained momentum from such anonymous heroes. They drained the swamps, baked bread for the troops in Pákozd during the Hungarian War for Freedom 1848/1849, they gave birth to a host of children, and they gave soldiers to defend the country. This book is mainly to commemorate them.

Martonvásár

Zusammenfassung

Forum Martini, Mortunwasara, Martinweiser, Mwasár, Vásár Martony. In den letzten Jahrhunderten wurde diese von Budapest etwa 30 Kilometer entfernte, rund 5000 Einwohner zählende Ortschaft unter vielen verschiedenen Namen erwähnt. Heute ist sie als Martonvásár in der ganzen Welt bekannt. Den individuellen Klang und Inhalt des Ortsnamens gibt das merkwürdige Zusammentreffen der Requisiten vergangener Zeiten und der Gegenwart. Der Name von Martonvásár klingt in vielen Ohren bekannt, wegen solcher Persönlichkeiten wie Beethoven und Therese Brunszvik, die als „Apostel“ der Kindergartenbewegung und der Erziehung gilt, auch wegen dem als Naturschutzgebiet geltenden Englischen Garten und nicht zuletzt wegen den Ergebnissen des Landwirtschaftlichen Forschungsinstituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, wie z. B. die Mais-hybride mit dem Zeichen MV und neue Weizensorten.

Die Entstehung und spätere Entwicklung des Dorfes, das am nach dem Heiligen Ladislaus benannten Bach liegt, wurde maßgebend durch die Tatsache geprägt, daß durch diese Gegend in jeder Zeit wichtige Verkehrsrouten führten. Das zum Leben nötige Wasser, das weite, hügelige Gebiet, die fruchtbaren Felder Pannoniens zogen die Menschen, die sich niederlassen wollen, seit Urzeiten an. Die Ortschaft bildete sich in der Arpadenzeit infolge der Tatsache aus, daß ihr Besitzer, namens Márton in der ersten Hälfte der 1200er Jahre das Marktrecht erwarb. Das Dorf, damals Forum Martini genannt, wurde 1259 zum ersten Mal urkundlich erwähnt und entwickelte sich bald zum Marktzentrum der Gegend und später zu einem der größten Dörfer im Komitat Fejér. Während der türkischen Belagerung wurde die Siedlung dermaßen entvölkert, daß das neue Dorf, das hundert Jahre später an seiner Stelle entstand, die Siedlung aus der Arpadenzeit nur in seinem Namen bewahrte.

Die verwildete, ausgebeutete Pußta wurde nach 1758 wieder zu einer Kulturgegend. Während in den anderen Teilen der einstigen belagerten Gebiete der Laufsand oder die Ackerfelder bedrohenden Wälder und das Gebüsch das größte Problem bedeuteten, mußte Martonvásár von den Gewässern befreit werden. Als eine große Erfolgsgeschichte der ungarischen Vergangenheit gilt diese „naturerobernde Arbeit“, für deren Vorreiter die

Errichter der Gehöftswelt in der Batschka und Banat und in der Kiskunság gehalten wurden, wobei die Arbeit der Einwohner von Martonvásár auch nicht leichter war. Anton Brunszvik der Ältere verstand die Worte im Alten Testament wortwörtlich – „Machet die Erde euch untertan!“ (Moses, 1,28) – und unternahm mit den von ihm erworbenen Leibeigenen große Anstrengungen, um die von der Umweltkatastrophe heimgesuchte, moorartige Landschaft wieder zum Leben zu erwecken. Diese Arbeit der Heimatgründung wurde von seinem Enkelsohn, Franz zu Ende geführt, der Martonvásár zu einem richtigen „Paradies“ machte. Das Gut der Familie Brunszvik verdankte seine Blütezeit der Schafzucht, die Züchtung der Merinoer Sorte blieb lange Zeit der führende Zweig der hiesigen Wirtschaft. Der Besitz ging – nach einem kurzen Intermezzo des Regenten – im Jahre 1897 an die Bierbrauerfamilie Dreher, das Gut blieb weiterhin ein bedeutender Stützpunkt der ungarischen Wirtschaft. Das im Jahre 1945 gegründete landwirtschaftliche Lehrinstitut von Erdőhát (später Versuchswirtschaft) und das 1949 gegründete Forschungsinstitut geht an diese Ursprünge zurück.

Die Familie Brunszvik stand von 1758 bis 1893 mit diesem Ort in Verbindung. Sie haben das Dorf neu belebt, zu einem Marktflecken entwickelt, mit der Erstellung der ersten Straßen und Baugrundstücke trugen sie zur Herausbildung des Dorfbildes bei, sie ließen die Kirche, das Schloß und viele alte Gebäude des Dorfes aufbauen, den Englischen Garten errichten, sie waren auch Schutzherrn der Schule und des Kindergartens. Über die Geschichte von Martonvásár kann demnach ohne die Erwähnung der Familie nichts gesagt werden.

In dem nach der türkischen Belagerung neu gegründeten Dorf lebten Ungarn und Slowaken, seit Anfang des 19. Jahrhunderts auch Deutsche. Diese Minderheiten assimilierten sich in den folgenden hundert Jahren vollständig. Die konfessionelle Lage war von Anfang an durch das Übergewicht der Katholiken geprägt. Die Mehrheit der Bevölkerung bildeten die Leibeigenen und die Beisassen, bzw. nach 1848 ihre Nachkommen – die Kleinbesitzer und Tagelöhner – und die Dienerschaft im Besitzgut.

Das Leben in Martonvásár war von Anfang an durch das große Besitzgut bestimmt, das sowohl im wörtlichen als auch im übertragenen Sinne des Wortes die Siedlung „umschloß“. Dieses enge Verhältnis wurde nach der im Jahre 1857 beendeten Ausgliederung aufgegeben, aber der Großbesitz und damit der Mangel an kultivierbaren Feldern wurde bis zur Bodenverteilung von 1945 konserviert. Darüber hinaus hat die Nähe zur Hauptstadt das Leben des Dorfes maßgebend beeinflußt, indem sie den Einwohnern,

die ihren Lebensunterhalt im Ort nicht sichern konnten, weitere Arbeitsmöglichkeiten bot.

Im Laufe der Zeit bildeten sich verschiedene Bilder, Meinungen über die Bewohner von Martonvásár aus: sie seien fleißige Bauer, gute Gärtner, findige, geschickte Pferdezüchter, religiöse, moralische, angenehme Leute usw. Der Ackerboden, weil es wenig davon gab, hatte unter ihnen einen großen Wert und wurde auch hoch geschätzt. Sie arbeiteten fleißig auf den Feldern und beschäftigten sich kaum mit der Politik. Dementsprechend meldeten sie sich nur zögernd in die Nationalgarde während des Freiheitskampfes von 1848/49, genauso wenig konnte die rechtsradikale Partei zwischen den zwei Weltkriegen hier Fuß fassen.

Seit Ende des 19. Jahrhunderts herrschte in Martonvásár ein reges Gesellschaftsleben. Gegründet wurde ein Lesekreis, eine Theatergruppe und eine ganze Reihe verschiedener Vereine, unter ausgezeichneter geistiger Führung, deren Vertreter über die anspruchsvolle Bildung der Bevölkerung hinaus auch die Fundierung des Nationalbewußtseins und des Lokalpatriotismus für ihre Aufgabe hielten. Diese Traditionen sind im Dorf bis heute lebendig und werden in verschiedenen Formen (Volkstanz, Klubs, Stiftungen, Veranstaltungen) zum Ausdruck gebracht.

Es stellt sich die Frage: Was bot und was bietet Martonvásár heutzutage der Heimat und auch Europa?

In der Vergangenheit ein Beispiel der musterhaften Wirtschaftsführung, die Schaf- und Rinderzucht, in den letzten 50 Jahren die erste Hybridmaissorte Europas, die Ergebnisse des Landwirtschaftlichen Forschungsinstituts, veredelte Weizensorten, Maishybride und deren Saatgut.

Einst für Beethoven eine familiäre Atmosphäre, einen Platz in der „Lindenrepublik“ der Brunszvik Geschwister und einen weiteren im Herzen von Josephine. Heutzutage eine geschützte Insel der Beethoven-Kult, das Museum und die Konzerte.

Einst die Person der Therese Brunszvik und durch sie die Institution der Kleinkinderschule (heute: Kindergärten) und ein nie verjährendes Beispiel der Gottes-, Heimat- und Kinderliebe. Heutzutage das Kindergartenmuseum, das Brunszvik-Mausoleum als Gedenkstätte und die Stiftung, die sich die Veröffentlichung der Tagebücher von Theresia zum Ziel setzte.

Einst durch die Familie Brunszvik viele Aufträge für Künstler und auch Unterstützung für sie. Heutzutage eine Schule mit Fachrichtung Kunst für die Kinder aus Martonvásár und aus der Umgebung, die viel gereiste Volkstanzgruppe „Százszorszép“ und den Wohnort für zahlreiche Künstler, unter ihnen Kunstgewerber, Vertreter der bildenden Künste, Musiker

und Meister der Blumenbinderei, Grillagemanufaktur und Strohbinderei.

Einst die Gastfreundschaft der Brunszviks und ihre Hauskonzerte. Heutzutage den viele Besucher anziehenden Park, die Museen und das reichhaltige Programm der Martonvásárer Tage (Martonvásári Napok).

Gyula Fekete schreibt 1983 in Verbindung mit einer Veranstaltung in Martonvásár über die „Schläger der Feuer“, d. h. über die Alltagshelden, die die Geschichte trotz Gleichgültigkeit, Unverständnis, Spott, Argwohn, Bosheit und trotz des Ausgeliefertseins der Behörden vorantreiben. Diese Leute legten das Sumpfgebiet trocken, buken das Brot für das Heer des Freiheitskampfes von 1848/49, sie gebaren eine ganze Reihe Kinder und gaben dadurch die Soldaten für die Verteidigung der Heimat. Dieses Buch möchte vor allem diesen Menschen ein Denkmal setzen.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár



Tartalomjegyzék

Helyzeti energiák.....	7
A magyar királyok alatt	14
„Majd töröktől rabigát vállainkra vettünk...”	27
Árendások Eldorádója.....	32
Honteremtő új foglалás	39
A mezőváros 1789 és 1848 között.....	51
Pákozdi hátszaga.....	62
Az önkényuralom és a kiegyezés évtizedei.....	74
A millenniumtól Trianonig.....	83
Két háború árnyékában.....	94
Az 1945 utáni évtizedek.....	105
A népesség alakulásának jellemzői	113
A község hajdanvolt nemzetiségei	118
„Tekintélyes várdája” a mezőgazdaságnak	124
Vallásfelekezetek, hitélet.....	133
Oktatás, művelődés, társaság.....	140
A falu épített világa	150
„Brunszvikok, ó nemes Brunszvikok!”	158
Brunszvik Teréz „szentháromsága”	165
Az angolkert és a község műemlékei	170
Beethoven, aki eljött Martonvásárra	176

Források.....	182
Függelék.....	187
I. Az 1768. évi (első) martonvásári jobbágyok	187
II. Az 1828. évi adóösszeírásban szereplő családok.....	187
III. Az 1848. évi jobbágyok	188
IV. A régi jobbágy- és zsellércsaládok névmagyarosításai	189
V. Az első világháború martonvásári áldozatai	189
VI. A második világháború martonvásári áldozatai	190
Összefoglaló.....	191
Summary	194
Zusammenfassung.....	197



A NÉPSZABADSÁG

Közép-Dunántúl

régiós melléklete hetente-kéthetente jelenik meg azzal a céllal, hogy az európai csatlakozás folyamatában fontossá váló regionális gondolkodás kialakulását serkentse. A közép-dunántúli régióban élő állampolgároknak nyújtunk olyan információkat és olvasnivalókat, amelyek túlmutatnak szűkebb lakhelyük, megyéjük problémáin.

A Közép-Dunántúl régiós melléklet a Népszabadság országos napilap részeként kerül terjesztésre Komárom-Esztergom, Fejér, Veszprém megyékben. A helyi megjelenéseken kívül ugyanakkor rendszeresen megjelentetünk olyan összeállításokat is, amelyek az adott térséget a Népszabadság teljes példányszámában mutatják be az olvasóknak. A régióban képviseletet is működtetünk, így keresve a közelebbi kapcsolatot ügyfeleinkkel, megrendelőinkkel – kényelmesebbé téve számukra az előfizetési és hirdetési szolgáltatásokat.

Képviseletünk címe:

8200 Veszprém, Virág Benedek u. 4.

Tel.: (88) 406-958, (88) 406-953

Tel./fax: (88) 406-948

A legolvasottabb...

A Népszabadság a hasznos tudnivalók mellett állandó, ingyenes, színes mellékleteivel – a heti tévéműsort is közlő *Népszabadság Magazin*, valamint a *Computer Technika*, a *Szín & Vonal*, a *Gyógyász*, a *Kerékvilág Extra* és az *Ízözön* – széles választékot kínál a család minden tagja részére.

Lapunkat 800 000-ren olvassák naponta.

NÉPSZABADSÁG

Magyarország legkedveltebb napilapja



SCHILLING

- hőszigetelők
- falazóelemek
- habarcsok
- vakolatok
- ragasztók
- gipszkarton

ÉPÍTŐANYAG SZAKÁRUHÁZ

ÉPÍTŐANYAGOK
MÁRKAKERESKEDELME

1103 Budapest, Noszlopy utca 2.
Tel.: 261-7227 Tel/fax: 262-3940
Nyitva: H-P: 7-16 óráig

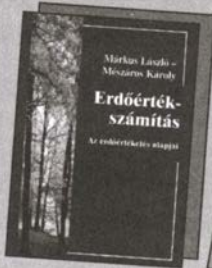
SCHILLING & TÁRSAI KFT.

ÉPÍTŐIPARI GENERÁLKIVITELEZÉS
ÉS FŐVÁLLALKOZÁS

1044 Budapest, Váci út 8-10.
Tel.: 369-5740, 370-8850
Fax: 370-8840

MEZŐGAZDASÁGI SZAKTUDÁS KIADÓ

szakkönyvek széles választékát kínálja



Állattenyésztőknek

Szaktanácsadóknak

Növénytermesztőknek

Gépeszeknek

Egyetemi, főiskolai hallgatóknak

Hobbikertészeknek

Agrármérnököknek

Erdészeknek, faipari szakembereknek

Kérje ingyenes katalógusunkat!

Címünk: 1142 Budapest, Erzsébet királyné útja 36/b
Tel./fax: (1) 363-2017



**MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MEZŐGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZETE
MARTONVÁSÁR**

**FÉL ÉVSZÁZADA
A TUDOMÁNYOS KUTATÁS ÉS A
KULTÚRA SZOLGÁLATÁBAN**

**Kultúrflóra Alapítvány
2462 MARTONVÁSÁR, Pf. 19.
tel.: (22) 569-500
fax: (22) 460-213**

A Kápolnásnyék és Vidéke Takarékszövetkezetet 1957. évben alapították a helyi polgárok. Létrehozásának a célja a vidéki, a helyben lakók, működési területen élő szövetkezeti tagság jobb pénzügyi kiszolgálása volt. Ma is ez a cél.

A Takarékszövetkezeti tagság önkéntes és nyitott. A takarékszövetkezet működése a tagok önkéntes elhatározásán alapul, ők döntenek a közgyűlésen (küldöttgyűlésen) minden lényeges kérdésben (beszámoltatás, eredményfelosztás, egyesülés, szétválás stb.) A részjegyekből és a felhalmozott vagyonból áll a takarékszövetkezet tőkéje, mely a működés alapfeltétele.

A Takarékszövetkezet működését a választott tisztségviselők irányítják (igazgatóság, felügyelőbizottság). A Takarékszövetkezet a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete engedélyével végzi tevékenységeit (pl. Betét-, kölcsönállomány, bankszámlavezetés és egyéb pénzügyi tevékenység).

Az 1957-ben alakult szövetkezet folyamatosan bővítette működési területét. Az első évtizedben Pázmándon, Agárdon, Pákozdon nyitnak új egységek. A második évtizedben gazdasági megfontolásból több takarékszövetkezet egyesült (Lovasberény, Martonvásár, Seregélyes) a Kápolnásnyéki Takarékszövetkezettel. A harmadik évtizedben – az 1980-as évek közepén – a Takarékszövetkezet a városokban is egységeket nyitott, így pl. Székesfehérváron és Budapesten).

A 16 egységünk közül kiemelten kívánunk foglalkozni **martonvásári** egységünkkel.

Martonvásár, mint település a Székesfehérvárról Budára vivő út mentén alakult ki. A középkor korai évszázadaiban vásáros hely volt. Itt élt a művészettároló Brunszvik család. Beethoven is több alkalommal tartózkodott Martonvásáron. Ma is jelentős műemlék az egykori Brunszvik kastély. A mai település lakossága meghaladja a 4600 főt. A lakosság nemcsak mezőgazdasági termelésből származó jövedelemmel, hanem Budapest közelsége miatt egyéb iparból származó jövedelemmel is rendelkezik. Az 1960-as évek elején itt is megalakult a takarékszövetkezet, amely az 1974-es egyesülésig önálló volt. Már ekkor felismerve a tőkeerő fontosságát egyesült a Kápolnásnyék és Vidéke Takarékszövetkezettel, azóta kirendeltségként működik. Nemcsak a Martonvásári tagokat és ügyfeleket szolgálja ki, hanem működési körzetébe tartozik Kajászó község is. Közvetlen buszjáratral könnyen megközelíthető. A lakosság kezdetektől fogva támogatta a Takarékszövetkezetet, itt takarékoskodott és vette igénybe a pénzügyi szolgáltatások körét. Az egység jó nyereséggel működik, amely lehetővé tett, hogy új saját tulajdonú ingatlanal rendelkezzek. Ezt látva a lakosság még nagyobb bizalommal fordul a szövetkezet felé, amit bizonyít az is, hogy a 2000. év elején több mint 250 millió forintot helyeztek el különféle betétformákban. Az a tapasztalatunk, hogy ügyfeleink igen kedvelik a rövid lejáratú értékpapírforma-megtakarítást, míg a hagyományos kamatozó betétek már visszaszorulóban vannak. Ugyancsak a bizalmat jellemzi az, hogy több mint 700 lakossági és vállalkozói számlát vezetnek helyben, amely a kedvező kondíció mellett még egyéb költségmegtakarítással is jár az ügyfelek részére. A lakosság részére már 1998-tól kártyát tud rendelkezésre bocsátani a szövetkezet, mellyel más kereskedelmi bankoknál is készpénzhez juthatnak. Ajánljuk is ügyfeleinknek, mivel tapasztalatunk az, hogy a készpénzfizetést kimélő módokra fogékony a község lakossága. Gondolva arra, hogy idegenforgalmi centrum is Martonvásár, sokan felkeresik a kirendeltségbe üzembe helyezésre került POS berendezést, mellyen más bankok által kibocsátott kártyával is vehető fel készpénz. A lakosság jó jövedelmi viszonyait jellemzi, hogy a hitelezési szolgáltatás már nem ilyen szép számmal veszik igénybe, ugyanis mintegy 6 millió forintot tudtak csak kölcsönként kihelyezni. Ez a hitel összeg is a lakosság részére lett folyósítva, az igazolás nélküli felhasználható személyi hitel kategóriába. Martonvásár a mai napig igen fejlődő, így remélhetőleg nagy igény mutatkozik majd az új típusú építési hitelek folyósítása iránt. A Takarékszövetkezetet gazdálkodási formájából kifolyólag évente tájékoztatja tagjait e helyen is a lehetőségekről, az elért eredményekről. Nagyon jó kapcsolata van az önkormányzattal, a helyi vállalkozó réteggel. Mindezt a munkát 3 fő személyzet látja el, akik mindegyike martonvásári helyi lakos. Erre a Takarékszövetkezet nagy hangsúlyt helyez, mivel a régi ismeretség a korrekett együttműködés egyik alapja lehet. A Takarékszövetkezetet mint a vidéki lakosság pénzügyi szolgáltatója hosszú távon kívánja ezt a feladatot ellátni, ezért éves és hosszabb terveiben kidolgozza az ügyfelek megnyerését célzó döntéseit. Most jelen pillanatban a 2000. év első felében elmondhatjuk, hogy hitelezési kondícióink sokkal jobbak, mint a városokban működő kereskedelmi bankoké és mindezen szolgáltatások igénybevételére helyben van lehetőség, ami szintén költségmegtakarítást jelent az ügyfeleknek. Célunk továbbá, hogy mint tagot is megnyerjük az ügyfelet és nyereséges gazdálkodásból kiemelt osztlékot fizethessünk a jegyzett részjegyek után. A köztudottal azzal is biztosítani szeretnénk, hogy az alaprészjegy összegét, ami jelen pillanatban 5000 Ft, emeljük és az osztlékkal is megtalálják a tagok a számításait. De érdekeltek is a nyereséges gazdálkodásban, hiszen ezzel kötelezettséget is vállalnak nemcsak jogokat. Az előrelátást bizonyítja az is, hogy a megépített kirendeltségi üzletház képes befogadni egy esetleges létszámnövelést is. A jövőre gondolt akkor is a szövetkezet, amikor számítástechnikai rendszerét már a minden igényt kielégítő szintre emelte, ami jelentette azt is, hogy a 2000. évi fordulót zökkenőmentesen hajtotta végre. Mindaz a célkitűzés amit eddig elértünk és a mai követelményeknek megfelel, nem jelenti azt, hogy a szövetkezet megálljon, hanem állandó fejlesztésen, továbblépési lehetőségen kell munkálkodnia. Hiszen a Takarékszövetkezetek országos szinten kapcsolatban állnak egymással és a cél, hogy ez minél szorosabb legyen. Összhangolva üzletpolitikájukat egy bankcsoportként működjenek. **Kérjük Önt, ha felkeresi Martonvásárt, látogassa meg kirendeltségünket, tájékozódjon a hirdetésben kiírt ajánlatainkról. Ha tovább kíván ismerkedni a tájjal, a Velencei-tó környékén is találkozhat majd minden településen egységeinkkel.**



A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az
Országos Műemlékvédelmi Hivatal közös újdonsága
A MAGYAR MILLENNIUM ALKALMÁBÓL

**Oszlopokat
emeltünk,
hogy beszéljék
a múltakat**

**A millenniumi
műemlék-
helyreállítások
lexikona**



Kézikönyv 275 oldalon, 300 színes fotóval

MINDENKINEK,

aki a bemutatott 693 műemlék gazdájaként
magára ismer benne, és aki nemzeti örökségünket
a sajátjának érzi.

A sorozatban megjelenő falvak listája

Abaújvár	Geszt	Magyaregregy	Somlóvásárhely
Alcsútdoboz	Gönc	<u>Martonvásár</u>	Somogyásárd
Alsóőr	Gyöngyöspata	Mártély	Somogyvár
Andocs	Gyöng	Mecseknádasd	Sopronhorpács
Apátfalva	Hajdúsámson	Mencshely	Söjtör
Álmosd	Hédervár	Mesztegyő	Szabolcs
Bajna	Hollókő	Monok	Szatmárcseke
Bikal	Horpács	Nagybörzsöny	Szentgyörgyvölgy
Bük	Hosszúhetény	Nagycenk	Szilágynagyfalu
Bükkszentkereszt	Isaszeg	Nagyharsány	Tarpa
Cibakháza	Ivanc	Nagyiván	Tállya
Csákvár	Jászdózsa	Nagyrabé	Tápióbicske
Deáki	Karos	Narda	Tiszaalpár
Doboz	Kállósemjén	Neszmély	Tiszavárkony
Dömös	Kehida	Noszlop	Tuzsér
Drégelypalánk	Kenderes	Noszvaj	Ugod
Dudar	Kétegyháza	Nyíracsad	Újkígyós
Dunavecse	Kölesd	Ócsa	Vaja
Egervár	Köveskál	Ópusztaszer	Vácrátót
Egyházashetye	Laskó	Oszkó	Visegrád
Feldebrő	Lébény	Ozora	Zabola
Fertőrákos	Lovasberény	Parád	Zala
Felsőszőlők	Lovászi	Pákozd	Zalavár
Földeák	Lórév	Petőfiszállás	Zámoly
Gát	Magyarcsanak	Sióagárd	Zsáka

